

БМУ жарчысы Вестник БГУ

№ 4(54)
2020

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИ ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

Башкы редактор

А.И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

ISSN 1694-8122 (басып чыгаруу)

ISSN 1694-8130 (электрондук версия)

DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

ТОГУЗАКОВ О.А. - философия илимдеринин доктору, профессор,
КР УИАнын корреспондент-мүчөсү

АБДРАХМАНОВ Т.А. - тарых илимдеринин доктору, профессор

БАТАКАНОВА Г.Т. - философия илимдеринин доктору, профессор

ДЫЛДАЕВ М.М. - география илимдеринин доктору, доцент

БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - тарых илимдеринин доктору, доцент

САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор

АКМАТОВ Б.М. - педагогика илимдеринин доктору

АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - педагогика илимдеринин кандидаты

ИСКЕНДЕРОВА С.И. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИСМАИЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты

МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты

ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - философия илимдеринин доктору, профессор

СЫДЫКОВ А.Н. - филология илимдеринин доктору, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
Жылына 4 жолу жарык көрөт

Журнал КРнын
Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү
№ 504

© К.Карасаев атындагы
Бишкек
мамлекеттик
университети

Журнал 2017-жылдан
РИНЦтин
түзүмүнө кирди

Журнал 2019-жылдан
DOI түзүмүнө
кирди

Редакциянын дареги:

722044. Кыргызстан, Бишкек шаары, Ч. Айтматов проспекти, 27. К.Карасаев атындагы БМУ.

Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61.

Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

Вестник БГУ БМУ жарчысы

№ 4(54)
2020

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Главный редактор

А.И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора

Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

доктор филологических наук, профессор

ISSN 1694-8122 (печатная версия)

ISSN 1694-8130 (электронная версия)

DOI: 10.35254/bhu

Научный журнал основан
в 2003 г.

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован в
Министерстве Юстиции КР
2 марта 2001 г.

Свидетельство
о регистрации
№ 504

© Бишкекский
государственный
университет
им. К.Карасаева

Журнал входит
в систему
РИНЦ с 2017 г.

Журнал входит
в систему
DOI с 2019 г.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТОГУЗАКОВ О.А. - доктор философских наук, профессор,
член-корреспондент НАН КР

АБДРАХМАНОВ Т.А. - доктор исторических наук, профессор

БАТАКАНОВА Г.Т. - доктор философских наук, профессор

ДЫЛДАЕВ М.М. - доктор географических наук, доцент

БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - доктор исторических наук, доцент

САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор

АКМАТОВ Б.М. - доктор педагогических наук

АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат педагогических наук

ИСКЕНДЕРОВА С.И. - доктор филологических наук, профессор

ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук

МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук

ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - доктор философских наук, профессор

СЫДЫКОВ А.Н. - доктор филологических наук, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Адрес редакции:

722044. Кыргызстан, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова, 27. БГУ им. К. Карасаева.

Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61.

Электронная почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

УДК: 811.512.154

DOI: 10.35254/bhu.2021.54.12

Г.О. Көчөрөва – Б.Осмонов атындагы

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти, ф.и.к.

З.Д. Долуева – К.Карасаев атындагы

Бишкек мамлекеттик университетинин доценти, ф.и.к.

zdolueva@bhu.kg

АДАМДАГЫ «МҮНӨЗ» ЖАНА «САПАТ» ТҮШҮНҮКТӨРҮ, АЛАРДЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР АРКЫЛУУ ТУЮНТУЛУШ БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ

ПОНЯТИЯ «ХАРАКТЕР» И «КАЧЕСТВО» В ЧЕЛОВЕКЕ, ИХ СПЕЦИФИКА ВЫРАЖЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМАМИ

THE CATEGORIES OF CHARACTER AND QUALITY OF A PERSON ARE TWO DIFFERENT PHENOMENA

Аннотация. Адамдардагы "мүнөз" жана "сапат" түшүнүктөрү, ички туйгулары анын кыял-жоругунан билинет. Ички сезимдер кандай болсо, ошондой жагдайга жараша сырткы маанай өзгөрөт. Эгер адамдын ички жан дүйнөсүндө кубанычтуу сезим пайда болсо, анда маанайы жарык, кабагы ачык, күлүмсүрөгөн сүйкүмдүү жүздөрүн көрө алабыз, тескерисинче, сарсанаа болуу, бир нерсеге ачуусу келүү, кыжырдануу сезимде болсо, ал да анын жүзүнөн байкалат.

Адамдардагы "мүнөз" жана "сапат" категориялары – эки башка көрүнүш. Башкача айтканда, мүнөз – адамга гана тиешелүү болгон, анын жүрүм-турумундагы, башка адамдар менен болгон карым-катышындагы, жасаган мамилелериндеги, кыймыл-аракеттериндеги туруктуу психикалык касиеттердин жыйындысы. Кулк мүнөз – адамдын кайталангыс, жеке сапаттарынан жана ички дүйнөдөгү рухий байлыгынан көрүнөт. Макаланын мазмунун мына ушул маселелер түзөт.

Түйүндүү сөздөр: маанайы жарык, кабагы ачык, күлүмсүрөгөн, сүйкүмдүү жүздөрүн көрө алабыз, кыжалат болуу, бир нерсеге ачуусу келүү, кыжырдануу, кулк мүнөз, рухий байлык.

Аннотация. Понятия «характер» и «качество» в человеке выражаются в его поведении. В зависимости от того какие внутренние ощущения у человека, меняется его настроение. Если у человека внутри появляются радостные ощущения, то и его настроение хорошее, и можно увидеть улыбчивое, милое лицо. Если же наоборот человек беспокоится, злится,

раздражается, то это тоже заметно по его лицу. Категории «характер» и «качество» – это два разных явления. Иначе говоря, «характер» и «качество» – набор устойчивых психических свойств, который есть в человеке, в его поведении, в отношениях с другими людьми, в его действиях. Характер личности проявляется в уникальности человека, в индивидуальных качествах и в духовных богатствах внутреннего мира. Данные проблемы составляют содержание статьи.

Ключевые слова: хорошее настроение, улыбчивый, милое лицо, беспокоиться, злиться на что-то, раздраженность, характер, духовное богатство.

Annotation of the article: The concepts of character and quality in person, their expression in phraseology. Ideas about the character and qualities of a person are reflected in his actions. The mood changes depending in their inner feelings. We see a happy smile and good mood if there is joy in a person's soul, and if a person has a gloomy face, disappointment, anger, irritability can be seen on his face.

In other words, character is a set of permanent psychological qualities that belong to a person only, in his behavior, in his relations with other people, in his actions. Character is an expression of a person's unique personal qualities and spiritual sense. The content of the article is devoted to these issues.

Key words: good mood, smile, we can see charming faces, anxiety, irritability, temperament, spiritual wealth.

Психологиялык жана философиялык аспектиден алганда, адамдагы мүнөз жана сапат категориялары – эки башка көрүнүш. Тактап айтканда, мүнөз – адамга гана тиешелүү болгон, анын жүрүм-турумундагы, башка адамдар менен болгон карым-катышындагы, жасаган мамилелериндеги, кыймыл-аракеттериндеги туруктуу психикалык касиеттердин жыйындысы. Мүнөз – адамдын кайталангыс, жеке сапаттарынан жана ички рухий байлыгынан көрүнөт.

Адамдардын психологиясы жөнүндөгү эмгектерде [1. 95] мүнөздүн индивидуалдуулугу менен бирге бардык адамзатка тиешелүү болгон жалпылыгы да бар экендиги аныкталып, жалпыга тиешелүү мүнөздүн белгилери катары моралдык жактан принциптүүлүк, ак ниеттик, максатка умтулуучулук, тескерисинче, принципсиздик, кара ниеттик, шалаакылык; эмгекке болгон мамиледеги эмгекчилдик, иштин көзүн таба билгендик, тескерисинче, жалкоолук, иштин көзүн таба билбегендик; коомдун мүчөлөрүнө жасаган карым-катышындагы ачык-айрымдык, боорукердик, тескерисинче, түнттүк, таш боордук сапаттарды эсептешет. Ал эми индивидуалдык мүнөздөрдү физиологиялык, психологиялык, темпераменттик касиеттердин өзгөчөлүктөрү менен (меланхолик, сангвиник, флегматик, холерик) байланыштырат [2. 124].

Сапат түшүнүгү – бардык нерселерге (жандуу да, жансыз да) таандык категория, ал эми мүнөз – жалаң гана адам баласына тиешелүү кубулуш, бирок сапат менен мүнөз – бирин-бири шарттап турган кубулуштар, башкача айтканда, адамдын түрдүү сапаттары аркылуу мүнөз аныкталат.

Адамдагы мына ушул биологиялык, физиологиялык, психологиялык жана философиялык категорияларды (мүнөз жана сапатты) адамдын аң-сезимине чагылдырууда бардык тил бирдиктери катышат жана алар лексика-семантикалык, лексика-грамматикалык, стилистикалык табиятына ылайык, стилистикалык жана эмоционалдык-экспрессивдүү боёктуулугуна жараша сапат жана мүнөздү ар түрдүү деңгээлде ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мисалы, сүйлөөдө дефектиси (кемчилдиги) бар адамдын (сакоо, кекеч ж.б. сапаттардын) айрым тыбыштарды айта албашын, дене түзүлүшүндөгү өзгөчөлүгүн (алибеттүүлүгү, кичинекейлиги, бир мүчөсүнүн кемдиги, же тескерисинче, бир мүчөсүнүн артыкбаштыгы), акыл-эсинин бөтөнчөлүгүн да анын сапатын көрсөтүүчү көрсөткүч катары баалоого болот. Тилдик каражаттардын ичинен лексикалык бирдиктер башка тил бирдиктерине салыштырмалуу адамдын сапат жана мүнөзүн туюнтуу касиети абдан күчтүү өнүккөндүгү менен айырмаланат. Анткени лексемалар нерсени, белгини, санды, кыймыл-аракетти атагандыгы жана алардын лексика-семантикасынын түрдүү (түз, өтмө, синонимиялык, антонимиялык, омонимиялык, метафоралануу ж.б.) маанилерде келиши сөздөрдүн мындай касиетке ээ болушун шарттап турат. Мисалы, *жылдыздуу асман*, *жылдыздуу бала* деген сөз айкаштарында бир эле «жылдыз» сөзүнүн түз жана өтмө мааниде колдонулушу менен ар түрдүү түшүнүктөр келип чыкты. Өтмө мааниде туюндурулган тил бирдиктеринин айкашы (*жылдыздуу бала*) аркылуу баланын сырткы көрүнүшү – жагымдуулугу,

жакшынакайлыгы сыпатталса, түз маанидеги сөз менен болгон конструкцияда (*жылдыздуу асман*) түнкү асмандын белгиси жайынча гана баяндалды. Ал эми *ачык кол (берешен), көк бет (айтканынан кайтпаган), мурдун балта кеспеген (кенебеген), көй кашка (баатыр), таш боор (ырайымсыз), битин сыгып канын жалаган (зыкым), куурай башын сындырбаган (жалкоо), атка жеңил тайга чак (элпек), иш дегенде ичкен ашын жерге койгон (эмгекчил), төбөсү менен жер казуу (мээнеткеч), оту менен кирип, күлү менен чыгуу (бирөөнүн кол алдында көз каранды болуп иштеген)* сыяктуу фразеологизмдер көркөм текстте өзгөчө стилистикалык функцияны аркалап, адамдын ар түрдүү мүнөзүн, сапаттарын ары көркөм, ары образдуу чагылдырып, окурманга таасир эте алат. Албетте, бул сыяктуу туруктуу сөз айкаштары кыргыз адабий тилинде көп учурайт жана алар функционалдык стилдердин айрым түрлөрүндө максатка ылайык кеңири колдонулат. Семантикасы боюнча лексикалык бирдиктерге окшоп, фразеологизмдердин да антонимиялык, синонимиялык маанилери болот. Мындан сырткары фразеологизмдер башка тилдик бирдиктерге караганда адамдын кулк-мүнөзүн жана сапаттарын аң-сезимге образдуу, так, көркөм чагылдыра алгандыгы менен да айырмаланат. Ырас, адамдын мүнөзүн, сапатын туюнткан фразеологизмдер туюндурган маанилери, колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча башка фразеологизмдердей эле турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде, көркөм стилде, публицистикалык стилдин айрым жанрларында (очерк, фельетон ж.б.) өнүмдүү колдонулат (ал эми илимий стилде, иш стилинде фразеологизмдер аз жана бейтарап мааниде гана колдонулат):

1. *Карачы, көзүнөн от жанып турат* (турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде).

2. *Ит жандуу окшойм, ушундай азаптуу күндө чыкпай аткан жандын бектигин айт* (К. Осмоналиев) (Көркөм стилден).

3. *Мал багуу жагынан даңазасы таш жарган Т.Акматов баш болуп, жаш чабаныбыз Куттубектин артыкчылыгы – жаңылыктарды кабыл алуусунда.* («Советтик Кыргызстан» газетасынан). Демек, бул мисалдардан ачык көрүнүп тургандай, фразеологиялык айкалыштар адамдагы сапаттар аркылуу анын мүнөзүн аныктоодо, аларды жеткиликтүү, элестүү, көркөм жана таасирдүү туюндурууда тилдик каражаттардын эң ыңгайлуу болуп саналат.

Адамдын эмгекке карата мамилесине, башка адамдарга карым-катнаш түзө билүү жөндөмүнө, илим-билимине, турмуштук тажрыйбасына, моралдык, психикалык жактан өнүгүүсүнө жараша анда ар түрдүү сапаттар, белгилүү бир мүнөз калыптанат. Жогорудагы жагдайлар адамдын оң

жана терс кыял-жоруктарын, мүнөзүн шарттап турат. Ал эми фразеологизмдер адамга таандык оң жана терс кыял-жоруктарды, мүнөздөрдү, сапаттарды төмөндөгүдөй ар түрдүүчө чагылдырат:

Оң сапаттарды туюнткан фразеологизмдер:

Акыл-эстүүлүккө байланыштуу: Жөн билги, сыр билги, көкүрөгү тунук, көзү ачык, ак көрпө жайыл, кашың серпиле электе ичиңди аңтара билген, дүнүйөнүн түбүн билген, жыландын кепшегенин билген, өлөр күнүнөн башканын баарын билген, сакадай бою сары алтын, куйма кулак ж.б.;

Абийирдүүлүккө, ыймандуулукка байланыштуу: Ала жипти аттабаган, бетинде кызылы бар, астынан кыя өтпөгөн, сүттөн ак, түсү ийги ж.б.;

Эмгекчилдикке, мээнеткечтикке байланыштуу: Жанын таштап жиберген, кара жанын карч урган, бел чечпеген, жаны жай албаган, камырдан кыл сууругандай, эт бетинен кетүү, жанын үрөгөн ж.б.;

Чыйрак, бышык, чыдамкайлык сапаттарга байланыштуу: Камчыга саптык, бычакка саптык, көзү тирүү, тарамыштай тырышкан, тегирименден бүкүлү чыккан, ит жандуу, колдон суурланган, жемин жедирбеген, биттин ичегесине кан куйган, эти тирүү, жүнү тирүү ж.б.;

Жоомарттык, марттык, боорукердик сапаттарга байланыштуу: Жайыл дасторкон, ак көңүл, жүрөгүндө кара жок, жылаңач баатыр, көңүлүндө кири жок, ичинде кири жок, ичи-койну ачык, колу ачык, кең көкүрөк, жайык төш, ичине кир сактабаган, чил боор, ак көрпө жайыл ж.б.

Жоош-момун сапаттарга байланыштуу: Чөптөн башкага зыяны жок, кой оозунан чөп албаган, кудай момун, тили жок ж.б.;

Токтоо, туруктуу, сабырдуулукка байланыштуу: Бирөөгө колун ачаган, оозу бек, оозунан жел чыкпаган, салкын кандуу, кабагым-кашым дебеген, жабылуу кара инген, мүнөзү оор ж.б.;

Калыстыкка, адилеттикке, чынчылдыкка байланыштуу: Кара кылды как жарган, бетке чабар, жөн билги, кара ташты как жарган, көзүнө карабоо, көй кашка, сүттөн ак, тил билги ж.б.;

Өткүрлүккө, эр жүрөктүккө, өжөрдүккө байланыштуу: Көк жал, жүрөгүндө оту бар, жүрөгү тоо, жолборс жүрөк, таш жүрөк, жонунда жалы бар, жүрөгү экөө, таш билек, жүрөгүндө жалы бар, төшү түктүү, жан кечти ж.б.;

Сылыктыкка, элпектикке байланыштуу: Ийиктей имерилген, камчы салдырбаган, таманы жерге тийбеген, кол ийиктей, көңүл оорутпаган, атка жеңил, тайга чак ж.б.;

Сезимталдыкка, сактыкка, зиректикке байланыштуу: Бөрүнүн көзүн жеген, куш уйку, чырым этип уйку албаган, чычканга кебек алдырбаган ж.б.;

Сөзмөрлүккө, чечендикке, шайырдыкка байланыштуу: Жез таңдай, боорду эзген, бал тилдүү, кара жаак, топ жарган, оозуна шайтан түкүргөн, жөө чечен, жер чечегин безеген ж.б.;

Чеберчиликке, өнөрдүүлүккө байланыштуу: Колунан көөрү төгүлгөн, жез оймок, бармагынан бал тамган, бармагы менен зер чапкан ж.б.

Терс сапаттарды билдирүүчү фразеологизмдер:

Аңкоолукка, кем акылдуулукка байланыштуу: Көк мээ, мурдунан жетелетип алган, кирди чыкты эси бар, ала көөдөн, акма кулак, аңды-дөңдү карабаган, суу куйду, мээси бөксө, оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн, каңгы баш, бир кайнамы ичинде, «а» десе, «б» деген, эшектин мээсин жеген, төө десе, бээ деген ж.б.;

Адепсиздикке, арам ойлуулукка байланыштуу: Оозунан ак ит кирип, кара ит чыккан, суук тумшук, ээн баш, бети бозорбогон, бети кара, оозуна келгенди оттогон, жүзү кара, дини кара, пейли бузук, ичине кара таруу айланбаган ж.б.;

Жалкоолукка, жалакайлыкка, арамзалыкка байланыштуу: Аш кеби, ак кол, иттен көлөкө талашкан, эшек такалоо, аяк бошотоор, арам тамак, ак кол, ак каптал, жатып ичер, жан бакты, алма быш, оозума түш, ашка жүк, башка жүк, жаны аялуу, куурай башын сындырбаган, тирүүнүн өлүгү, май жукпас ж.б.;

Бошоңдукка, кайратсыздыкка байланыштуу: Бүлөсө (кайраса) май кеспеген, жер карама, жиңкини куруган, жүрөгүндө оту жок, мурдун тарта албаган, сөөгү бош, жүүнү бош, чалма этек, бычакка сап болбогон, камчы сапка ылайык эмес ж.б.;

Зыкымдыкка, сараңдыкка байланыштуу: Битин сыгып, канын жалаган, кесип алсаң, кан чыкпаган, ичи тар, сыгып алса, кан чыкпаган, ач көз, катуу баш, итине сыгып бок бербеген, кыл жылдырбаган, оозун куу чөп менен аарчыган, түк бүткөн сайын калтыраган, беш колун оозуна салган, өзү тойсо да, көзү тойбогон ж.б.;

Митайымдыкка, куулукка байланыштуу: Эки жүздүү, куу каптал, түлкүнүн куйругу, жез кемпир, алчы-таасын жеген, изин таптырбаган, куйругу жок, куйругун карматпаган, суудан кургак чыккан, чаң жукпас, ак койдон аңкоо, боз койдон жоош, биринин тебетейин бирине кийгизген ж.б.;

Кайдыгерликке, кыйыктыкка, жеңил мүнөздүүлүккө байланыштуу: Тоң моюн, кезигеси кесилген, жылкы мүнөз, тил азар, кер аяк, кеп жебеген, көк мелтей, көк чычканы бар, кабырга-сын бит жебес, чымын чаккандай көрбөө, мурдун балта кеспейт, бети калың, ат үстүнөн мамиле кылган, көк бет ж.б.;

Оройлукка, залимдикке, зөөкүрлүккө байланыштуу: Ит кыял, көзүнөн заары чыккан, каны ичине тарткан, баш кесер, мурду менен бир тийүү, каны кайнаган, териси тар, бөрк ал десе, баш алган ж.б.;

Коркоктукка, кайратсыздыкка байланыштуу: Суу жүрөк, кулагынан үрккөн, көлөкөсүнөн корккон, жаны жок, куйругун кыпчыган, коён жүрөк, арбагы учуу ж.б.;

Кошоматчылыкка, чагымчылыкка, алдамчылыкка, туруксуздукка байланыштуу: Көзүнүн агы менен кошо айлануу, куюшканга кыпчылуу, күн карама, союлун чабышуу, таманын жалоо, чачпагын көтөрүү, этегине намаз окуу, кошоматка кой сойгон, камчысын чапкан, колтугуна кирүү, калптын казанын көтөргөн, ичи-койнуна кирүү, узун кулак, котур таши койнунда, жан кечти, көзүн боёо, атын саткан, ыйманга камчы чабуу, колтугуна суу бүркүү, эки иттин куйругун түйүштүргөн, жанын жеген, ыманы жок, күлү додо болбогон, жел таман ж.б.

(Эскертүү: алды сызылган фразеологизмдер контекстке ылайык көп мааниге ээ болгон учурлар аз эмес. Мисалы, ичи-койнуна кирүү фразеологизми кайсы бир контекстке ылайык сылыктыкты, адамгерчиликти билдирсе, экинчи бир контекстте кошоматчылыкты же шылуундукту билдирет).

Фразеологизмдердин ичинен адамдын мүнөз жана сапаттарын көрсөткөн фразеологиялык айкалыштарды лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча тематикалык топторго бөлүштүрүү, ал «фразеологизмдердин компоненттери нин ар биринин семантикасына, структурасына анализ жүргүзүү анын маанисинин терең ачылышына шарт түзөт» [3. 33]. Алсак, токтоо, сабырдуу сапатты туюндурган «салкын кандуу» деген фразеологизм «салкын» жана «кандуу» деген эки компоненттен турат да, өтмө мааниде адамдын токтоо, сабырдуу мүнөзүн туюндурат. Мисалы, Нуркасым алибеттүү, салкын кандуу жигит (Т.Сыдыкбеков). Сүйлөмдөгү фразеологиялык айкалыш Нуркасымдын өзгөчө сапатын, токтоолугун, оор-басырык мүнөзүн образдуу чагылдырды.

Адамдагы токтоолук, сабырдуулук же тескерисинче, жеңилдик, жеңил ойлуулук сапаттар анын канынын айлануусуна кайсы бир деңгээлде көз карандыдай сезилет. Физиканын мыйзамына таянып, башкача айтканда, «температура канчалык көтөрүлгөн сайын атомдордун майда (нейтрон, протон, электрон) бөлүкчөлөрү тез кыймылга өтөт» [4. 78]. Бул оюбузду тагыраак түшүндүрүү үчүн дагы бир мисалга кайрылалы. **Каны кайнаган** Бекназар кылычын кынынан сууруп алып, Тултемирди көздөй басып: - Ата-ганаңдын! Хандын тагасы эмес агасы болсо да, өлтүргүм келсе, өзүм өлтүрөт болчумун Домбуну, - деп кылычын эки шилтеп, Тултемирдин далбактаган эки өңүрүн түшүрө чаап жиберди (Т.К.,382). Мисалга алынган эки сүйлөмдүн тутумундагы квази-антонимдик маанидеги фразеологизмдердин карама-каршы мааниге ээ болушуна кайнаган жана

салкын (муздак) компоненттери себеп болду. Экинчиден, адамдагы *токтоолук* жана *жеңилдик* сапаттар адамдын кыймыл-аракетинен, сүйлөгөн сөзүнөн көрүнөт. Мындай багытта алып караганда, өтө сабырдуу, бардык ишти жети өлчөп, бир кескен Бекназар ошо кырдаалга ылайык Кулкишинин абалын көрүп туруп, чечкиндүү аракетке келди. Ал эми ушул жагдайды жазуучу каны кайнаган деген фразеологиялык айкалышы менен *ачуулануу*, *туталануу* сыяктуу кошумча мааниде, стилдик боёкту күчөтүп, образдуу туюндурду. Демек, адам мүнөзүн сыпаттоодо, анын оң же терс сапаттарын кылдат туюндурууда фразеологизм дин тутумундагы компоненттердин мааниси, структурасы чоң мааниге ээ болот. Тактап айтканда, көпчүлүк учурда фразеологизмдин курамындагы таяныч сөздүн мааниси ал туруктуу сөз айкалыштын маанисинин күчтүү чыгышында негизги ролду ойнойт. Маселен, жогорудагы «*салкын кандуу*» деген фразеологизмде «*салкын*» деген сөз негизги, таяныч сөз болуп саналат. Бул фразеологизмдин образдуу, көркөм жана таасирдүү болушуна дал ошол «*салкын*» деген таяныч сөздүн кошкон үлүшү чоң.

Фразеологизмдер ушул сыяктуу тилдик, стилдик табиятына байланыштуу турмуш-тиричиликте сүйлөө стилинде, көркөм стилде, публицистикалык стилдин айрым жанрларында каармандын оң жана терс сапаттарын таасирдүү, элестүү берүү максатында арбын колдонулат. Натыйжада, айтылуучу ой, сүрөттөлгөн объект, баяндалган окуя, кубулуш, көрүнүш окурмандын эстетикалык табитин канааттандырып, эмоциясына күчтүү таасир этип, жазуучунун алдына койгон максаты ийгиликтүү ишке ашат. Ошондуктан чоң сүрөткерлер чыгармачылыгында фразеологизмдердин мындай мүмкүнчүлүктөрүн абдан натыйжалуу колдоно алышат.

Ар кайсы көркөм чыгармада сүрөттөлгөн каармандардын мүнөз, сапат, касиеттери бирдей болбогондуктан, алардын образын бири-биринен кескин айырмалоо, же бири-бирине жакындатып сүрөттөө максатында тилдик (вербалдык) жана тилдик эмес (вербалдык эмес) факторлордун коштоосунда, фонунда, аталган факторлордун гармониясында фразеологизмдер колдонулат.

Тилдик фактор катары фразеологизмдер башка тилдик бирдиктерге салыштырмалуу көркөм стилдеги текстте сүрөттөлүүчү турмуш чындыгында гы эмоционалдуу жана экспрессивдүү информацияны туюндурууга өтө ыңгайлуу келет.

Фразеологизмдердин айрымдары полисемиялуу касиетке ээ болгондуктан, бир эле фразеологизм аркылуу контексттеги жагдайга жараша ар кандай мүнөзгө ээ болгон каармандардын образдарын ачып берүүгө болот. Ошондуктан таланттуу сүрөткерлер чыгармачылыгында аларды абдан кылдат колдонуп, өнүмдүү иштей алышат.

Адабияттар

1. Горь М.С. Фразеологические единицы русского языка характеризующие человека. Автореф. кан. филолог. наук. – Ростов-на-Дону, 1988. – 21 с.
2. Жамшитова Г. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание. Автореф. канд. филол. наук. Б., 2000. – 23 б.
3. Жамшитова Г. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк. – Б.: Шам, 2000. – 380 б.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. – Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 1996. – 232 б.
5. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили [Текст]: жогорку окуу жайлардын педагогика фак. студенттери үчүн / А.Жалилов. – Ош, 2010. – 1 бөлүк. – 292 б.
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы. – Ф.: Раритет Инфо, 2000. – 202 б.

Рецензент: д. ф. н. Р. Эгембердиев

**АРКЫЛУУ МАМИЛЕНИН САЛЫШТЫРМА
ТАРЫХЫЙ АНАЛИЗИ**
(Кыргыз тили менен түрк тили негизге алынды)

**СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ПОНУДИТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА**
(на материале кыргызского и турецкого языков)

**COMPARATIVE HISTORICAL ANALYSIS OF
COMPULSORY COLLATERAL**
(Based on the Kyrgyz and Turkish languages)

Аннотация. Баарыбызга маалым болгондой аркылуу мамиле этишке мүнөздүү категория. Мамиле категорияларынын эң негизги өзгөчөлүгү - кыймыл-аракеттин субъектиси менен объектисинин ортосундагы мамиле, б.а. сүйлөмдө ээлик милдет аткарган сөздүн же кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусунун субъект же объект экендигин аныктайт. Алардын ичинен аркылуу мамиле кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан иштелгенин билдирет.

Биз бул эмгегибизде кыргыз тилиндеги мамиле категорияларынан - аркылуу мамилени тарыхый жана маанилик жактан анализдемекибиз. Маанилерди аныктоодо бул мамиленин байыркы Көктүркчөдөн азыркы убакка чейинки басып өткөн жолу талданып, кандай лингвистикалык методдор менен түзүлөрүнө да кеңири токтолдук. Макалабызда кыргыз тили менен түрк тили негизге алынды.

Түйүндүү сөздөр: мамиле категориясы, этиштин мамилелери, аркылуу мамиле, кыргыз тили, түрк тили, тилдин тарыхый өнүгүшү, тарыхый анализ, тилдеги методдор.

Аннотация. Категория залога - есть необходимая категория языковой мысли, присущая общению. Важнейшей особенностью категорий залога является отношение между субъектом и объектом действия. В предложении данная категория определяет, является ли реальный исполнитель слова или действия, выполняющий функцию, субъектом или объектом, и означает ли что действие было разработано кем-то другим.

В этой статье мы проанализируем категорию залога с исторической и семантической точек зрения в кыргызском языке. Определяя значения, мы будем анализировать историю этих залогов от древнего Коктыюрского времени до наших дней и подробно обсуждать лингвистические методы, с помощью которых они сформированы. Наша статья основана на материале кыргызского и турецкого языков.

Ключевые слова: категория залога, глагол, залого глагола, кыргызский язык, турецкий язык, историческое развитие языка, исторический анализ, методы языка.

Annotation. The collateral category is a necessary category of linguistic thought inherent in communication. The most important feature of the cate-

gories of collateral is the relationship between the subject and the object of the action.

In a sentence, this category determines whether the real performer of a word or action performing a function is a subject or an object, and means that the action was designed by someone else.

In this article, we will analyze the category of collateral from a historical and semantic point of view in the Kyrgyz language. By defining the meanings, we will analyze the history of these pledges from ancient Cocturian times to the present day and discuss in detail the linguistic methods by which they were formed. Our article is based on the material of the Kyrgyz and Turkish languages.

Key words: collateral category, verb, verb collateral, Kyrgyz language, Turkish language, historical development of the language, historical analysis, language methods.

Тарыхый өнүгүшү:

- Көктүркчө, Эски Уйгурчада (Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде)

-*ğur*, -*gür*; -*kur*, -*kür*: *tirgür*- (тирилт-), *azğur*- (азгыруу)

-*ur*: *ölür*- (өлтүр-), *bütür*- (бүтүр-), *kiter*- (келтир-), *kelür*- (келтир-).

-*t*: *okit*- (окут-), *olurt*- (teyin et-, отурт-).

-*dur*, -*dür*, -*der*; -*tur*, -*tür*: *yidiür*-(жедир-), *göndür*-(жибер-), *göster*- (көрсөт-)

-*z*: *tutuz*- (teslim et-, туттур-), *utuz*- (уттур-). [1, 59-61].

Тахсин Бангуоглу аркылуу мамиленин -*dir*- мүчөсү тууралуу өзүнүн китебинде: -*dir* мүчөсүн, -*it*- / -*ür*- сыяктуу эки мүчөнүн биринин артынан бири удаа келишинен пайда болгон деген пикирин айткан: *ak-t-ur-mak*, *öl-d-ür-mek*.

Ошондой эле байыркы түркчөдөн келген айрым этиштерде үнсүздөрдүн түшүп калышынан пайда болгон аркылуу мамиле мисалдары бар деген: *olturmak* > *oturmak*, *keltürmek* > *getirmek*, *kalıtmak* > *kaldırmak*. [2, 275-293]

Караханий түркчөсүндө: Бул доордо колдонулган аркылуу мамиле мүчөлөрү төмөнкүлөр болгон [7]:

-*Ar* : *çakar*-, *çöker*-;

-*gAr*:- *içger*-;

-*kİt*:- *körkit*- (*göster*-);

-*r*:- *kingür*- (*genişlet*-);

-*it*-, -*üt*:- *bedüt*- (*büyüt*-), *bitit*- (*yazdır*-);

-*DUr*:- *kondur*-, *kültür*-;

-*Ur*:- *todur*- (*doğur*-), *tatur*- (*tattır*-);

-*Uz*:- *emüz*- (*emzir*-), *tamuz*- (*damlat*-);

-*Gur*:- *azgur*- (*zayıflat*-);

-*ez*:- *küdez*- (*korumak*);

-*dAr*:- *yumdar*- (*topla*-, *biriktir*-);

-*güz*:- *tirgüz*- (*dirilt*-).

Караханий түркчөсүнүн эң маанилүү булагы ДЛТмө жогорудагы мүчөлөрдүн көбүн кезиктирүүгө болот:

-*tur*:- *bartur*-, *öptür*-, *yaptur*-;

-*gur*:- *odgur*-, *turgur*-, *todgur*-;

-*ur*:- *uçur*-, *içür*-;

-*it*:- *arıt*-, *bitit*-;

-*z*:- *emüz*-, *tamuz*-.

Кашгардык Махмут өз эмгегинде аркылуу мамиле тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтарды берген [3, 197-202].

1. Өтпөс этиштерди өтмө этиштерге айландырат: *Er suwka kardı* (Адам сууга какады). *Anı suwka karturdı* (Аны сууга какатты).

Er ya kurdı (Адам жаа жасады).

Ol anğar ya kurturdı (Ал ага жаа жасатты).

2. Айрым этиштер аркылуу мамиле менен көп байланышпастан, көбүнчө мааниге байланыштуу түзүлөт. Мындай этиштердин маанисинде «кыймыл-аракетти жасоо жана жасоого ниет кылуу», «аз-аздан, акырындап жасалуу» мааниси бар экени баса белгиленет:

Suw tamçırdı (суу тамчылады).

Aşıç taşğurdı (казан ташып кете жаздады). Мүчө аркылуу мамиле мүчөсү болсо да, мааниси башкача экени мисалдарда көрүнүп турат.

3. Айрым этиштер аркылуу мамиленин мүчөсү менен түзүлгөндөй көрүнгөнү менен аларда кыймыл-аракетти жасаттыруу мааниси жок. Башкача айтканда аркылуу мамиленин мааниси деп эсептелген, кыймыл-аракеттин башка субъект тарабынан аткарылганын билдирген маани аларда жок: *Tengri meni kutğardı* (Теңир мени куткарды). *Er katğurdı* (Адам каткырды).

Харезм-Кыпчак түркчөсүндө: -*dur*-, -*dür*-, -*dir*-, -*dir*; -*tur*-, -*tür*-, -*t*-, -*ur*-, -*kur*-, -*kür*-, -*gur*-, -*gür*-, -*git*-, -*get*-, -*guz*-, -*güz*-, -*gez*. [4, 143-6.]

-*Dur*- мүчөсү эски түркчөдөгү колдонулушун улантып эринчил үндүү менен колдонулган. Кыпчак түркчөсүндө үндүүсү эринсиз болуп өзгөргөн.

-*GUr*- мүчөсү да эринчил үндүү менен колдонулган: *tirgür*- 'тирилтүү', *irgür*- 'жеткирүү'. Кыпчак түркчөсүндө үндүүсү эринсиз болуп өзгөргөн.

-*GUz*- Кыпчак түркчөсүнө караганда Харезмде көбүрөк колдонулган. Үндүүсү эринчил болуп

да кездешкен: *körgez-* ‘көргөзүү’. Чагатай түркчөсүндө: *-(It, -dur, -tur, -(u)r, -kur, -gur, -kuz, -guz.* [4, 154-6.]

Көктүркчөдөгү *-tUr* аркылуу мамиле мүчөсү ар дайым эринчил болгон: *azdur-* (азгыр-), *tındurur-* (соорот-). Бул мүчө Эски Анадолу жана Чагатай түркчөлөрүндө да эринчил үндүү менен колдонулушун уланткан. [5, 17].

Көктүркчөдөгү үндүүсү дайыма эринчил болуп колдонулган – *GUr* мүчөсү ЭАТ дө – *Ur* болгон: *kêçür-, yetür-*. – *GUr* мүчөсү Чагатай түркчөсүндө *-gAr, -kAr-, GUr* түрүндө [5, 46], ошондой эле мүчө башындагы «g» үнсүзү түшүп калып – *Ur* формасында сейрек да болсо кездешкен. [5, 47]. «g» нын түшүп калышы Эски Анадолу Түркчөсүнүн таасиринен улам болушу мүмкүн. Себеби сейрек кездешкен, ошондой эле Чагатай түркчөсүндөгү башка мүчөлөрдө «g» көбүнчө түшпөстөн колдонулган.

Эски Анадолу түркчөсүндө: *-ar-, -er-: çıkarur, uyardum, gider; -ur-, -ür-: art-ur-, gey-ür-, ir-ür-, tad-ur-*. Бул мүчөлөрдүн үндүүсү дайыма эринчил болгон. Азыркы күндө бул сөздөр *-dır-* мүчөсү менен уюшулат: *arttır-, giydür-, erdir-, tattır-* (арттыр-, кийдир-, эрдир-, таттыр-). *-dur-, -dür-: bildür-, çekdürür-, öldürür-, öldürür-* (билдир-, чектир-, өлтүр-, болтур-). *-der-, -ter-: gönder-, göster-*.

Ф.К.Тимурташ бул *göster-* (көрсөт-) этишин ачыктап түшүндүрүү кыйын экенин айткан. Ал *gös-* деген этиш жок экенин айтып, ДЛТ дө *körse-* этишинин болушу *körset-* этишинин пайда болушуна жол ачкан, демек *göster-* формасы метатезанын натыйжасында пайда болгон десек болот деген ойду айткан.

Ошондой эле ДЛТ дө «*gördür-*» маанисинде *közger-* этиши да колдонулган. *Könger-* этишинин *köndger-* (туура жолду көрсөт-) формасы да бар экенин эске алсак, анда *közger-* этишинин да *közdger-* формасы болгонун божомолдоого болот.

Демек ушундай жол менен *-g* тыбышынын түшүп калышынын натыйжасында *göster-* этиши пайда болгон десек болот. Бирок бул эки божомолго тең азырынча этият мамиле кылуу керек. [6, 136].

-gür- мүчөсү сейрек колдонулган: *dirgür-* (тирилт-), *turgur-* (токтот-).

-z- мүчөсү да сейрек кездешкен: *utuz-* (ымкуз-).

-cəm- (*-cam-, -cem-*) аркылуу мамиле мүчөсү жана *görset - göster* (көрсөт-) этиштери тууралуу Түркия түркологдорунан Нежметтин Хажыеминоглу өз китебинде, *görset- / göster-* этиштери метатезанын натыйжасында келип чыккан бир эле этиш деген ойду четке каккан. [7, 161].

Кыргызчадагы *-cəm* аркылуу мамиле мүчөсү тарыхый жагынан курамдуу болсо да, азыркы убакта ажырагыс морфемага айланып кеткен

жана жогорудагы көрсөт сөзүндө гана колдонулат.

Азыркы кыргыз тилиндеги аркылуу мамиленин мүчөлөрү:

-Дыр, -каp, -Ыp, -кЫp, -КАз, -ГЫз (-ыз), -cəm, -m.

Түрк тилинде: *-t, -It, -Dir, -Ir, -Ar.*

Кыргыз түркчөсү менен Түркия түркчөсүндөгү аркылуу мамиле менен түзүлгөн мисалдарды карап чыгып, эки тилде тең бул мамиле морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык жолдор менен түзүлөрүн айтууга болот. Себеби эки тилде тең субъект менен кыймыл-аракеттин ортосундагы мамиле айырмачылыктары негизинен этиштин мамиле категориялары аркылуу ишке ашат.

Мамиле категориялары аркылуу этиште пайда болгон морфологиялык өзгөрүүлөр, сүйлөмдө лексикалык жана синтаксистик өзгөрүүлөрдүн пайда болушуна жол ачат. Субъекттин кыймыл-аракетке болгон ар кандай мамилеси этиш аркылуу көрсөтүлөт.

Морфологиялык метод. Аркылуу мамиледеги морфологиялык түзүлүштөрдүн маанилерин төмөндөгүдөй көрсөтүүгө болот: Буюруу, зордоо мааниси: *Жаш балдарды өз пайдасы үчүн кайыр суратып иште-м-чү. (çalış-tır-ıyordu).* Байкабастык, кокустук мааниси: *Кечээ акчасын уурда-м-ты. (çal-dir-mış).* Кам көрүү мааниси: *Баламды жуун-дур-ам, тамактан-дыр-ам, той-гуз-ам. (yık-a-at-, doy-ur-).* Колдоо, жардам мааниси: *Уулу-бузду бутка тур-гуз-алы, үйлөн-дүр-өлү. (büyü-t-, evlen-dir-).* Ишти аткарууга субъектинин өзү жол бергендиги мааниси: *Кызы апасына чачтарын сыла-м-ты. (okşa-t-tı).* Врачка ийне сай-дыр-дым. Ишендирүү, көндүрүү мааниси: *Жылуу сөзү менен элди ишен-дир-ди. (inan-dir-di).* Бир нерсеге түрткү болуу, себеп болуу мааниси: *Анын бул кылганы отургандарды шектен-дир-ди. (kuşku yara-t-tı).* Көп суу куюп гүлдү куура-м-ты. (*sol-dur-du*).

Көргөнүбүздөй морфологиялык методдо маани мамилелери кыймыл-аракет аркылуу көрсөтүлдү.

Синтаксистик метод. Кыргыз жана түрк тилдеринде аркылуу мамилени синтаксистик жол менен да туюндурууга болот. Бул учурда морфологиялык методду колдонуу кажети калбайт, б.а. этишке аркылуу мамиленин мүчөсү уланып уюшулбастан, сүйлөмгө кирген бир сөз же сөз айкашы аркылуу, мамиле категориясынын мааниси туюндурулат.

Синтаксистик жол менен уюшулган аркылуу мамиле, мамиле категориясынын маанисин сүйлөм ичинде ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн берет. Мындай түзүлүштөрдө ишти кылган тараптын кыймыл-аракети этиштен жасалган атооч сөз аркылуу берилет: *Машиненин көптүгү анын кеч*

калуусуна себеп болду. (Машиненин көптүгү аны кеч кал-тыр-ды). Мугалим окуучулардын эшке чыгышына уруксат берди. (эшке чыг-ар-ды). Доктур оорулуунун сакаюусуна шарт түздү. (сакай-т-ты). Аркылуу мамиледе себеп-жыйынтык түшүнүктөрү тыгыз байланышта болот.

Лексикалык метод. Айрым учурларда этиш сөздөргө эч кандай аркылуу мамиленин мүчөсү уланбай туруп деле бул мамиленин маанисин берген учурлар кездешет:

Трактор дубалды жыкты. (дубалдын жыгылышына себеп болду).

Ит жибин үздү. (жиптин үзүлүшүнө себеп болду).

Болот Асанды чалып жыкты. (Асандын жыгылышына себеп болду).

Аркылуу мамиленин дагы бир өзгөчөлүгү, мамиле мүчөлөрүнүн кабатталып келиши көбүнчө бул мамиледе кездешет: *сана-т-ты-рыш-ты*, *бүт-үр-т-түр-сөм*, *сура-ш-тыр-ыл-ган* ж.б.

Мамиле мүчөлөрүнүн куранды мүчөлөргө же уланды мүчөлөргө таандык экени тууралуу тартышуулар да тилчилер тарабынан дайыма талаш-тартыш жараткан темалардан болуп келет. Мамиле категорияларынын этиштерге берген маанилери (белгисиздик, кыймыл-аракеттин чогуу, биргелешип жасалышы, кыймыл-аракетти башка бирөөгө жасаттыруу, себеп болуу, түрткү болуу ж.б.) аларды жаңы сөз, жаңы маани катары кароого жетиштүүбү, жетишсизби? Же буларды кыймыл-аракеттин объект менен субъекттин ортосундагы убактылуу гана болгон маанилик мамиле, байланыш катары гана кароо керекпи? деген суроолор талаш-тартыш жаратып келет.

Бирок мамиле мүчөлөрү уланган этиштердин ТДК сөздүгүндө өзүнчө бир сөз катары алынышы, демек алардын этишке к.б. жаңы маани береринин далили катары кароого болот деген ойду жаратпай койбойт. Т.Бангуоглу мамиле мүчөлөрүн уланды мүчөлөргө киргизген. [2, 274]. Г.Гюлсевин өз макаласында куранды мүчөлөргө *Türetme Ekleri*, мамиле мүчөлөрүн *İşletme Ekleri* деп атап аларды куранды мүчөлөрдөн бөлүп караган. [8, 1267-1283]. М. Эргин аларды уланды мүчөлөргө жакындаткан. [9, 200].

Аркылуу мамиле мүчөлөрүнүн Эски Түркчөдө колдонулушу:

Аркылуу мамиленин *-t-* мүчөсү Эски Түркчөдө дайыма эле аркылуу мамиле мүчөсү катары кызмат аткарган эмес. [10, 96]: *ayit-* (*сура-*), *olgurt-* (*отур-*), *terit-* (*терде-*). Эски Уйгурчада бул мүчө негизинен аркылуу мамиле катары кызмат аткаrsa да айрым учурларда туюк мамиленин милдетин аткарган учурлар да кезиккен [12:112]: *alkat-* (*алкоо, мактоо*), *kizart-* (*кызарт-*), *sevit-* (*сүйүл-*), *basit-* (*басыл-, эзил-*). Хажыеминоглу болсо

бул мүчө Эски Түркчөдө күчөтмө маанисин да берген деген: *ay-t-* (*айт-*). [7, 35-36].

-Dir- мүчөсү байыртан бери эле өтпөс этиштерден өтмө этиштерди пайда кылган аркылуу мамиле мүчөсү болгон. Мындан сырткары «кыймыл-аракеттин аткарылышына түрткү болуу, себеп болуу» функциясын да аткарган [11, 126]: *çaldır-, ezdir-, sezdir-, yildir-*. (*чалдыр-, сездир-, жылдыр-*). Азыркы убакта түрк тилинде бул мүчө мамиле мүчөсүнүн маанисин жоготуп, этиштин уңгусу менен кайнашып жаңы сөздөрдү жаратуу милдетин да аткарат: *aldır-* (*ilgi göster-/ көңүл буруу*), *andır-* (*benzet-/ окшош-*), *çildir-* (*delir-/ жинде-нүү*), *kaptır-* (*kendini fazlasıyla bir işe ver-/ берилүү*), *tuttur-* (*bir şeyi ısrarla iste-/ каалоо*).

Эски түркчөдө үндүүсү дайыма эринчил болгон. Айрым учурларда туюк мамиле маанисинде да колдонулган (*artur-*: *aldan-, kandırıl-* / алдануу) жана туюк мамиле мүчөсүнөн кийин да ага уланып келе бергени көңүлдү бурат: *katıltur-, tutultur-, uçruldur-, atlantur-* (*ata bin-*). Азыркы түркчөдө туюк мамиле өзүнөн кийин эч кандай мамиле мүчөсүн албаганы белгилүү. Ошондой эле аркылуу мамиленин мүчөсү менен уюшулса да анын маанисин бербеген этиштер да кездешкен: *entür-* (*araştır, ara-*; *кырг. аңтар- ?*), *eştür-* (*haber ver-/ кабар бер-*), *irintür-* (*kız-, иренжитүү*), *öntür-* (*yolcu et-/ узатуу*).

-r-, -Ar- . Бангуоглу бул мүчөнүн эски формасы *-gUr-* болгон деп айткан. [2, 286-287]. *Sigur-* (*sığdır-/ сыйдыруу, батыруу*), *tegür-* (*bırak-/ тапшыруу, таштоо*) . М.Ергин да *-gar-, -ger* ден келген деген божомолун айткан.

-z- мүчөсү Эски түркчөдө өтө кеңири колдонулган аркылуу мамиле мүчөсү болгон: *tutuz-* (*tuttur-/ туттуруу*), *uduz-* (*önderlik et-/ жетектөө*), *utuz-* (*yenil-/ уттуруу, уткузуу*), *tamiz-* (*damlat-/ тамызуу*). Азыркы түркчөдө сейрек кездешип аз гана сөздөрдө сакталып калган: *emzir-/ эмзирүү, эмизүү*.

-gUr- байыркы убакта кеңири колдонулган аркылуу мамиле мүчөсү, азыркы түрк тилинде жок. М.Эргин бул мүчөнүн *g* үнсүзү түшүп калып *- (X) r-* мүчөсү менен аралашып кеткенин айткан. *tirgür-* (*dirilt-/ тирилтүү*), *azgur-* (*azdır-/ азгыруу*), *kirgür-* (*girdir-/ киргизүү*), *odgur-* (*uyandır-/ ойготуу*).

Жыйынтыктап айтсак, окумуштуулар мамиле мүчөлөрүн этиштерге уланып сүйлөмдө к.б. абалдын өзгөрүүсүнө себеп болгону үчүн уланды мүчөлөр, бул өзгөрүү менен катар эле этишке жаңы маани бергендиги үчүн куранды мүчөлөргө да жакындап кетет деген ойлорду айтышкан. Ошондуктан бул мүчөлөрдү өзүнчө бир категория катары алып кароо эң туура болот деп белгилешкен.

Аркылуу мамиле мүчөлөрү *-gUr-*, *-z-* эски түркчөдө кеңири колдонулса да азыркы убакта

түрк тилинде айрым гана этиштерде кездешет. Ал эми кыргыз тилинде дагы да болсо өз маанилүүлүгүн жоготпостон колдонулуп келет.

Айрым этиштерде аркылуу мамиле мүчөлөрүнүн өз маанисинде эмес башка маанини берип колдонулушу, байыркы убакта алардын мамилелик функция катары толук түзүлө электигин, мамилелик функциясынын кийин пайда болгонун далили десек болот.

Эски түркчөдөгү –t- аркылуу мамиле мүчөсү көптөгөн мисалдарда күчөтмө маанисин берген: bertet- (sıkı hale getir- / бекитүү, бекемдөө), ivit- (acele et-, koş- / шаштыруу), öğit- (öğ- , meth et- / мактоо), semrit- (semirt- / семиртүү).

Демек эски түркчөдө анын көбүнчө күчөтүү мааниде колдонулушу, аркылуу мамиле мүчөсүнүн функциясын кийинчерек алганын көрсөтүп турат десек болот. Мындан сырткары эски түркчөдө мамиле мүчөлөрүнүн биринин артынан бири уланып келиши да (туюк мамиле мүчөсүнөн кийин аркылуу мамиленин мүчөсүнүн уланып келиши) алардын байыркы убакта мамиле мүчөсү катары толук түзүлө электигинен кабар берет.

Адабияттар

- GABAIN A.Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri, Çeviren: Mehmet AKALIN.*
- BANGUOĞLU T. (2015) *Türkçenin Grameri, Ankara*
- ATALAY B. (1940), *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi c. II, Alaeddin Kiral Basımevi, Ankara.*
- Российская Академия Наук, ЯЗЫКИ МИРА, Тюркские языки, Б., 1997.
- ECKMANN, Janos (2017), *Çağatayca El Kitabı (çev. Günay KARAĞAÇ), İÜEF Yayınları, İstanbul.*
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1992), *"Eski Anadolu Türkçesi", Türk Dünyası El Kitabı, C. 2*
- HACIEMİNOĞLU Necmettin (2016), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller, Ankara.*
- GÜLSEVİN Gürer (2004), *Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif Tanımlanma Sorunu Üzerine, V.Uluslararası Türk Dili Kurultayı, TDK.Yay., Ankara, s.1267-1283.*
- ERGİN Muharrem, (2019), *Türk Dil Bilgisi, İstanbul.*
- TEKİN T., (2016), *Orhon Türkçesi Grameri, Ankara.*
- KORKMAZ Z., (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, TDK, Ankara.*
- ERASLAN Kemal, (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri, TDK.Yay., Ankara.*
- САГЫНБАЕВА Б., ДЕРБИШЕВА З. Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясы. Б., 2014.

Рецензент: к. ф. н., доц. С.К. Егимбаева

УДК: 81'25:811.111:811.512.154.
DOI: 10.35254/bhu.2021.54.1

Muhittin Gümüř
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi Mütercim-Tercümanlık Bölümü Öğretim Görevlisi.
muhittin.gumus@manas.edu.kg

TÜRKÇE “GİBİ”, KIRGIZCA “SİYAKTUU” EDATIYLA YAPILAN BAZI BENZETMELERİN KÜLTÜRDİLBİLİM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

ТҮРК ТИЛИНДЕГИ “GİBİ” СӨЗҮНҮН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ “СЫЯКТУУ” СӨЗҮ МЕНЕН БОЛГОН ОКШОШТУГУН КУЛЬТУРОЛОГИЯ ӨҢҮТҮНӨН ИЗИЛДӨӨ

LINGUISTIC AND CULTURAL ANALYSIS OF SOME ANALOGIES FORMED WITH TURKISH PREPOSITION “GİBİ” AND KYRGYZ “SİYAKTUU”

ÖZET. Milletlerin çok eski zamanlardan bugüne kadar yaşayarak edinmiş oldukları tecrübeler, bilgiler, kazanımlar ve değerler o milletin kültürünü oluşturur. Edinilen değerlerin dil aracılığıyla hayat bulması kültürdilbilim alanı çerçevesinde kültür-dil-insan arasındaki ilişkiyi incelemeye değer bulmuştur. Herhangi bir varlığın şekline, işlevine, görevine, görüntüsüne her toplumda farklı anlam veya dilsel dünya görüşünü yansıtan adlar verilir. Kültür-dil-insan çerçevesinde dil ve kültür ilişkilerinin belli bir disiplin altında incelenmesi ancak kültürdilbilim yoluyla mümkündür.

Dilbilim alanına ait kültürdilbilim çalışmalarında ele alınan dilsel dünya görüşü kavramı her bir dilin dolayısıyla toplumun ya da ortak değerlere sahip toplumlarının oluşturduğu milletlerin dünyayı nasıl algılayıp yansıttığını, çevresindeki varlıkların ve kavramların hangi niteliklerini ayırt ettiğini, insanın duygu ve düşüncelerini, değer yargılarını nasıl betimledikleri incelenmektedir. Bu makalede kültürdilbilim çerçevesinde Türkçede “gibi”, Kırgızcada -DAy eki ve “sıyaktuu”, “öndüü” bağlacıyla yapılan benzetmeler ve deyimler Türkçe ile karşılaştırmalı olarak incelenmekte, böylelikle iki toplum arasındaki dış dünya algısı arasındaki farklılıklar veya benzerlikler tespit edilecektir.

Anahtar kelimeler: Kültürdilbilim, karşılaştırmalı kültürdilbilim, Türkçe, Kırgızca, benzetmeler, deyimler, dil ve kültür ilişkisi.

АННОТАЦИЯ. Адам баласы алмустактан бери топтогон маалыматы, турмуштан топтогон тажрыйбасы жана баалуулуктары менен улуттук маданиятын түзгөн. Тилдик каражаттар аркылуу чагылдырылган турмуштук тажрыйбалар улуттук маданият чөлкөмүндө маданият-тил-адам баласы деген чөйрөдө изилдөөгө алынат. Сөз, форма, иш аракет, көрүнүштөр ар бир коомдо ар кандай маанини туюндурган лексикалар менен берилген. Маданият-тил-адам баласы аттуу чөйрөдө тилдик жана маданий байланыштар белгилүү бир тартипте изилдениши бир гана маданияттаануу жолу менен ишке ашат.

Тил илимине тиешелүү маданияттаануу илиминде каралган тилдик дүйнө тааным түшүнүгү ар бир тилдин, ошол эле учурда орток баалуулуктарга ээ болгон коомдун дүйнөнү кабыл алышы жана аны чагыл-

дырышы, анын чөйрөнү жана түшүнүктөрдү айырмалаган сапаттарын, адамдын ички уйгу-туйгусун жана түшүнүктөрүн кандай сүрөттөгөнүн изилденет. Бул макалада маданияттаанууда Түрк тилиндеги “gibi” Кыргыз тилиндеги –Дай мүчөсү, сыяктуу жана өндүү жандоочтор менен берилиши, фразеологиялык каражаттар Түрк тили менен салыштырылып, эки тилдин ортосундагы сырткы дүйнө тааным менен болгон айырмасы жана окшоштуктары аныкталат.

Түйүндүү сөздөр: Маданияттаануу, салыштыруу, Түрк тили, Кыргыз тили, окшоштуктар, фразеологизмдер, тил жана маданият байланышы.

Abstract. The experiences, knowledge, achievements and values that have been gained by nations starting from ancient times and up today constitute the culture of that nation. It has become worthy of examining the relationship between culture-language-human within the frameworks of cultural linguistics. Names are attached to any entity in accordance with its shape, function, tasks, and appearance that reflect different meanings in each society or their linguistic worldview. Analyzing language and culture relations within the scope of a certain discipline in the frameworks of culture-language-human is only possible by means of Cultural Linguistics.

The concept of linguistic worldview, which is discussed in cultural-linguistics studies in the field of linguistics, deals with studying how each language and therefore the societies or societies with common values perceive the world and reflect it through the language they use, what qualities of entities and concepts surrounding them they distinguish, how they describe feelings and thoughts of a human being and their value judgments. This paper studies analogies and idioms that are formed by means of preposition “gibi” in the Turkish language and “sıyaktuu” with the suffix –Day in the Kyrgyz language, which are examined in the context of comparative cultural linguistics. Thus, the differences and/or similarities between the perception of external world between the two societies are revealed.

Keywords: Cultural Linguistics, Comparative Linguistics, Turkish, Kyrgyz, metaphors, idioms, language and cultural relationship.

1. GİRİŞ

“Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta; kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessesedir. (M. Ergin)”

“Dil, tıpkı ev gibi bir milletin duygu, düşünce ve hayatının barınağı, korunağıdır... Dilin bütünü milletin evidir. Bin bir odalı bir ev! Buna şehir, ülke demek daha doğru olur. Milletler dillerini tıpkı medeniyetleri gibi korurlar”[14]. Ayrıca, dil; insanların duygu, düşünce, tasarım, yorum veya eleştirilerini ifade etmeye yarayan en düzenli araçtır diye de tanımlanmaktadır. Kültür ise bir toplumun, milletin ya da kimlik sahibi bir kuşağın tarihi süreç içinde maddî ve manevî olarak oluşturup edindiği değerler bütünüdür ve kuşaklar arası bağlantı kurma aracıdır. Dil, kültürü geliştiren bir unsurken bir yandan da kültürel unsurlarla da dil gelişir ve hayatını devam ettirir. Milletlerin en mümeyyiz vasıflarını yansıtan maddî ve manevî kültür değerlerinin oluşmasında, kuşaktan kuşağa aktarılmasında, başka kültürleri etkilemesinde dilin büyük bir rolü olduğunu belirtmeliyiz. Millî kültürün en temel unsuru olan dil ve kültür arasındaki sıkı ilişkinin varlığını sayısız

örneklerle ifade etmek mümkündür. Dilbilim alanında dil ve kültür ilişkisi disiplinler arası bir alan olarak çok geç zamanlarda yani 20. yüzyılın sonlarına doğru ilk kez işlenmeye ve dile getirilmeye başlanmış, dil ve kültürün birbiri arasındaki ilişkisine özel bir anlam ve değer vererek kültürdilbilim alt alanı oluşmuştur. Bu alanla ilgili Türkiye’deki dilbilim çalışmalarında pek az çalışma görülürken Rusça kaynaklara daha çok rastlamaktayız.

“Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar, Ankara, Gazi Kitabevi, 2014” adlı eserde Elena Kazan’ın editörlüğündeki çalışmalar son derece dikkat çekicidir: Kültürdilbilim Nedir? sorusuyla konuya genişçe değinilmektedir. Bu alanda değerli çalışmalarıyla tanınan L. Dalkılıç’a göre (2015) “Kültürdilbilimin gelişimi iki dönem içerisinde ele alınmaktadır. Buna göre, birinci dönem kültürdilbilimin temellerinin atıldığı ünlü Alman düşünür, dilbilimci W. Humboldt’un çalışmalarında ortaya konan dönem olarak ele alınmaktadır (Ramışvili 2000: 7). Bu görüş 19. yüzyılda, ikinci dönemi oluşturan, Alman bilim adamları Grim kardeşlerin, Rusya’da ise 19. yüzyılın 60-70’lı yıllarında F.İ. Buslaeva, A.N. Afanasyeva, A.A. Potebni’nin çalışmalarında ortaya koyulmuştur. Dilbiliminde bağımsız, disiplinler arası bir alan olarak kültürdilbi-

limin ortaya çıkışı XX. yüzyılın 90'lı yıllarında V.N. Teliya, Y.S. Stephanov, A.D.Arutyunova, V.V. Vorobyov, V. Şakleyn, V.A. Maslova gibi bilim adamlarının çalışmaları sayesinde olmuştur. V.A. Maslova, bu dönemin kültürdilbilim için üçüncü dönem olarak ayrılabilirliğini savunmaktadır (Maslova, 2004: 28). W. Humboldt'un çalışmalarının odak noktasını oluşturan antropolojik paradigmanın dilbiliminde yeniden yer almasıyla birlikte insan-kültür-düşünce üçgeni altında oluşan kültüroloji, etnoloji, sosyoloji, ülkedilbilim, toplum dilbilim gibi insan odaklı bilimler arasında kültürdilbiliminin yeri de tartışılmaya başlanmıştır. V.A. Maslova yukarıda sayılan bilimler arasındaki ayrımı şu şekilde ortaya koymaktadır: Sosyoloji, dil ve toplum arasındaki etkileşimi günümüz bilgileri doğrultusunda incelerken, etnoloji bunun için tarihi materyalleri baz alır. Kültürdilbilim ise milletlerin manevi kültür değerleri prizması ışığında hem tarihi hem de günümüz dilsel gerçekleri inceler" (Maslova, 2004: 11). Buna göre B.A. Maslova, kültürdilbilimini "dilbilim ve kültürbilimin kesiştiği noktada ortaya çıkan, milletlerin dillerinde yer edinen ve dillerine yansıyan kültür anlamlarını inceleyen bir bilim dalı olarak görmektedir (Maslova, 2004: 28). Günümüzde kültürdilbilim içerisinde beş temel alan oluşmuştur:

1. Ayrı, sosyal bir grubun ya da milletin belirli bir dönem içerisinde kültürdilbilimsel açıdan incelenmesi,
2. Belirli bir zaman dilimi içerisinde milletlerde meydana gelen kültürdilbilimsel değişimlerin incelenmesi,
3. Ülkedilbilimsel sözcüklerin oluşturulmasıyla ilgilenen kültürdilbilimsel leksikoloji,
4. Farklı ancak birbiriyle bağlantılı milletlerin kültürdilbilimsel oluşumlarını inceleyen kıyaslamalı kültürdilbilim,
5. İki ya da daha fazla dili karşılaştırmalı olarak inceleyen karşılaştırmalı kültürdilbilim"(3.343-362).

Biz "*Farklı ancak birbiriyle bağlantılı milletlerin kültürdilbilimsel oluşumları inceleyen kıyaslamalı kültürdilbilim.*" çerçevesinde yapacağız. Karşılaştırmalı kültürdilbilim farklı dillerin konuşucularının/mensuplarının dış dünyadaki kavramları, olguları ve nasıl algıladıklarını, bu olguların dile yansımadaki benzerlik ve farklılıklarını ortaya çıkarmamıza, bunun ötesinde farklı kültürlerin temsilcilerinin algılama biçimlerini, dünyayı nasıl algıladıklarını ve hissettiklerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Ana dilini öğrenen bir kimse kendi milletinin dünya görüşünü, bakış açısını başka bir ifadeyle millî kültürünü öğrenir. Aynı durum, yabancı dil öğrenen bireyler için de geçerlidir. Dalkılıç'a göre (Dalkılıç, 2015), "W. Humboldt, farklı dilleri aynı nesnenin başka bir biçimde aktarımı değil, aynı nesneye olan farklı bir bakış açısı olduğunu savunmuştur (Ramişvili, 2000: 8-12). Bir nesneye olan farklı bakış açısı kültürdilbilimin içerisinde yer alan dilsel dünya görüşü kavramına işaret etmektedir." (3. 343-362-ss)

2. TÜRKÇE İLE KIRGIZCADA BENZETME EDATI VE BENZETMELER

Dil ile insan arasındaki ilişki aynı zamanda onun (insanın) dünya görüşünün dile yansımış hâli ile açıklanabilir. Dilbilim alanında yapılan çalışmalar, ele alınan dille bağlantılı dünya görüşünü her bir dilin dünyayı nasıl algılayıp yansıttığını, çevresindeki varlık (eşya, nesne), kavram ve olguların hangi niteliklerini ayırt ettiğini, insanın duygu, düşünce, tasarım ve olguları nasıl tasvir ettiğini incelemektedir. Bu tasvir etme anlayışına insanın veya dilin esas temsilcileri olan toplumun yaşadığı flora ve fauna da etkili olmaktadır. Benzetme, niteliği anlatılmak istenen nesnenin veya varlığın başka bir nesneye ya da varlığa dayandırılarak onunla olan benzerliğin ortaya konarak anlatılmasıdır (4. 499-512). Anlatımı güçlendirmek amacıyla, aralarında ortak nitelik bulunan iki varlık ya da kavramdan, ortak nitelik yönünden güçlü olandan zayıf olana aktarma yapılmıştır.

Farklı yapılara sahip diller ile aynı dil ailesine mensup diller arasındaki benzetme yöntemleri kendine özgü özelliklere sahiptir. Türkçede bu ifade yönetimi daha çok benzetme edatı "gibi" ile yapılmaktadır: *ateş gibi, barut gibi, çiçek gibi, pamuk gibi, dev gibi* vs. Kırgızcada *siyaktuu, öndüü* (gibi), Rusçada da kimi benzetmeler "gibi" anlamına gelen "как" bağlacıyla yapılabilmektedir. Türkçede edatlar, tek başlarına bir anlam taşımayan, fakat cümle içinde anlam kazanan, sözcükler arasında çeşitli anlam ilgileri kuran sözcüklerdir. Genellikle bağlaçlar ile karıştırılabilen edatlar; bağlaçların aksine, cümledeki unsurları birbirine bağlamaz, onlarla anlam ilişkisi kurarlar. Türkçede "gibi" edatı cümleye eşitlik ve benzetme anlamları katar. Örnek: Babası gibi becerikli olduğu görülüyordu (eşitlik). Boncuk gibi masmavi gözleri vardı ve o gözlerden nurlar saçılıyordu. (benzerlik). "Gibi" edatının dışında "-ce, -imsi, -cesine, -cileyin" ekleri de "gibi" edatı anlamını veren ekler vardır. Çocukça davranma (çocuk gibi). Yeşilimsi bir kıyafet aldım (yeşil gibi). Ölürcesine mücadele etmelisin (ölür gibi). Sencileyin güzele bencileyin yâr gerek. (*Senin gibi güzele, benim gibi yâr gerek.*)

Hacıeminoğlu'na göre, "Dilin bütünü içinde soyut bir unsur olarak ele alındığı takdirde ise, edatlar çekime gelmeyen "donmuş" ve "kalıplaşmış" sözlerdir" [1992, s. 28-29]. "Türkçe dilbilgisi kitaplarında edat teriminin yerine ilgeç terimi de kullanılmaktadır. Aksan'a göre "anlam ve görevleri daha çok, cümle içinde, birlikte bulunduğu sözlerle beliren, sözcükler arasında ilgi kurmaya yarayan öğelere "ilgeç" denir. Örnek: gibi, kadar, dolayı, göre, için ile... gibi.. [1983; s.132] Tek başına anlam taşımayan, ama cümle içinde anlam kazanan, kelimeler arasında anlam ilgisi kuran, genel olarak bağlama görevi yapmayan bir kelime türüdür. Gibi edatı benzerlik ve eşitlik kurar.

Çalışmamız, "TT: gibi, KT: sıyaktuu: öndüü" edatı kullanılarak oluşturulan benzetmelerin "insan/adam"

imgesi çerçevesinde incelenmesiyle sınırlıdır. İki ak-raba dilde, insanın hangi nesne ve varlıklara benzeş-tirildiği ele alınacaktır. İnsanoğlu iç dünyasıyla, psi-kolojisiyle, ruhuyla, karakteriyle, sahip olduğu duygu, düşünce ve davranışlarla dünyanın ve hayatın merke-zinde yer alan ve yaratılış itibarıyla de kâmil bir var-lıktır. Yalnızca insanlar arasında bir iletişim aracı değil, duygu, düşünce, görüş ve yorumlarımızı aktarır ifade edebileceğimiz bir araç olan dili kullanan dil aracılı-ğıyla farklı kültür ve algılama mantığına sahip millet-lerden yola çıkarak insana bakış analizi yapılabilir.

“Bir nesnenin, varlığın niteliğini daha güçlü, daha etkili biçimde anlatmak üzere bir başka nesneden, daha belirgin niteliği olan bir varlıktan yararlanma eğilimi Türkçede de değişik yollardan, yaygın olarak gerçek-leşmektedir. Türkçenin en eski evrelerinde de bugünkü gibi bir ilgeç'le (teg) yapılan benzetmeler sıkça kulla-nılmıştır. Köktürk yazıtlarında örneğin "Teñri küç bir-tük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş yağısı koñ teg ermiş" (Kültigin, doğu 12) (Tanrı güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş) tümcesindeki kurt gibi ve koyun gibi benzet-meleri ilgi çekicidir.” [2006,s.111]

Dalkılıç'a göre (2015) L.A. Lebedeva insanı be-timlemek için kullanılan sözcükleri ya da dilde kalıp-laşmış ifadeleri şöyle incelemiştir.

- Bunlar:
- Dış görünüş
- Fiziksel özellikler
- Kişinin fizyolojik durumu
- Fiziksel hareketlilik
- Hareketlilik-hareketsizlik
- Kişisel-ahlaki-iş özellikleri
- Yetenek-beceri
- Davranış
- İnsanlar arasındaki ilişki duygu
- Zihinsel kapasite
- Konuşma eylemi
- His-durum
- Yaşam tarzı
- Çalışkanlık-tembellik
- Fakirlik-zenginlik

2.1. TÜRKÇEDE BENZETMELER

Benzetmelerin türleri ve sınıflandırılması çağdaş edebiyat teorisi kitaplarında değişik bakış tarzlarıyla yapılmaktadır. Özellikle benzetmenin sınıflandırılması konusu çok detaylı olarak ele alınmaktadır. Benzetme, “benzetme unsurlarından birinin ya da birkaçının kul-lanılıp kullanılmaması açısından” 4 temel grupta ince-lenir (Dilçin, 1999: 407-409).

- Ayrıntılı benzetmeler,
- Kısaltılmış benzetmeler,
- Pekiştirilmiş benzetmeler,
- Yalın benzetmeler

Kullanılışına Göre Benzetme Türleri:

- Temsili benzetme,
- Toplu benzetme,

- Düzenlenmiş benzetme,
- Dürülmüş benzetme,
- Ayrılmış benzetme,
- Değiştirilmiş benzetme

Özgünlük Açısından Benzetmeler:

- Kalıplaşmış benzetmeler
- Olağan benzetmeler
- Orijinal benzetmeler

Yaklaşım Açısından Benzetmeler:

- Gerçekçi benzetmeler
- Metaforik benzetmeler
- Açık benzetmeler
- Kapalı benzetmeler

Gülsel Sev“*Türkiye Türkçesinde Gibi Edatıyla Kurulan Benzetmeli Anlatımlar*” [2012, p. 499-512] adlı başarılı makalesinde 356 adet “gibi” edatlı deyim ve kalıp sözün yapı bakımından tasnifi esas alınarak inceleme yoluna gitmiştir.

“1. İnsanlara Yönelik Kullanımlar:

- 1.1. Hayvan isimleriyle kurulanlar,
- 1.2. Bitki isimleriyle kurulanlar;
- 1.3. Alet edevat isimleriyle kurulanlar,
- 1.4. Diğer isimlerle kurulanlar,

2. Mekâna Yönelik Kullanımlar:

- 2.1. Mekân isimleriyle kurulanlar,
- 2.2. Diğer isimlerle kurulanlar,

3. Yeme İçmeye Yönelik Kullanımlar:

- 3.1. Yiyecek isimleriyle kurulanlar;
- 3.2. Diğer isimlerle kurulanlar;

4. Giyim Kuşama Yönelik Kullanımlar:

- 4.1. Giyecek isimleriyle kurulanlar;
- 4.2. Diğer isimlerle kurulanlar;

5. Renklere Yönelik Kullanımlar:

- 5.1. Maden isimleriyle kurulanlar,
- 5.2. Diğer isimlerle kurulanlar.”

Aksan (1999; s.112) benzetmeleri genel başlıklar hâlinde sunarken insanın iç ve dış yapısı, fiziksel özel-likleri, karakteri, hareketliliği, güdümlülüğü, kurnazlı-ğı, kabalığı, nazikliği, güzelliği, çirkinliği vb. yönleriyle ilgili benzetmelerin yanında “gibi” edatıyla yapılan diğer benzetme biçimlerini de örneklerle ifade etmiştir. Türkçede “gibi” edatıyla yapılan, sanatlı ve nükteli bir anlatım eğilimi görülen benzetmelerden örnekler şöy-ledir:

- sıırım gibi (ince yapılı)
- cıva gibi (hareketli insan)
- koyun gibi (yönlendirilen adam)
- tilki gibi (kurnaz insan)
- at hırsız gibi (iriyarı insan)
- ay parçası gibi (güzel çocuk)
- taş bebek gibi (güzel kız, kadın)
- tımarhane kaçkını gibi (delice işler yapan in-san)

Bunların dışında insan imgesini ifade eden nice benzetmeler vardır. Bunların tamamı derlenip ayrı bir sözlük bile oluşturulabilir. İnsanın doğadaki varlıklara, nesnelere, canlılara ya da soyut varlıklara da benzetil-

diğine de tanık oluyoruz. Benzetmelerin doğadan insana, insandan doğaya, nesneler arası benzetme, somutlaştırma ve kalıplaşmış benzetmeler olarak oluştuğu görülüyor:

- arı gibi çalışkan (insan)
- aslanlar gibi cesaretli
- kaplumbağa gibi yavaş
- tavşan gibi korkak
- ceylan gibi ürkek
- kedi gibi çevik
- melek gibi güzel (kadın)
- ayı gibi kaba (adam)
- dağ gibi kocaman (adam)
- taşbebek gibi (kadın)
- melek gibi (kadın)
- çocuk gibi (adam)

İnsan odaklı benzetmelerin bitki, hayvan veya çeşitli nesnelere benzetilme durumu çok yaygındır. İnsanın adam veya insan kavramıyla “adam/insan gibi” adamlığa, insanlığa yaraşır, terbiyeli uslu davranış sergilemeyi ifade eden bir anlam yansıtılmaktadır.

• adam gibi: 1. Terbiyeli, akıllı uslu. 2. Adamlığa insanlığa yaraşır yolda. 3. İyice

• ahtopot gibi: 1. sırsaşık, yapışkan kimse. 2. Sömürmek amacıyla birçok işe, konuya el atan, yarılan

- ahu gibi: Çok güzel, çekici
- artist gibi: 1. Boylu boslu, güzel ve alımlı
- asker gibi: Disiplinli, düzgün
- aslan gibi: 1. Boylu boslu, güçlü ve yakışıklı, 2.

Sağlığı yerinde

- at gibi: Vücudu iri yarı olan kadın
- ateş gibi: 1. Çok sıcak, 2. Zeki, çalışkan ve becerikli. 3. Kıpırmızı

- ay gibi: Ay parçası

ay gibi: 1. İri yarı, 2. kaba ve anlayışsız kimse

- aznavur gibi: Zalimce davranan
- bal gibi: 1. Pek tatlı, 2. Şüpheye yer bırakmadan, çok iyi, adam akıllı
- banka gibi: Çok zengin kimse
- barut gibi: 1. Öfkeli, huysuz, sert, aksi kimse,

2. Pek aksi

- baston gibi: Dimdik duran veya baston yutmuş gibi yürüyen kimse
- bayrak gibi: Kendini belli edecek bir kimse
- bebek gibi: 1. Çok güzel kadın. 2. Bebeğe yakışır biçimde

beton gibi: 1. Çok sağlam, dayanıklı, sert. 2. Güçlü

- bıçak gibi: İnce, keskin
- bıldırcın gibi: Kısa boylu, dolgunca, alımlı kadın

din

- biber gibi: Çok acı
- biblo gibi: Ufak tefek, zarif kız
- bilek gibi: Gür, kalın saç veya akarsu
- billur gibi: 1. Çok duru, çok temiz su, 2. Çok

beyaz ve pürüzsüz kol, gerdan, göğüs. 3. Pürüzsüz ses

• boğa gibi: Çok güçlü görünen, vücudu iyi gelişmiş delikanlı. bomba gibi: 1. İyi, sağlam, göz alıcı, gösterişli. 2. İyi hazırlanmış, çok çalışmış öğrenci.

- boncuk gibi: Küçük göz.
- bora gibi: Çok sert, öfkeli, şiddetli
- böcek gibi: Ufak tefek ve esmer çocuk
- buz gibi: 1. Çok soğuk. 2. Çok soğuk bir etki uyandıran şey veya kimse. 3. Temiz ve yağlı et. 4. Kesinlikle.

cadı gibi: 1. Saçı başı dağınık, tırnakları uzun ve pis kadın. 2. Çok becerikli.

• canavar gibi: 1. İri yarı, saldırgan, 2. Çok fazla.

• cellat gibi: Acımasız. cenaze gibi: Benzi sarmış.

• ceylan gibi: Yapısı ince ve uyumlu

• cıva gibi: Yerinde durmaz, ele avuca sığmaz, çok hareketli.

- cin gibi: Anlayışlı ve zeki.
- çakı gibi: 1. Canlı ve atik. 2. Sağlıklı.
- çelik gibi: Zayıf fakat güçlü vücut.
- çıyan gibi: Hain bakışla kimse.
- çitlembik gibi: Ufak tefek, esmer ve sevimli.
- çocuk gibi: 1. Yetenekleri gelişmemiş, çocuk kalmış, 2. Kolay kanar ve inanır.

dağ gibi: 1. Çok büyük, çok iri, çok güçlü. 2. Pek çok.

- dalyan gibi: Boylu boslu.
- değnek gibi: Çok zayıf ve ince.
- demir gibi: 1. Çok sağlam. 2. Çok güçlü, çok kuvvetli.

domuz gibi: 1. Kötü huylu ve hain. 2. Adamlıklı ve iyice.

- duvar gibi: Sağır
- ejder gibi: İri yapılı ve korkunç görünüşlü.
- erkek gibi: Erkeğe yakışır biçimde, erkeğe benzer.

- eşek gibi: Kaba, düşüncesiz.
- dal gibi: İnce uzun yapılı.
- davul gibi: Şiş ve gergin.
- deli gibi: Deliye yaraşır davranışta, delicesine.
- derya gibi: 1. Çok bilgili. 2. Pek çok.

- dev gibi: İri ve korkunç.
- direk gibi: Sağlam yapılı, iri yapılı.
- duba gibi: Çok şişman.
- fıçı gibi: Kısa boylu ve çok şişman.
- fırıldak gibi: Düşüncesini sürekli değiştiren, sözünden dönen kimse.

çiçek gibi: Temiz, bakımlı, güzel.

• çivi gibi: 1. Çok sağlam ve çevik kimse. 2. Çok soğuk.

- çöp gibi: Çok ince, zayıf.
- fıstık gibi: 1. Dolgun, besili ve canlı. 2. Çok güzel.

fıdan gibi: İnce ve uzun boylu.

• fil gibi: Çok yemek yiyen kimse. 2. Çok şişman kimse.

- filinta gibi: Genç, ince, uzun boylu, çevik, yakışıklı kimse.
- filiz gibi: İnce ve güzel vücut
- fincan gibi: İri, patlak göz.
- fitil gibi: Çok sarhoş.
- gül gibi: Çok iyi, çok güzel.
- gülle gibi: 1. Çok ağır. 2. Hâlsiz, yorgun ar-
gın.
- haydut gibi: 1. İnsana korku veren iri yarı
kimse. 2. Yaramaz ve sevimli çocuk.
- hayvan gibi: 1. Hayvana benzer biçimde. 2. İri
yarı. 3. Akılsız, duygusuz, kaba.
- heykel gibi: hareketsiz, duygusuz
- hırsız gibi: kimseye görünmeden, gizlice.
- hilal gibi: ince ve düzgün kaş.
- hokka gibi: ufak ve düzgün ağız, burun.
- horoz gibi: kabadayıca davranan kimse.
- hortum gibi: çok uzun burun.
- hoşaf gibi: çok yorgun.
- huri gibi: çok güzel, genç kadın.
- hükûmet gibi: güçlü, her dediğini yaptıran.
- ibiş gibi: yüz ve davranışları gülünç olan kim-
se.
- ilaç gibi: işe yarar, her derde deva.
- ilah gibi: çok yakışıklı erkek.
- insan gibi: insanlara yaraşır biçimde
- iskelet gibi: çok zayıf.
- izbandut gibi: çok iri, cüsseli.
- kadana gibi: iri yarı kadın.
- kalas gibi: kaba, kibar veya nazik olmayan, in-
celikten yoksun.
- kapı gibi: iri vücutlu
- karı gibi: korkak, döneke erkek.
- katır gibi: inatçı kimse.
- kedi gibi: uysal, sokulgan.
- keklik gibi: güzel, alımlı, hareketli.
- kız gibi: kıza benzeyen.
- koyun gibi: budala ve şaşkın. Karar ve davra-
nışlarında başkasına bağımlı olan, başkasına uyan.
- köpek gibi: çok yaltaklanan.
- kraliçe gibi: gösterişli ve ağır giyinmiş güzel
kadın.
- kuğu gibi: ince, uzun, narin boyun.
- kukla gibi: ufak tefek, çelimsiz.
- kuş gibi: çok hafif.
- kumru gibi: kendi dünyasına çekilmiş, seve-
cen.
- kurt gibi: işini bilir, girişken kimse.
- kuzu gibi: çok uysal. kutu gibi: küçük fa-
kat kullanışlı ve şirin.
- küp gibi: şişman
- kuzgun gibi: çok kara, çok koyu.
- leylek gibi: zayıf ve uzun bacaklı.
- manda gibi: çok iri ve hantal.
- manken gibi: vücut ölçüleri düzgün ve ince.

- marsık gibi: koyu esmer, kömür gibi simsiyah.
- maşa gibi: zayıf, kuru kimse.
- maymun gibi: tuhaf, gülünç hareketler ya-
pan.
- melek gibi: sessiz, sakin, çok temiz ve iyi huy-
lu.
- mermer gibi: beyaz, parlak, sert, sağlam ve
pürüzsüz.
- mumya gibi: çok zayıf ve renksiz kimse.
- muşmula gibi: asık surat.
- odun gibi: anlayışsız, görgüsüz.
- öküz gibi: aptal, anlayışsız bir biçimde.
- paçavra gibi: değersiz kimse veya şey.
- ölü gibi: hiç kımıldamadan, hareketsiz.
- pamuk gibi: çok yumuşak. İyi huylu, munis.
- palyaço gibi: gülünç olacak derecede acayip
kılıklı.
- pedavra gibi. Kaburga kemikleri sayılacak ka-
dar zayıf kimse.
- pervane gibi: sürekli dönen, bir kimsenin ya-
nında hiç ayrılmayan kimse.
- peri gibi: çok güzel. pırlanta gibi: çok
iyi nitelikleri olan, değerli, saf, temiz.
- pestil gibi: kımıldamayacak kadar güçsüz, bit-
kin.
- pire gibi: çevik, çok hareketli, yerinde durma-
yan.
- pilav gibi: dağınık ev, dolap, masa. put gibi:
sessiz, anlamsız bir bakışla ve kımıldamaksızın.
- pufla gibi: çok yumuşak ve kabarık.
- sakız gibi: ayrılmak bilmez, yapışkan.
- saat gibi: tam bir düzgünlükte, dakik.
- sap gibi: çok ince.
- sırık gibi: uzun boylu.
- sersem gibi: serseme yakışır biçimde.
- suna gibi: suna boylu, boylu boslu ve yakışıklı.
- sinameki gibi: mızımız, sevimsiz, kimseyle
ilişki kurmayan kimse.
- sülün gibi: boylu boslu ve yürüyüşü güzel kız
veya kadın.
- sülük gibi: çok sırnaşık, yapışkan kimse.
- şamama gibi: ufak tefek, sevimli kimse.
- süt gibi: çok beyaz, çok temiz. şap gibi: ağza
alınmayacak kadar tuzlu.
- şalvar gibi: çok bol pantolon.
- şeker gibi: çok sevimli, güzel.
- şimşek gibi: çok hızlı.
- şeytan gibi: çok zeki ve kurnaz.
- tasvir gibi: çok güzel kimse.
- tas gibi: saçsız, dazlak.
- tavuk gibi: erken yatıp uyuyan.
- tazı gibi: çok zayıf ve ince kemikli kimse.
- tokmak gibi: tıkız etli.
- tilki gibi: kurnaz kimse.
- topuz gibi: kısa ve tıknaz kimse.

- topaç gibi: vücutça toplu ve sağlıklı çocuk.
- tulum gibi: her yanı şiş, şişman.
- tosun gibi: tıknazca ve gülbüz.
- tutkal gibi: sırnaşık ve yapışkan kimse.
- turp gibi: sağlığı yerinde.
- tüy gibi: çok hafif.
- yengeç gibi: yan yan yürüyen kimseler.
- yılan gibi: hain, sevimsiz ve soğuk kimse.
- zürafa gibi: ince, uzun boylu, uzun boyunlu kimse.

“Deyimler de ulusal damga taşıyan dil varlıklarıdır. Ulusun söz yaratma gücünden doğarlar. Her deyim hoş bir buluştur. Bir küçük söz dağarcığına koca bir alem sığdırılmıştır. En uçucu kavramlar, en ince hayaller, en güzel benzetmeler, çeşit çeşit mecazlar ve söz ustalıkları mini mini bir deyim yapı harçları arasında parlar” [1995,10]. Yalnızca günümüz Türkiye Türkçesinde değil eski dönemlerde de benzetmelere yoğun olarak rastlanmaktadır. Aksan’a göre (2006; 111-112) Teg bugünkü gibi edatının Türk dilinin bütün dönemlerinde kullanıldığını görüyoruz. Meselâ, XVI. yüzyılın büyük şairi Fuzulî’nin ünlü Su kasidesinde:

“Suya versün bağban gülzarı zahmet çekmesün

Bir gül açılmaz yüzün tek verse bin gülsâre su

Kalıplaşarak dile yerleşmiş, kimi zaman deyimleşmiş benzetmeler adlarla, sıfatlarla, tamlamalarla kuru-lur; bunlardan bir bölümü belli eylemlerle kullanılır. Türkiye Türkçesinde bir nesnenin beyazlığını güçlü bir biçimde anlatabilmek için *süt gibi, sakız gibi, kar gibi* benzetmelerine başvurularak bu nesnelerin belirgin olan renklerinden yararlanılır” [2006,1,111-112]. “Benzetme, zayıf olan bir varlığı güçlü olan bir varlığa herhangi bir yönüyle benzetilmesidir. Bu sanat anlatıma kuvvet katmak ya da anlatılan özelliğin daha fazla olduğunu belirtmek için kullanılır. Benzetmenin dört temel ögesi vardır: benzeyen, benzetilen, benzetme yönü, benzetme edatı. Benzeyen; bu söz sanatında, anlatılan özellik bakımından güçsüz olan varlık ya da nesnedir. Benzetilen: Birbirine benzetilen unsurlardan, varlıklardan özellik bakımından daha üstün, daha güçlü olan varlıktır. Benzetme yönü; birbirine benzetilen varlıklar arasındaki ortak özelliğe benzetme yönü denir. Benzetme yönü her zaman cümle içinde bulunmayabilir. Bu durumda benzetme yönünü bulabilmek için benzeyen, benzetilene, hangi açıdan, ne özellik bakımından benzetiliyor? sorusu cümleye sorulur. Alınan cevap benzetme yönüdür. Bu sanatta benzeyen ile benzetilen arasında bir ilgi kurabilmek için bazen “*gibi*, göre, kadar vb...” edatları kullanılır” [2019,13]. “Deyim aktarmalarının temelinde bir benzetme, bir varlığın niteliklerini belirtmek için benzer niteliklere sahip bir başkasından yararlanma ve ona yaklaşma yatar. Türkiye Türkçesinde doğadaki hayvanlar ve öteki varlıkların adları, onlarla ilgili sıfatlar başta olmak üzere birçok aktarmalardan yararlanıldığı görülmektedir:

• *aslan, kurt, köpek (it), maymun, eşek, domuz, tilki, kaz, maymun, çaylak, öküz, yılan, fındık kurdu,*

• *hıyar, kabak, balkabağı, çöpsüz üzüm, düdük, mikrop, paçavra, fitil, çirkef*

• *sert, pişkin, hafif, yumuşak, yapışkan, ince, yırtık, kaba, tatlı, sulu, ağır*

Bu sözlerde “gibi” edatı olmasa da benzetme anlamı vardır. “Her biri insan zihninde bir imge yaratarak canlı ve güçlü bir anlatım sağlamaya yönelik bu aktarmalardan 1. kümedekiler, çoğunlukla aşağılama amacıyla değişik söylem çeşitlerinde insanlar için kullanılmaktadır. Bunlar içinden *aslan* ile ufak tefek, cana yakın genç kız ve kadınlar için kullanılan *fındık kurdu* örnekleri aşağılayıcı değil, övücü, yüceltici niteliktedir. 2. kümedekilerde, çevremizdeki çeşitli nesnelere yine, çoğunlukla aşağılama için başvurulduğu görülmektedir. Bunlar içinden çöpsüz üzüm, özel bir kullanım yerine sahiptir; evlenme açısından ideal, kusursuz sayılan bir genç erkeği anlatmada başvuru bir deyim niteliğindedir. 3. kümedeki sıfatlar ise doğrudan doğruya insanların yaradılış ve davranış özelliklerini belirlemede de yararlanılan göstergelerdendir. Çok sert adam, yapışkan biri, ne pişkin kadın!, tatlı ihtiyar, sulu bir delikanlı, hafif kadın, ince bir adam kullanımları bunun örneklerindendir” [2006,1,111-112].

Aslında ad aktarmaları retorik çalışmaları içerisinde işlenen ve söz sanatlarından biri olarak görülür. Anlatımı kolaylaştırma ve güç kazandırma görevindeki ad aktarmaları İngilizcede “metonymy” olarak adlandırılır. Bu sanatlı anlatımda kullanılan sözler özellikle şiir dilinde çok yararlanan bir anlatım biçimi olup Türk Divan şiirindeki mecaz-ı mürsel sanatının karşılığıdır.

Yukarıda saydığımız benzetmelerin “gibi” benzetme edatı olmadan benzetme niteliğinde kullanılması hem şiir dilinde hem de günlük konuşma dilinde yaygındır. Gerçek anlamları dışında benzetme amacı gütmeyen kullanılan sözlerin derin yapılarında kültür-dilbilimsel karşılaştırmalar yapıldığında ortak olanların yanında hiç ilgisi olmayan anlamlarda olan sözler çıkabilir.

3.1. KIRGIZCADA KISACA BENZETMELER

3.1.1. Kırgızcada “sıyaktuu, öndüü” edatının özel-liği

Türkçede “gibi” edatı diğer edatlara benzer nitelikte tek başlarına anlam ifade etmezler. Kırgızcadaki “sıyaktuu, öndüü” edatı tek başına anlam ifade eden bir kelime olarak kabul edilmektedir. Bu çekim edatının kökeninin, -luu yapım ekini almış sıyak “yüz, tavır” (sıyak + -luu > sıyaktuu) ismine dayandığı düşünülmektedir. “Türkiye Türkçesindeki “gibi” edatı Kırgızcadaki *sıyaktuu, sımal, şekildüü, öndüü*’ edatının eş anlamlısıdır.

3.1.1. Kırgızcada sımal, sıyaktuu edatı ve –day ekiyle yapılan benzetmeler

Kırgız Türkçesinde görüldüğü gibi benzetmeler çoğunlukla gibi edatı olan –Day ekiyle yapılır. Türkçede gibi edatının yerin Kırgızcadaki –day eki almaktadır. Kırgızcadaki benzetmelerde de dört unsur bulunmaktadır: benzeyen, benzetilen, benzetme yönü ve benzetme

ekleri (-ça, -day, -çılap ekleri, sıyaktuu, sınarı, okşoş, tüstüü, beter, kudu, öndüü...). Ancak benzetme yapan eklerle edatların cümlede kullanımları farklıdır.

Kırgızcada edat görevi gören ve yaygın bir kullanıma sahip olan, aslında biçim bakımından ek hâlinde “-DAy” eki bulunur. Bu ek edat görevini yüklenerek az da olsa “sımal, sınduu”, “-den beter” edatlarını karşılar. Bu edatlar, “gibi, kadar” anlamlarını karşılayacak biçimde, iki varlığı çeşitli yönleri ile benzetme amacıyla kullanılmaktadır. Bu şekilde karşılaştırma yönü itibarı ile güçlü olan varlıklarla diğer varlıklar arasında yapılan bu benzetmeler, anlamı güçlendirmek, anlatıma canlılık kazandırmak gibi işlevlerin yanı sıra anlatım tarzı da oluşturmaktadır.

Kırgız destanlarındaki benzetmelerin biçimsel yakınlığından başka benzeyen ve kendisine benzetilen varlıklar yönüyle de değerlendirdiğinde yine ilgi çekici sonuçlarla karşılaşabiliriz. Kendisine benzetilen varlıkların büyük bir çoğunluğu “arstan, colbors, buura, şumkar, kaman, mal, it çıçkan, kumurska, acıdaar, pil, koroz” gibi hayvanlar ile “too, döbö, möngü, ay, küün, şamal, camgır” gibi tabiat varlıklarından oluşmaktadır. Kırgızca’da anlatımı güçlendirmek ve betimlemeleri canlı tutmak amacıyla, söz sanatlarına çokça yer verildiğini, söz sanatlarının en güzel örneklerini daha çok edebî eserler içinde ve destan okuma/söyleme geleneğinde bulunmaktadır. Destanlarda kahramanın fiziksel gücü ve görünüşünü betimleme amacıyla kullanılan benzetmelerin diğer söz sanatlarından tamamen bağımsız olmayıp bu söz sanatlarının zamanla değişim ve dönüşüme uğramış halleri olabileceği ile ilgili görüşler de vardır. Benzetmeler eserlerde daha çok kullanılır. Kırgızcada da benzetmelerin dört unsuru bulunmaktadır. Benzeyen (okşogon, sıyaktuu nerse), kendisine benzetilen (okşotulgan nerse), benzetme yönü (okşoş belgi), benzetme edatı (-day, -ça, -çılap ekleri, sıyaktuu, sınarı, okşoş, tüstüü, beter, sımal, kudu, öndüü).

Kırgızcada benzetmelere bazı örnekler:

- kebezdey cumşak
- ayday suluu kız
- temirdey katuu
- suuday taza
- tülküdüy kuu
- eşektey iştö
- cılanday tili uu
- koyondoy korkok
- opol toodoy
- it menen mışıkta
- kamırdan kıl suuganday
- ak kuuday
- ciraftay uzun
- kumurskaday emgekçil
- ittey suluu
- koydoy cooş
- talkan cutup alganday
- küzgüdüy tunuk

- suuday tunuk
- terektey boy

Bu örneklerin tümü, tasvir edilmek istenen şeyin bir başka nesneye yaklaştırılması, onunla ilgi kurulması yoluyla daha canlı ve etkileyici bir biçimde anlatılmasına yönelik öğedir. Bunların büyük çoğunluğunda yalnızca benzeyen ve kendisine benzetilen öğeler bulunur:

- kamırdan kıl suuganday,
- taştay katuu,
- sütkö tiygen küçüktöy,
- suuday bilüü,
- suuga tüşkön çıçkanday,
- beş kolunday bilüü

Hayvanlara benzetmelere Kırgız kültüründe çokça rastlanır. Onlardan bir kısmı şunlardır:

- kabılanday
- arstanday
- çoçkodoy, donuzday
- ayuday korkunuçtuu
- cılanday tili uu
- börüdüy küçtüü
- ögüzdöy kara küç
- kumurskaday emgekçil
- arıday emgekçil
- Çıçkanday
- taşbakaday akırın
- acıdaarday
- şakalday kumurskaday emgekçil
- kumurskaday kiçinekey
- aç kenedey cabışuu
- Kaçırday
- ögüzdöy küçtüü
- hameleondoy
- çoçkodoy
- tülküdüy kuu
- koyondoy okşoş
- koyondoy korkok
- maymılday
- ördöktöy taytak
- arıday bıcıldoo
- arıday emgekçil

Bunlara benzer çok sayıda benzetme vardır. Hayvanların iyi ve kötü olarak bilinmesi Türk boylarına göre farklılık gösterir. Ancak bazı hayvanlar vardır ki neredeyse Türk boylarının tamamında özel bir yere sahiptir (kurt, at, geyik ve kartal gibi). Bazı kültürde hayvan isimleriyle yapılan benzetmeler başka anlamlarda da kullanılır. Rus kültüründe ayı gibi benzetmesi gücü temsil ettiği için bir iltifat olarak kabul edilirken Türk ve Kırgız kültüründe ise hakaret olarak algılanmaktadır. Bundan dolayı biçimce benzer nitelikte olan benzetmelerin anlamları, kullanım biçimleri her kültürde farklıdır. Genel Türk kültüründe arslan, güç ve kuvvetin sembolü olarak önemli bir yer tutar. Bu nedenle arslan başı, bayrak ve sancaklarda sembol olarak kullanılmış, gücü ve cesareti simgeleyen arslan, bu

yönüyle benzetme unsuru olarak da kullanılmaktadır. Bu nedenle arslan gibi benzetmesi erkeklerin kuvvetini yansıtır.

Arstanday kayrattuu / arslan misali gayretli

Benzeyen: Manas Benzetme yönü: güç, gayret

Kendisine Benzetilen: Arslan Benzetme Edatı: misali

Kırgız edebi yazı dilinin oluşması ve gelişmesiyle birlikte sanatlı anlatım, benzetmeler, mecazlar, metaforlar ve anlatım üslubunun birçok unsuru yaygınlaşmaya, komşu kültürlerin de tesiriyle zenginleşmeye başlamıştır. Bu durum edebî eserlerin ve son yüzyılda basın yayın araçlarının, iletişim imkanlarının ve bilgi teknolojisinin ilerlemesine paralel olarak sanatlı anlatımlarda ortak anlayış yaygınlaşmıştır. Kelimelerin sözlük anlamı dışındaki mecazi anlamlarının ortak ve yaygın hâle gelmesi için ilkokuldan başlayarak eğitim ve öğretimin her kademesinde dil bilinci ve edebi zevk oluşturmak gerekir. Yalnızca okullardaki dil ve edebiyat dersleriyle dilde standart bilgiler ve beceriler sağlamak yeterli değildir. Bunun için medyanın ve bilim dünyasının katkılarını da ön plana çıkarmak gerekir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Benzetmelerin oluşumunda görevli “gibi/siyaktuu öndüü” edatları hem Türkçede hem de Kırgızcadaki cümledeki işlevi, görevi ve anlama kattığı etki bakımından tamamen aynıdır. Dil mantığı ve sözcük sıralaması ve kuruluşu bakımından benzer niteliktedir.

Benzetmelerde benzeyen, benzetilen, benzetme yönü ve benzetme edatı gibi bütün unsurların bulunduğu deyimlerde ve sözlerde yapısal ve anlam mantığı bakımından benzerlikler vardır.

İnsanın benzetildiği varlıklar; bitkiler, hayvanlar ya da tabiattaki kimi nesneler benzetmelerden çokça yararlandığı görülüyor. Bunun en önemli sebebi tarım toplumu kültürüne sahip olmakla ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Göçebe veya yarı göçebe toplumların flora ve faunasındaki varlıklara göre ad vermesi, kültürünü bütün boyutlarıyla bunlara bağlı olarak geliştirmesi beklenir. Kırgız sözlü edebiyat geleneğinin sembolü Manas destanı ile 20.yüzyılın başlarına kadar edebî yazılı diline geçmemiş bir toplumun yaşadığı doğal çevredeki varlıklara göre kullandığı dilde benzetmelere ve metaforlara yer vermesi dikkat çekicidir.

Türkçedeki ve Kırgızcadaki benzetmelerin insan merkezli benzetmelerde dış görünüş, iç dünyası, karakteri, ahlakı, dürüstlüğü, gücü, kuvveti, zayıflığı, nezaketi, zarafeti, hoşgörülü oluşu, cimriliği, cömertliği, ketumluğu, boş boğazlığı, zeki ya da akılsız oluşu vb... karakteristik özelliklerini benzetme yoluyla ifade etmeyi tercih ettikleri görülür.

Benzetilen ya da benzeyen varlıklar, kültürlerin sahip oldukları yakın ya da uzak tarihî unsurlarla ilgili benzetmelere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Türkiye Türklerinin daha erken dönemlerde yerleşik hayata geçişle elde ettiği birikim sonucunda oluşan benzetmelerle ilgili kavramsal çerçeveyi daha geç dönemlerde

yerleşik hayata geçen Kırgız kültüründe daha az görmekteyiz. Meselâ, “*Sebilhane bardağı gibi dizilmek*” deyimini ancak sebilhane kültürünün olduğu yerde oluşturabilir ve ondan sonra böyle bir benzetme söylenebilir.

Yaşanılan coğrafyanın benzetmelerde önemli rol oynadığını görmekteyiz. Hayat tarzlarına bağlı olarak dilde kullanılan benzetmelerin kültürel kodlarını hemen fark etmek mümkündür.

Dünya sözlü edebiyat ürünlerinin en değerli eseri Manas destanında güç, kuvvet, kudret ve mücadele kavramlarının etkili ve güzel ifade edildiği görülür. Destan söyleme/okuma geleneğinde zaten esas kahramanın başarıları, gücü ve kudreti dile getirildiği için böyle bir edebî tür oluşmuştur. Türk masalları ve efsanelerinde de aynı kültürel kodlara rastlanmaktadır.

Kırgızlar zengin bir tabiat içinde geçen yüzyılın başına kadar göçmen veya yarı göçmen toplum olarak yaşamışlardır. Buna bağlı olarak Çarlık Rusyası ve SSCB dönemi öncesinde yazılı edebî ürünlere sahip olmadığından benzetmeler, edebî sanatlar ya da sanatlı anlatımlarda ortak bir standart dil oluşmadığından bazı benzetmeler yerel nitelikte kalmıştır.

Kırgız edebi yazı dilinin oluşması ve gelişmesiyle birlikte sanatlı anlatım, benzetmeler, mecazlar, metaforlar ve anlatım üslubunun birçok unsuru yaygınlaşmaya, komşu kültürlerin de tesiriyle zenginleşmeye başlamıştır. Bu durum edebî eserlerin ve son yüzyılda basın yayın araçlarının, iletişim imkânlarının ve bilgi teknolojisinin ilerlemesine paralel olarak sanatlı anlatımlarda ortak anlayış yaygınlaşmıştır. Kelimelerin sözlük anlamı dışındaki mecazî anlamlarının ortak ve yaygın hâle gelmesi için ilkokuldan başlayarak eğitim ve öğretimin her kademesinde dil bilinci ve edebi zevk oluşturmak gerekir. Yalnızca okullardaki dil ve edebiyat dersleriyle dilde standart bilgiler ve beceriler sağlamak yeterli değildir. Bunun için medyanın ve bilim dünyasının katkılarını da ön plana çıkarmak gerekir.

“Kültür, milletin fertleri arasında sosyal akrabalık bağıni oluşturan (başta dil olmak üzere, tarih, din, örf ve âdetler, hukuk sistemi, müzik, güzel sanatlar, ekonomi, ahlâk anlayışı ve dünya görüşü... gibi) maddî ve manevî değerlerin tümüdür ve bu değerler kültürün başlıca unsurlarını oluşturur. Bunlar o milletin fertlerini birbirine bağlarken, diğer milletlerden ayırır; içeride birleştirici, dışarıya karşı ayırıcı rol üstlenir (Z. Korkmaz)” [2019,13]. Aynı dilin birer lehçesi olan Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin dil gibi en temel değerinden oluşan bütün göstergelerde genellikle ortak kültürdilbilimsel ürünlerden biri de benzetmelerdir. Benzetme mantığı inanç ve kültür birliğinin de önemli işaretlerindendir.

Benzetmenin kullandığı alanlara göre çeşitli işlevleri olduğunu da belirtebiliriz. Edebî türlerin tamamında kullanılan metinlerde estetik işlev görür; sözü, ifadeyi, anlatımı daha somut ve etkileyici biçimde sunmaya yarar. Kişiler arası iletişimde, kısa ve etkin iletişim kurmayı sağlar. Zihinsel eylem neticesinde

düşünce için bir kavrama ve farkında olma aracı olur. Benzerlik ilişkileri yaratarak etrafımızdaki dünyayı değerlendirmek için perspektifler ortaya koyar. Araştırma yazılarında karşılaştırma ve analitik yaklaşım gücünü geliştirir. Eleştirilerde, münazaralarda konuları etkileyici biçimde yorumlamaya katkı sağlar. Duyuru ve haberlerde ifadeleri süsler, davranışları, kişisel tecrübeleri hedef kitleye süslü biçimde ulaştırmak, daha çekici bir biçimde sunarak ilgi çekmek gibi sonuçlara ulaştırır. Psikolengüistik alanda tesir altında kalınan bir olay ve durum, varlık karşısında duyulan heyecanı daha etkili anlatabilmek, yaşanılanları okuyucuya daha sunmak için benzetmelerden yararlanmak mümkündür. Benzetmeler bir duygu aktarım aracı olarak da işlev görür. Benzetmelerde, deyimlerde ve leksikolojik birçok unsurda çokça kültürel derin yapılar mevcuttur. Bunların hepsi kültürdibilim çerçevesinde incelenmeye değer konulardır.

KAYNAKLAR

1. Aksan, D. (2006), *Anlambilim Konuları ve Türk Anlambilimi*, s.111-112, Engin Yayınevi, 4. Basım, Ankara
2. Aksan, D. (1983), *Sözcük Türleri*, s.132, TDK Yayınları, Ankara
3. Dalkılıç, L.Ç. (2015) *Kültürdibilim Çerçevesinde Rus Dilinde "Gibi" Bağlacı İle Yapılan Benzetmeler ve Deyimlerin İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 55, 343-362
4. Kazan Olena (2014) *Kültürdibilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar, Kültürdibilim Nedir?* Ankara, Gazi Kitabevi, 2014, s.11-23.
5. Maslova, V.A. (2001); *Lingvokulturologiya: Uchebnoe Posobiye dlya Studentov Visşih Uchebnih Zavedeniy*, Moskva, Akademiya
6. Hacıminoğlu, N. (1992), *Türk Dilinde Edatlar (En eski Türk dilinden zamanımıza kadarki)*; s.28-29, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
7. Sev, Gülsel.İ (2012) *Türkiye Türkçesinde Gibi Edatıyla Kurulan Benzetmeli Anlatımlar*, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012*, p. 499-512, Ankara.
8. *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005.
9. Arıkoğlu, E., Alimova, Askarova, R., Selçuk, B.K. (2017) *"Kırgızca-Türkçe Sözlük/Kırgızça- Türkçö Sözlük"* I, II cilt, KTMÜ Yayınları, Ankara
10. Aksoy, Ö. Asım (1995) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I, II, İnkılap Yayınevi, İstanbul
11. Dilçin, Cem (1999), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara
12. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts Türk Dil Kurumu
13. <http://dilimizistikbalimizdir.blogspot.com/2011/12/dil-dilin-tanimi-ve-ozellikleri-turk.html> (E.T: 25.04.2019)
14. (<http://www.turkcebilgi.com/benzetme>) Erişim tarihi 25.04.2019

Рецензент: фил. ил. канд. А.Касиева

УДК: 347.781.5:82-4

DOI: 10.35254/bhu.2021.54.9

Нурзат Акматалиева,
КР УИАсынын аспиранты
nurzat_24@mail.ru

ЭССЕ ЖАНРЫНЫН ТАБИЯТЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

СУЩНОСТЬ ЖАНРА ЭССЕ И ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

THE NATURE OF THE ESSAY GENRE AND THE HISTORY OF RESEARCH

Аннотация: Бул макала эссе жанрына жана кененирээк жалпысынан эссеизм феноменине арналган, ошондой эле эссе жанрынын калыптаныш тарыхына арналган. Макала академиялык эссе жанрынын теориясына жана практикасына арналган. Автор бул жанрдын концепциясы, өнүгүү тарыхы, анын түрлөрү жана моделдери менен тааныштырат. Эссе жанрынын эки түрүн - батыш жана чыгыш жагы каралган, эссени интерпретациясынын улуттук өзгөчөлөнгөн түрлөрүнөн жанрдын моделдерин жарыялоого чейинки канондун пайда болушунун ырааттуулугун жөнгө салат. Эссе изилдөөчүлөрүнүн, ушул жанрдын мыкты үлгүлөрүнүн ой-пикирлерин талдоо менен, автор өзүнүн эссени түшүнүү концепциясынын алкагында, анын маңызын, жанрдык өзгөчөлүктөрүн, түрлөрүн жана композициялык курулушун жөнөкөй жана так түшүндүрүп берет. Жанрдын так илимий аныктамасы берилген.

Түйүндүү сөздөр: жанр, эссе, эссеизм, эссе жанры, эссеизация, эссеистика, эссе теориясы, модель

Аннотация: Статья посвящена жанру эссе и, шире, феномену эссеизма в целом, а также истории становления жанра эссе. Статья посвящена теории и практике жанра академического эссе. Автор вводит понятие этого жанра, историю его развития, его виды и модели. Он регулирует последовательность возникновения канона двух типов эссе-жанров - западного и восточного, от национально-специфических форм интерпретации эссе до публикации образцов жанра. Анализируя взгляды исследователей эссе, лучшие образцы этого жанра, автор в рамках своей концепции понимания эссе просто и понятно объясняет его сущность, жанровые особенности, виды и композиционную структуру. Есть четкое научное определение жанра.

Ключевые слова: жанр, эссе, эссеизм, жанр эссе, эссеизация, эссеистика, теория эссе, модель

Annotation: This article is devoted to the genre of essays and, more broadly, to the phenomenon of essayism in general, as well as to the history of the formation of the essay genre. The article is devoted to the theory and practice of

the academic essay genre. The author introduces the concept of this genre, the history of its development, its types and models. It regulates the sequence of the emergence of the canon of two types of essay genres - western and eastern, from nationally distinctive forms of interpretation of the essay to the publication of models of the genre. Analyzing the views of essay researchers, the best examples of this genre, the author, within the framework of his concept of understanding the essay, explains its essence, genre features, types and compositional structure in a simple and clear way. There is a clear scientific definition of the genre.

Keywords: genre, essay, essayism, essay genre, essayization, essayistics, essay theory, model

XX кылымдын философиясынын өнүгүшүндө эссеизм өзгөчө орунду ээлеп, философиялык аң-сезимдин кризисинин шартында аны жаратуучу экзистенциалдык процессте тамырлашын талап кылган ачык логикалык тунук эмес чындыкты билдирүү функцияларын өзүнө алды.

Философиялык эсселер постклассикалык философиянын өзгөчөлүгүнө айланды жана эссенин жанрдык негиздерине табигый теориялык кызыгуу жаралды. Эссе теориясынын өнүгүшү Лукачтын «Эсселердин табияты жана формасы жөнүндө» эмгегинен башталды. Ошентсе да, эссеизмдин табиятын изилдөөгө кошкон олуттуу салымына карабастан, сунушталган аналитика көбүнчө жеке мүнөзгө ээ, ал эми эссе көбүнчө изилдөөчүлөр тарабынан башка формалар менен аралашып турган [1, С.3].

Бул кичинекей көлөмдөгү жанр, эссе автору окурман менен жалгыз болуп, аны менен купуя сүйлөшүү жүргүзөт. Бул маектешүүнүн темасы кандайдыр бир нерсе болушу мүмкүн, эссе каалаган тема кабыл алат - философиялык, адеп-ахлактык, социалдык, илимий, очеркинин негизги кызыкчылыгы автордун окурманга бул темада оригиналдуу, күтүлбөгөн көз караштарын сунуштоосу. Эссе кызыгуусу - бул аң-сезимдин тышкы дүйнө менен бир заматта байланышында; аң-сезим жана объект бир заматта бири-бирин аныктайт; бир эссе үчүн авторлук деп аталган эч нерсе жок, бир эссе автордун ой-пикирлери биротоло өзгөрүлүшү мүмкүн. Очерк окурманга автордун жеке тажрыйбасын, анын кесиптик билимин эмес, синтетикалык мүнөзүнө ээ болгондуктан, адабият жанрынын чектерин түртөт.

Эссе бул бир автор жараткан жанрдын сейрек кездешүүчү мисалы. Эссе узак жана кызыктуу тарыхы бар жанр. Адабиятта Монтен, Кьеркегор, Эмерсон жана башка көптөгөн ойчулдардын ысымдары аны менен байланыштуу. Адатта, фантастика деп аталып калган окуядан же романдан айырмаланып, эсселер дагы билим берүүнүн маанилүү куралы болуп саналат [2, С.9].

Роман менен катар эле, классикалык доордордун адабияттары билбеген дагы бир жаңы жанр пайда болуп жатат - эссе жанры, ал орус адабиятына караганда Батыштын бардык ада-

бияттарында маанилүү ролду ойнойт. Роман жана очерктер бир эле интеллектуалдык климат менен шартталган: буржуазиялык индивидуализмдин өсүшү, «орто таптын» пайда болушу, жеке жашоого болгон кызыгуунун ойгонушу.

Эссе дүйнөдөгү роман сыяктуу эркин билимге түрткү берет, бирок романист чыгарманын көркөм дүйнөсүн интегралдык реалдуулуктун модели катары жаратат, башкача айтканда, роман белгилүү бир окуяларды, каармандардын иш-аракеттерин, алардын ички дүйнөсүн ачып берет. Романда ар кандай үндөр угулат, роман ар дайым диалогдук, ал эми эссе автордун монологу. Эссе окурманга автордун ички дүйнөсүнүн бир тарабын сунуштайт. Индивидуалдык аң-сезим жеке кызыкчылыкты чагылдырган сөзсүз түрдө чектелген жана дүйнөнүн субъективдүү сүрөттөлүшүн камтыгандыктан, эссенин көлөмү, негизинен, романга караганда кыйла тар.

Эссенин жанрдык өзгөчөлүктөрү жөнүндө түшүнүк түзүүгө аракет кылабыз. Ушул замандын жалпы түшүнүгүн түзүү, биздин оюбузча, заманбап адабий сындын актуалдуу көйгөйү экендигин дароо белгилейбиз. Бүгүнкү күндө француз, англис, америкалык жана башка чет элдик адабияттардын эң жемиштүү жанрларынын бири болгон эссе жанры, ошондой эле айрым эссеистерге арналган жетиштүү сандагы сын чыгармалардын объектиси адабий теорияда адилетсиз түрдө эске алынбайт. Эссе жанрынын бир аз же бир аз толук түшүнүгү ушул күнгө чейин жок, эссе боюнча көз караштар карама-каршылыктуу.

Эссе жанрынын теориясына жана иштешине жетишсиз көңүл буруу себептери ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөлөрдө айырмаланат. Орус адабиятындагы эсселердин жанры Батыш адабияттарына салыштырмалуу анча натыйжалуу эмес. Төмөндөгү окумуштуулар Лейдерман Н.Л., Куприяновский Л.В., Кирнозе З.И., Цвайг Г.М. автобиография, өмүр баяны, күндөлүк, мемуар, очерк, эпистолярдык адабият, документалдык драма ж.б. сыяктуу жанрлар менен кошо, «ойдон чыгарылган адабиятка» же башкача айтканда, «фактылардын адабиятына» кирет. Г. М. Цвайгтын аныктамасы боюнча, ойдон чыгарылган адабият «жазуунун өзгөчө категориясы катары

каралышы керек, ал искусствонун жана илимдин чокусунда турган жана акыркы белгилерин өздөштүргөн».

Жогоруда айтылгандай, эссе жанры француз, немис, англис, америкалык жана башка чет элдик адабияттардагы эң жемиштүү жанрлардын бири. 20-кылымдагы француз жазуучуларынын көпчүлүгү эссени колдонушкан, алардын катарында - А. Жиде, П. Валери, Ф. Мориак, А. Мальро, А. Моруа жана башкалар, бизди кызыктырган эссе жазуучуларынын топтору бар: Ж.-П. Сартр, А. Камю, С. де Бовуар жана башкалар. Эссе жанрын бардык башка жанрлардан артык көргөн, адабий чыгармачылыктын бийиктиктерине жеткен жана өз эсселери менен атагы чыккан эссеистердин бир топ топтому бар: Г. Марсель, Э. Чоран, М. Бланшот, М. Элиаде ж.б [3, С.5].

Ушул жанрдын чыгармаларына арналган бардык чыгармаларда, француз тилинде да, англис тилинде да, америкалык адабият теориясында, 20-кылымда бул жанрдын адаттан тыш популярдуулугу, анын «заманбаптыгы», «актуалдуулугу», «жашоосу» ж.б. белгиленди. Дональд Друэри өзүнүн эссесинин ар түрдүү макалаларында «Varieties Of The Essay» эссеизм адабий форма менен гана чектелип калбастан, эссе «жөн гана тирүү эмес, бирок өтө эле маанилүү» экендигин белгилейт. Көптөгөн ысымдар жана инсандар боюнча, жана бардык билдирүүлөргө карабастан, эссе адабий түр же жанр катары абдан маанилүү. Бүгүнкү гезит, жаңы басылып чыккан китеп же журнал сыяктуу актуалдуу. Жада калса телекөрсөтүүлөрдө жана радиолордо биз көбүнчө шылдыңчыл сөздөрдү угуп жатабыз. Д. Друэринин бул билдирүүсү адабий форма жана журналистика жанры катары эсселердин иштөө чөйрөсүнүн кеңдигин көрсөтүп турат [4, С.4-7].

Англис окумуштуулары Роберт Скулз жана Карл Клаустун эмгектеринен эссе жанрынын кеңири сүрөттөлүшүн корүүгө болот. Алардын ою боюнча, адабиятта сулуулуктун эки түрү, атап айтканда, «форманын өркүндөтүлүшү» жана Платон «чындыктын улуулугу» деп атаган эссе - бул чындыктын версиясына ынандырган, чындыкка түздөн-түз байланыштуу [5, С.2]. Бул изилдөөчүлөр сунуш кылган «адабий мүмкүнчүлүктөрдүн» (эссе - окуя - пьеса - поэзия) эссеси адабий формалардын «эң түз жана утилитардык», поэтикалык формалары «кыйыр жана эстетикалык» болуп саналат. Эссе жанрынын утилитаризмин «ынандыруу» функциясынын бардык очерктердин жүрөгү болгон үстөмдүгү деп түшүнүшөт. Авторлордун айтымында, кандайдыр бир эссе, биз менен сүйлөгөн үн биз менен гана мамиледе болот. Биз жана эссеисттин өзү - анын каармандары, анткени ал каралып жаткан темага карата анын көз карашын кабыл алууга ынандырат [6, С.5].

Жеке, критикалык, философиялык, көңүл ачуучу, чагымчыл, жандуу, формалдуу, формалдуу эмес жана башка көптөгөн түрлөрдү камтыган эсселердин өзгөчөлүктөрүн кеңири сүрөттөө, ошондой эле алардын жалпы өзгөчөлүктөрүн аныктоодо кардиналдуу карама-каршылыктар эссе жанрынын бирдиктүү түшүнүгүн түзүүдөгү кыйынчылыктарды көрсөтөт.

Эссе жанрынын табияты жөнүндө сөз кылып, жазуучунун чыгармачылыгына кайрылышыбыз керек, ал жанрдын негиздөөчүсү Мишель Монтен (1533-1592) жана анын «Эксперименттер» («Опыты») аттуу уникалдуу эмгеги, жаңы жанрга ат койгон («Эссе» - fr. essai - аракет).

Жанрдын негиздөөчүсүнө болгон мындай көңүл, жанры боюнча өз көз карашын билдирген авторлор, жанрдын жалпы касиеттерин алып жүрүүчү тарабынан таанылгыс, таанымал, жанрдын табияты жөнүндө ой-пикирлерди бир гана тастыктап турган, бекем жанга таянууга аракеттенишет, анткен менен, проблеманын негизги касиетинин универсалдуу иштешинин көптөгөн аспектилеринин арасынан айырмаланып, эссе «тийгизүүчү таш» болот [7].

Жалпы адабий сөздүктө Б. Дидьенин редакциясында Монтендин «Эксперименттери» («Опыты») өмүр бою «автордун өзүн таанып билүүгө болгон каалоосу» темасында түзүлгөн «музыкалык вариациялар» менен каймана салыштырмадан өтөт [8, С.1132]. Ошентип, Б. Дидье айткандай, өзүн-өзү билүү жазуунун алдыңкы себеби жана «Эксперименттердин» башкы сюжети. Дароо эле «Эксперименттердин» мазмунун автордун өзүнүн «Мен» деген талдоосу алсырап калган жок деп айтууга жол бербиз. Ж.Террасстун сөзү боюнча, Монтень сахнада жалгыз эмес. Ал сизди дүйнөнү Монтень же ансыз билүүгө чакырат, анткени аны билүүгө жана түшүнүүгө болгон күчтүү каалоо түртөт [9, С.15]. Монтендин көлөмдүү эмгегинде автордун жеке, эң жеке адамдан баштап жалпыга чейин философиялык, тарыхый саясий, диний, тилдик, педагогикалык, этикалык жана башка көз-караштары камтылгандыгын белгилейбиз, андыктан Монтень менен өзүн тааныштыруу ошол эле учурда ажырагыс бөлүгү деп айтууга дагы туура келет жана дүйнөнү билүүнүн жолу, биздин оюбузча, «Эксперименттердин» түзүмүндө чагылдырылат. Ошентип, "Эксперименттерге" арналган көптөгөн чыгармалардын объектиси бул иштин «үзгүлтүксүз структура-сы», «Эксперименттерде» навигация жүргүзүү кыйын, анткени алар сызык принциби боюнча эмес, бирок автордун маанайына жараша. Монтень өзү жазган: «Мен предметимди күчтөндүрбөйм. Түшүнүксүз, ал табигый жолдордон алыстап баратат» [10, С.165].

Бул билдирүүнү биз Монтендин иштөө структурасын түзүү принцибин аныктоо үчүн ыңгайлуу деп эсептейбиз, ал жалпысынан бардык эсселерге тиешелүү. «Эксперименттер», биздин оюбуз боюнча, дүйнөнү изилдейт, бирок автордун инсандыгы - мындай изилдөөнүн башталышы жана принциби. Мисалы, «Эксперименттердин» структурасынын үзгүлтүккө учурашы автордун ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрү менен, анын дүйнөгө болгон мамилеси менен байланыштуу. Ж. Террасстын мындай себептик байланышка байланыштуу айткан сөздөрү бизге толук негизделген: «Монтенге сабатсыздык өкүмдүн бөлүгү... Анын «тажрыйбалары» билим кемчиликтерин жашыруу, аларды так чагылдыруу.

Чындыгында, биздин оюбузча, «үзгүлтүккө учуроо», «өзгөрүлмө», «таңуу», «чегинүү» - мунун бардыгы Монтендин эмгегин анын ой жүгүртүүсүнүн стили менен салыштырат. Бирок эсседеги реалдуулукту талдоо принциби автордун ой жүгүртүүсү менен тыгыз байланышта экендигин тастыктоо менен, бардык очерктер айтылган үзгүлтүк менен айырмаланат деп ишендирүүдөн алысбыз же «Адабий энциклопедиялык сөздүккө» шилтеме берип, теманы так же толук чечмелөөгө түрткү бербейбиз.

Эссе боюнча көз караштар чет элдик жана ата мекендик изилдөөчүлөрдүн эмгектерин талдоодон алынган тыянакка, ошондой эле жанрдын негиздөөчүсү катары Монтендин «Эксперименттер» («Опыты») мүнөздөмөсүнө негизделген. Эссе жөнүндө биздин көз караштар, ошондой эле жогоруда келтирилген материалдарды эске алуу менен системалаштырылат жана жалпыланат. Эссе жанрынын жалпы теориясын түзүү, биздин оюбузча, азыркы адабий сындын актуалдуу милдети. А.А. Беляеванын «Эстетика» сөздүгүндө бул жанр мүмкүнчүлүктөрдү теориялык жактан түшүнүү тарыхында жанрларды тематикалык, структуралык жана функционалдык жактан бөлүштүрүүнүн ар кандай принциптери сунуш кылынгандыгын туура белгилейт. Алар жанр дифференциясынын бир нече тегиздигин билдирет, алардын ар бири көркөм чыгарманын татаал түзүлүшүнүн жана иштешинин кээ бир аспектерине дал келет [11, С.89]. Эссе жанрынын түшүнүгүн түзүү үчүн, биз карама-каршы аракеттерди жасоого болот, атап айтканда: ушул жанрдын тематикалык, ст-

руктуралык жана функционалдык мүнөздөмөлөрүн сүрөттөп, эссе жанрына аныктама беребиз.

Демек, эссе - илимий, публицистикалык жана көркөм адабияттар менен тыгыз байланышта болгон, бирок алардын эч бирине эч кандай тиешеси жок жанр. Чек ара сызыгына байланыштуу чыгарманы эссе жанрына тапшыруу көп учурда көйгөйгө айланат, эссе аткарган функциялардын кеңдиги ушул жанрга жашыруун түрдө таандык ар кандай чыгармаларды кайрылууга мүмкүндүк берет. Эссе илимий адабиятка темасы менен байланыштуу, ал ой жүгүртүүнүн бардык объектилерин, негизинен гуманитардык тармактарды: философия, адабий теория жана сын, эстетика, саясат таануу, социология ж.б. бириктирет, бирок объектиге эссе илимий жактан башкача, автордун инсандыгын жетектөөчү ролу менен айырмаланат, объекти талдоо принциптери, башкача айтканда, бул эссени түзүүчү эң маанилүү фактор.

Адабияттар

1. Аверинцев С.С. Жанр как абстракция и жанры как реальность: диалектика замкнутости и разомкнутости [Текст]: Уч. пособие / С.С. Аверинцев. - М.: Наука, 1989.-280 с.
2. Бахтин, М.М. Автор и герой в эстетической деятельности [Текст] // М.М. Бахтин.- М., 1986.- 445 с.
3. Цвайг, Г.М. Развитие жанров художественно-документальной литературы [Текст] // Г.М. Цвайг.- Иваново: Иван. гос. пед. ин-т, 1970.
4. Drury Donald. Varieties of the essay. Traditional and modern. - Belmont Calif, 1968.
5. Routh H. V. The origins of the essays compared in French and English literatures // The Modern language review, XV, 1920.
6. Whitmore Charles E. The Field of the Essay // PMLA, vol. XXXVI, n 1, 1921.
7. Лямзина, Т.Ю. Жанр эссе: к проблеме формирования теории [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://psujourn.narod.ru/lib/liamzina_essay.htm
8. Dictionnaire universel des litteratures sous la direction de B.Didier. - Paris: Presses universitaires de France, 1994.- 4393 p.Эстетика: Словарь / Под общ. ред. Беляева А.А. - М.: Политиздат, 1989.- 447 с.
9. Terrasse Jean. Rhetorique de l'essai litteraire. - Montreal: Les presses de l'universite du Quebec, 1977.- 158 p.
10. Histoire de la litterature francaise: XIV, XV, XVI. - Paris: Editions Nathan, 1988.
- 11.Эстетика: Словарь / Под общ. ред. Беляева А.А. - М.: Политиздат, 1989.- 447 с.

Рецензент: ф. и. д. М. Көлбаева

КАЛЫБЕК БАЙЖИГИТОВДУН АЛГАЧКЫ СЫНЧЫЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

ПЕРВАЯ КРИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЛЫБЕКА БАЙЖИГИТОВА

K. BAIZHIGITOV'S FIRST CRITICAL WORK

Аннотация: Макалада К.Байжигитовдун алгачкы адабий-сын пикирлерине таянып, сынчылык ишмердүүлүгүнүн баиталышы, ага себеп болгон объективдүү жана субъективдүү жагдайлар каралат. Негизги проблема катары адабиятчынын адабий сынга келиши, бул багыттагы ишмердүүлүгүнүн пайда болушу менен автордун жеке чыгармачылыгына тикелей таасирин тийгизген адабий процесстин ролу кепке тартылат. Анын алгачкы сындарында орун алган автордук ойдун жаралышы, өздүк пикирден маданий-эстетикалык жана социалдык-инсандык көз карашка өсүп чыгуу себептери да талдоодон өтөт. Анда адабиятчынын сынчылык ишмердүүлүгүнүн калыптануусу көркөм-адабий процесстеги жалпы кызыкчылыктар менен айкалышып, ал мезгилде жүрүп жаткан тенденциялардын кучагында болгону да белгиленет. Анын жаш сынчынын көз карашын калыптандырууда ойногон ролу К.Байжигитовдун алгачкы сындарына баа берүү менен жүргүзүлөт.

Түйүндүү сөздөр: адабий сын, адабий процесс, сынчылык өнөр, сын ишмердүүлүгү, илимий-теориялык ойлор, сынчыл анализ, сындын жанрлары, рецензия, обзор, макала, теориялык макала, полемикалык ойлор, ж. б.

Аннотация: Основываясь на первоначальной литературной критике К. Байжигитова статья рассматривает начало деятельности критика, объективные и субъективные факторы, которые к ней привели. Роль литературного процесса, оказывающего непосредственное влияние на личное творчество автора с его приходом в критическую деятельность и началом его работ в этой сфере, рассматривается как основная проблема. Также анализируются истоки мысли автора в его ранних критических работах, и причины его перехода от личного мнения к культурно-эстетической и социально-личностной точке зрения. Отмечается, что формирование критической деятельности литератора сочеталось с общими интересами литературного процесса и тенденциями тех времен. Его роль в формировании взглядов молодого критика осуществляется оценением первоначальных критик К. Байжигитова.

Ключевые слова: литературная критика, литературный процесс, навыки критика, деятельность критика, научно-теоретические идеи, критический анализ, жанры критики, рецензия, обзор, статья, теоретическая статья, полемические идеи и др.

Annotation: Based on the initial literary criticism of K. Baizhigitov, the article examines the beginning of the critic's activity, the objective and subjective factors that led to it. The role of the literary process, which has a direct impact on the personal creativity of the author with his arrival in critical activity and the beginning of his work in this area, is considered as the main problem. It also analyzes the origins of the author's thought in his early critical works, and

the reasons for his transition from personal opinion to cultural-aesthetic and social-personal point of view. It is noted that the formation of the critical activity of a writer was combined with the general interests of the literary process and the tendencies of those times. Its role in shaping the views of the young critic is carried out by evaluating the initial criticisms of K. Baizhigitov.

Key words: *literary criticism, literary process, critical skills, critic activity, scientific and theoretical ideas, critical analysis, genres of criticism, review, article, theoretical article, polemic ideas, etc.*

XX кылымдын 70-жылдары кыргыз адабий сыны жаңы чыгармачыл күчтөр менен толукталды. Алардын арасында Калыбек Байжигитов да бар. Ушул жылдардагы адабий сын, адабий процесс жана адабият таануу илиминин айрым маселелери жөнүндө ар кандай талкуу жумуштары мезгилдүү басма сөз каражаттарында жүрүп, ага филологиялык билими жогору, эстетикалык табити жетилген жоон топ чыгармачыл жаштар өз ой-пикирлерин айтып чыгышкан болсо, К.Байжигитов андай шартта өзүнүн активдүүлүгүн көрсөткөндөрдүн катарында турган. Ырас, анын мындай активдүүлүгүнө ошол мезгилде түзүлгөн объективдүү жана субъективдүү шарттар маанилүү роль ойногону талашсыз. Маселен, ошол жылдарда кыргыз адабий сынынын алдыңкы сапка чыгышына маанилүү роль ойногон объективдүү жагдайларга токтолсок, филологиялык билим алып жаткан жаштардын социалдык чөйрөдө активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн жагымдуу шарттар түзүлүп, түрдүү жагдайда уюштурулган жыйындарда, чыгармачыл жолугушууларда, радио уктуруу менен теле берүүлөрдө, андан тышкары республикалык, областтык жана райондук мезгилдүү басма сөз каражаттарында тигил же бул чыгарма боюнча өздөрүнүн жеке пикирин жарыялоого мүмкүндүк берилген. Тактап айтканда, көркөм-адабий чыгармачылык менен байланышкан бардык мекемелердин иш планында чыгармачыл жаштарды колдоого атайын иш-чаралар белгиленип, анын натыйжасында илимий-теориялык ой жүгүртүүсү жетик, көркөм-эстетикалык табити жогору, оозеки жана жазуу тексттери аркылуу өз оюн так, ынандуу жеткире алган жаштардын пикирлерин коомчулукка жеткирүү жумушу колго алынган. Маселенин экинчи жагы, жарык көргөн жаңы чыгармаларга карата айткан жаштардын адабий-сын пикирлерин жарыялоого гезит-журналдар тарабынан жакшы көңүл бурулгандыктан, адис адабиятчы окумуштуулар эле эмес, жогорку окуу жайларынын студенттери да өз көз караштарын билдирип, адабий процесстеги абалга жана адабий коомчулукта көтөрүлгөн түрдүү талкууларга активдүү катышып турушкан. Эгер ушул жылдары адабий сын Батыш жана орус адабий сыны аркылуу калыптанган жанрдык табиятын толук өздөштүрүүгө бет алган болсо, андай жанрлардын ички сырларын кабылдоо, аларда өз күчүн сынап көрүү жаштар арасында да жогорку деңгээлде

болуп турганы белгилүү. Кыргыз адабий сынына студент кезинен аралаша баштаган К. Байжигитов да адабий сындын ийкемдүү жанрларынын бири рецензия жазууга бел байлап, У. Мамбеталиевдин «Жол ырлары» аттуу поэтикалык жыйнагы боюнча айрым байкоолорун «Кыргызстан маданияты» [1] жумалыгына жарыялайт.

Бул жөнүндө кийин адабиятчы А. Кадырмамбетова төмөнкүдөй пикирин билдирет: «К.Байжигитовдун илимий жана сынчылык өңдүү татаал ишмердүүлүктүн түрүнө көңүлү тартып, ага чындап ынтазарланышы анын азыр улуттук деп аталган университеттин филология факультетинде билим алып жүргөн чагында эле ойгонуп, алгачкы окурмандык рецензиялары менен макалаларын республикалык газета-журналдардын беттеринде жарыялай баштаган. Албетте, мындай көрүнүштө эч кандай кокустук жок. Анткени ошол таптагы совет коомунда чыгармачыл жаш күчтөр менен иш алып барууну күчөтүү, адабий-көркөм сынды активдештирүү, жаштарга идеялык-теориялык жана практикалык жактан камкордук кылуу саясатынын шарапаты бир жагынан тийсе, экинчи жагынан анын ошол эле өзү окуган жайдагы чыгармачыл жаш таланттардын башын бириктирген «Жаш толкундар», В.И.Ленин атындагы заводдун маданият үйүндөгү «Тоо жылдызы», «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын алдындагы «Жаш сынчы» аттуу ийримдин ишине жигердүү катышуусу анын чыгармачылыкка, айрыкча сын өнөрүнө чечкиндүүлүк менен аралашуусуна тикеден-тике түрткү берди» [2]. Демек, К. Байжигитов сынчылык ишмердүүлүгүн студент кезинде эле баштаса да, анын адабий-эстетикалык көз карашынын жетилишине өзү жашаган чөйрөнүн таасири чоң болгонун А.Кадырмамбетова ынандуу далилдейт. Алгач мезгилдүү басма сөзгө кеңири аралашкан рецензия жанрында айрым бир ой-пикирлерин жаза баштаса да, ал ошол мезгилде адабий сын, ал тургай адабият таануу илими талап кылган чыныгы көркөм-эстетикалык дөөлөттөрдү өзү талдоого алган чыгармалардан издеп, негизги басымды ушул тарапка жасаганы менен айырмаланган. Анын адабий сынга болгон мамилеси зор жоопкерчиликке негизделип, кыргыз элинин адабий чыгармачылыкка болгон массалык кызыгуусунан улам жаралган халтураны адабий процесстен четтетүү максатында болуп, өзгөчө анын чыгармачылыкка жаңыдан кирише

баштаганын дал ошол жылдары жарыкка чыккан «майда рецензиялары» ырастайт.

Жыл өткөн сайын кыргыз адабиятына жаңы ысымдар кошулуп, алар менен бирге улуттук адабий баалуулуктар жаңы көркөм бийиктиктерди багындырып, алар өзүнө таандык көркөм-эстетикалык табылгаларды улуттук дөөлөт катары калыптандыра баштаган болсо, аларга аралаш күнүмдүк «актуалдуу маселелерди» чагылдырган чыгармалардын кескин көбөйүшүнө каршы пикирин билдирген К. Байжигитов мына ушундай багытты сыңдоого бурган. Жаш сынчынын адабий-сынчыл ой жүгүртүүсү өзүнө чейин кыргыз адабий сынында иштелип чыккан көркөм-эстетикалык жана илимий-теориялык концептуалдуу көз караштарды жетекчиликке алган даяр ой жорумга таянган болсо да, ага келтирген мисалдары ынанымдуу, жасаган анализдери логикалуу келип, өзгөчө филологиялык билими жогору жаштардын бул багытта кетирген катачылыктарына койгон дооматы туура болгондуктан, окурмандар арасында К.Байжигитовдун кадырын жогорулаткан. Чыгармачыл жаштар тарабынан сынчылык ой-пикирлерине жылуу сезимдин болушу К. Байжигитовдун шык-жөндөмүнө өбөлгө түзүп, ал окуп жүргөн кезинде бир катар адабий-сын чыгармаларын жарыялоого жетишкен.

Жаш сынчынын дүйнө таанымында көркөм чыгармачылык дайыма автордун индивидуалдуу дүйнө кабылдоосунан өтүп, кандай жанрда жазылбасын жеке баам-туюмун чагылдырууга жетишкен формага айлануусу керектигине басым жасалган. Ал эми жалпыга белгилүү ойлорду эл арасына кеңири тараган формада берген жаш калемгерлерге К. Байжигитов адабий сынчы катары келишкис позицияны ээлейт. Адабий чыгармачылыкка карата мындай мамиле ошол жылдары бир гана К. Байжигитовго таандык болбосо да, ар бир жаңы жазылган чыгармадан автордун талбаган эмгегин, өз алдынча ой жүгүртө билүүдөгү чеберчилигин, көркөм элестүү касиеттерди түзүүдөгү изденүүлөрүн, сөз каражаттарын пайдаланууда образдуулукту түзүү мүмкүнчүлүгүн, анын негизинде акындын же жазуучунун өздүк стилдик белгилерин табууга аракеттенген түйшүгү бир катар авторлордун чыгармаларын жеткире сыңдоого жол ачкан. Маселен, алгачкы сындарынын бири «Тапталган ыкмалар, таасирсиз ырларына» [3] токтолсок, авторго илимий-теориялык ой жүгүртүүнүн профессионалдык деңгээли жетишсиз болуп турса да, замандын талабына жараша жаңы муундун адабияты көркөм-эстетикалык жактан мурда адабий процессте өз ордун таап калган адабий туундулардан айырманып, ар бир автордун жеке изденүүсү аркылуу дагы бир баскычка көтөрүлүүсү зарыл экенин туура белгиленин байкоого болот.

Ал мезгилдеги коомдук түзүлүш, адабий чыгармачылыкка болгон партиялык көзөмөл

көркөм ой жүгүртүүнү дайыма чектеп турганын илимий-профессионалдык деңгээли жогору, эстетикалык табити жетилген адистер өз учурунда жакшы түшүнүп турганы менен ошол эле чыгармачылыкка саясий-идеологиялык өңүттөн караган калемгерлер «берилген тапшырманы» кынтыксыз аткаруу аракетин көргөндүктөн, бөтөнчө жаштар арасында шаблондуу ой жорумга негизделип, саясатка жакын турган чыгармаларды байма-бай чыгарышы поэзия менен прозада өтө көп халтураны пайда кылган болсо, адабий сын кези келген жерде андай чыгармалардын сазайын берип турган маалда К.Байжигитовдун жогоруда аталган макаласы айрым кемчилдиктерине карабастан жылуу кабыл алынган. Ырас, адабиятчынын бул чыгармасында ошол жылдар үчүн маанилүү болгон адабий-эстетикалык багыттагы изденүүлөргө байланышкан проблемалар кепке тартылып, адабият таануу илими үчүн кызмат кылууга өз таасирин тийгизүүчү илимий-теориялык түшүнүктөрдүн кадыресе чыгармада орун алышы, мурда бул багытта эмгектенген сүрөткердин дүйнө кабылдоосунан айырмаланган өзгөчөлүгү сыяктуу талаш маселелерге токтолбогону менен даяр ыкмаларга басым жасоо лирикалык чыгарманын ички кудуретине доо келтирип, аны менен жакындан таанышкан окурмандын менталдык табиятына эч кандай таасир албастыгын түрдүү мисалдар аркылуу деталдаштырып түшүндүрүүгө жетишкен. Мунун өзү сүрөткерлик чеберчиликти аныктоодо маанилүү орунда турган автордук индивидуалдуу ой жүгүртүүгө артыкчылык берүү менен чыгарманын формасы ага дал келүүсү жөнүндөгү ойду тереңдетет. Сынчынын пикири боюнча ырдын уйкаштыгы, даяр сөз курулмаларын пайдалануусу, элге кеңири тараган ойлорду кайталап айтуу менен чектелүүсү лирикалык чыгарманын таасирдүүлүгүн жоготуп, автор айтууга зарыл деп тапкан идеяны көркөм образдуулукта жеткирүүгө мүнөздүү индивидуалдуу табиятына доо келтирет. Азыр адабият таануу илиминдеги илимий-теориялык ойлор менен тааныштыгы бар, адабий сындын аткара турган милдетинен кабардар адамга К. Байжигитовдун мындай көз карашы анчалык таасирдүү болбосо да, ал мындай пикирин жогорку окуу жайын бүтүп-бүтпөй жатып жарыялаганы эске алсак, анын сынчылык ишмердүүлүгү башкаларга салыштырмалуу эрте башталганын жана алгачкы сын чыгармаларында эле жеке көз карашын ошол мезгилдеги адабий процессте жүрүп жаткан илимий ой жүгүртүүгө мүнөздүү тенденциялардын чегинде алып жүргөнүн көрөбүз.

Андай көрүнүш анын ушул эле чыгармасына мүнөздүү эмес. Мисалы, «Алгачкы кадам, бирок кандай?» [4] жана «Замандаш ушундайбы?» [5] аттуу макалаларында дал ошол өңүттөн талдоо объектисине мамиле кылганын байкайбыз. Анализ

берүүдө сынчы өзүн токтоо кармоого аракеттенгени менен адабий чыгармаларда кездешкен схематизмге, калыптанган көркөм ой жүгүртүүдөн чыга албаган шаблондуулукка катуу жинденет. Байжигитовдун эмоциясы адабий-теориялык мазмунда туура болгону менен аталган макалаларда объективдүү шартта өнүккөн аналитикалык ой жүгүртүү жетишсиз экени даана сезилет. Тактап айтканда, андай чыгармаларды жазган авторлор мындай одоно катарды атайын кетирбестиги белгилүү десек, сынчы өз ишмердүүлүгүндө ошол сыяктуу кемчилдиктердин кетүүсүнө себеп болгон адабий процесстеги абалды, кырдаалдын түзүлүшүнө маанилүү роль ойногон объективдүү жагдайларды, анын кесепетинен адабий чыгармачылыкта пайда болуучу көрүнүштөрдү ачуу, окурманга аны өз мезгилинде жеткирүү зарылдыгын эсепке албайт. Сынчы тарабынан келтирилген факты-материалдардын туура экендиги талашсыз, бирок алгачкы чыгармасын окурман журтка сунуштап жаткан жаш калемгер профессионалдык адабият үчүн жеке дүйнө кабылдоо маанилүү болоорун сезбегендиги, ар бир жаңы жазылган чыгарма мазмундук жактан кандай кайталангыс мүнөзгө ээ болсо, формалык жактан да, стилдик жактан да, дал ошондой өздүк табиятын окурманга сунуштоого милдеттүүлүгүн түшүнбөгөндүгү ушул сыяктуу кырдаалга алып келгенин авторго доомат катарында эмес, чыгармачылыгын жаңы баштаган жаштар арасында дайыма боло берүүчү тенденциялардын бири катары ачып көрсөтсө, жогоруда аталган макалалардын илимий-теориялык мазмуну өтө терең болмок.

Жыл өткөн сайын К. Байжигитовдун сынчылык ишмердүүлүгү ар тараптуу кеңейе баштаган. Маселен, «Аңгеме жанры жөнүндө айрым ойлор» [6] аттуу обзордук макаласында бир нече аңгемелерди салыштырып, алардын жанрдык табияты илимий-теориялык жактан аталган жанрга коюлган талаптарга канчалык жооп бере турганына карата бир нече багытта баасын берүүгө аракеттенет. Обзор көздөгөн максат өтө кеңири алынган менен сынчы аны талап кылынган деңгээлде ача алган эмес. Себебин караштырганда, К. Байжигитов аңгеме жанрына карата коюлган талаптарды тар түшүнүктөр менен чектеп алгандыктан, талдоого алынып жаткан чыгармалардагы сюжеттик-композициялык, жанрдык-стилдик жана көркөм образ түзүү багытында аракеттенген жаш калемгерлердин жеке изденүүлөрү сынчы «аныктаган» архитетоникалык түшүнүктөрдүн чегинде кеп болуп, ал эми подтексте берүүгө умтулган айрым маанилер өз баасын албай калган. Анткени обзордук анализде жалпы маселелер ошондой эле жалпы талдоолор менен берилгендиктен, автордук жеке философиялык туюмга айландыруу, анын негизинде турмуштук кырдаалды ачып көрсөтүүгө умтулган кээ бир эпизоддор көз жаз-

дымда калып, көркөм элестүү ойдун окуялар же көрүнүштөр аркылуу деталдаштыруусу көздөгөн идеялык белгилерин ача албай калган. Бул жерде сынчы тарабынан дайыма берилип туруучу «эмне үчүн?» деген суроонун жетишсиздиги, ошол суроонун тегерегинде ар кыл жагдайда логикалык ой жүгүртүү менен ачылып бериле турган маселелер талдоо учурунда көз жаздымда калганы байкалат.

К.Байжигитов сынчылык ишмердүүлүгүндө дайыма изденүүдө болгон. Аны А. Стамовдун адабий коомчулукта өтө кызыгууну жараткан «Чүй баяны» повестине арналган «Адамдын ички дүйнөсүн көздөп» [7] аттуу рецензиясынан даана көрөбүз. Бул чыгарма жарык көрөөр замат окурмандар арасында өзгөчө кызыгууну туудуруп, ага ар кыл маанайда пикир айтылса, алардын бири К.Байжигитовдун жогоруда аталган рецензиясы болуп саналат. Сынчы бул чыгармасында повестин окурмандар арасында кадырбарк күтүшүнүн себептерин жазуучунун образ түзүү чеберчилиги менен байланыштырат. Бул туура, анткени ошол мезгилдеги жаштар өзүнүн замандашын адабий чыгармалардан көргүсү келип турган маалда жаралган Дыйканбектин образы турмуштук реалдуулуктун чегинде, татаал адамдык мамилелердин арасында, көп кырдуу психологиялык касиет-мүнөздөр аркылуу ишенимдүү ачылса, сынчы аны ынанымдуу деталдар менен түшүндүрүүгө жетишкен.

Жыйынтыктап айтканда, К.Байжигитовдун алгачкы сынчылык ишмердүүлүгү ошол мезгилдеги адабий процесстеги коомдук-социалдык талаптардан келип чыкканын көрүүгө болот. Ырас, ал учурда мындай шарт филологиялык билимге ээ болгон бардык жаштар үчүн түзүлсө да, аны өзүнүн жеке чыгармачыл шыгы барлар гана адабий коомчулук тарабынан түзүлгөн кырдаалды туура пайдаланып сынчылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүп кеткен десек, андай мүмкүнчүлүктү К.Байжигитов туура жана чыгармачыл изденүү менен колдонгону байкалат.

Адабияттар

1. Байжигитов К. Жол ырлары жөнүндө. // Кыргызстан маданияты, 1973, 7-июнь.
2. Кадырмамбетова А. Байжигитов Калыбек. – Китепте: Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том. – Б., 2005, 607 – 608-беттер.
3. Байжигитов К. Тапталган ыкмалар, таасирсиз ырлар. // Кыргызстан маданияты, 1975, 25-сентябрь.
4. Байжигитов К. Алгачкы кадам, бирок кандай? // Ленинчил жаш, 1978, 16-ноябрь.
5. Байжигитов К. Замандаш ушундайбы? // Кыргызстан маданияты, 1980, 26-июнь.
6. Байжигитов К. Аңгеме жөнүндө айрым ойлор. – Китепте: Мезгил канатында. Ф.: Мектеп, 1979.
7. Байжигитов К. Адамдын ички дүйнөсүн көздөп. // Кыргызстан маданияты, 1976, 5-август.

Рецензент: п. и. д. Б. М. Акматов

КӨРКӨМ АДАБИЯТТАГЫ ПОРТРЕТТИК СҮРӨТТӨӨЛӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ, ЫКМАЛАРЫ

ВИДЫ И ПРИЕМЫ ОПИСАНИЯ ПОРТРЕТА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

TYPES AND METHODS OF DESCRIPTION OF A PORTRAIT IN ARTISTIC LITERATURE

Аннотация: Ар бир адам бул личность, ал өзүнө гана тиешелүү сапаттарга, тулку-бойго, тилдик жана кыймыл-аракеттик адаттарга, адамды башкалардан айырмалап турган көз карашка дүйнө таанымга ж.б. ээ. Ошол себептен, адамдын образын чагылдырыш үчүн сүрөткер, аны ар тараптан карап, бардык тараптан баалап тартканга аракет кылат. Анын кийген кийиминен баштап, жүзүндөгү өзгөчөлүк, ой жүгүртүүсү, жашаган жери, социалдык абалы, табиятка болгон мамилеси ж.б. бардыгы кызыктуу, маанилүү. Адабиятта бул өзгөчө көркөм формага ээ болот. Автор адабий каарманды, образдарды мүнөздөп берүү үчүн сөз менен анын портретин түзөт. Макалада көркөм сүрөттөөнүн бир түрү болгон портреттик сүрөттөөлөрдүн принциптери, ыкмалы жөнүндө кеңири сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: адабий портрет, портреттик сүрөттөө, кейиптер, образ, социалдык абалы, сапат, мүнөздөө, деталь

Аннотация: Каждый человек - личность, которая зависит только от его собственных качеств, тела, языка и поведенческих привычек, отношений, мировоззрений, отличающих его от других. Поэтому, чтобы отразить образ человека, художник старается посмотреть на него со всех сторон и оценить его со всех сторон. Одежда, черты лица, мышление, место жительства, социальный статус, отношение к природе - все это интересно и важно. В литературе это приобретает особую художественную форму. Автор создает портрет литературного персонажа, описывающийся его словами. В статье рассматриваются принципы и методы портретной живописи как формы художественного описания.

Ключевые слова: литературный портрет, портретное описание, персонажи, изображение, деталь.

Annotation: Each person is a personality that depends only on his own qualities, body, language and behavioral habits, relationships, worldviews that distinguish him from others. Therefore, in order to reflect the image of a person, the artist tries to look at him from all sides and evaluate him from all sides. Clothes, facial features, thinking, place of residence, social status, attitude to nature - all this is interesting and important. It takes a special artistic form in literature. The author creates a portrait of a literary character describing him in words. The article examines the principles and methods of portrait painting as a form of artistic description.

Keywords: literary portrait, portrait description, characters, image, detail.

Адамдын жан-дүйнөсүн, кылган иш-аракеттерин, сезимин көрсөтө алышы же албашы, турмуштун чоң ийгиликтерине умтулуусу же умтул-

башын изилдөө бул искусствонун анын ичинде көркөм адабияттын маанилүү милдеттеринин бири болуп эсептелинет. Адабиятта сөз кудуре-

ти менен ар кандай турмушту терең жана көп тараптуу берүүгө болот. Башкача айтканда, каарманды же образды ачып бериш үчүн адамдын ички дүйнөсүнөн сырткы көрүнүшүнө чейин сүрөттөп берүү керек. Адабият таанууда сүрөттөөнүн үч түрү бар: портрет, пейзаж жана интерьер [1]. Булардын ичинен портреттик сүрөттөөгө токтолсок, адам менен таанышуу анын сырткы көрүнүшүнөн башталаары анык. Чыгармада дагы автор өзүнүн каарманын тааныштырууда алгач анын портретин түзүүдөн баштайт. Портрет сөзүнүн бир нече маанисин карап көрсөк:

1.Портрет (фр. Portrait) – белгилүү бир адамдын жипописттик, скульптуралык сүрөтү [2].

2.Портрет – адамдын сүрөттөгү, картинадагы, адабияттагы каармандын образы, сүрөттөлүшү [3].

3.Портрет – адамдын жүзүн, өзүнө гана тиешелүү белгилери менен сүрөттөө, жүз (облик) маанисинде [4].

4.Портрет – көркөм адабияттагы каармандын чыгармадагы ролунун ар түрдүүлүгүн чагылдырыш үчүн, анын сырткы формасын (фигура) кийимин, ымдоо-жаңсоосун ж.б. кошо сүрөттөп көрсөтүү [5].

Кыргыз тилинде затты, табиятты же жансыз буюмду атап, өзгөчөлүгүн баяндап берүү ыкмасын “сүрөттөө”-“описывать”, “сүрөттөмө”-“описание”, “сыпатта”-“описывать”, “расхваливать” деген синонимдик маанидеги сөздөр менен айтылат [6]. Ал эми К. Асаналиев жана Р.З. Кыдырбаеванын “Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү” китебинде, каармандын сырткы кебетекешпири, түспөлүн, кийим-кечесин сүрөттөө “портрет” деп аталарын, жазуучу каармандын портретин тартууда ар түрдүү ыктарды колдонушу ыктымал экендиги жазылган [7].

Көркөм адабияттагы портреттик сүрөттөөлөрдүн жаралышы адамдын образын түзүү керек болгон учурдан башталат. Автор өзүнүн каармандарынын мүнөзүн ачат жана каармандарынын сырткы көрүнүшүн: жүзүн, кийимин, кыймыл-аракетин, ымдоо-жаңсоолорун сүрөттөө аркылуу өзүнүн идеялык мамилесин билдирет. Байкап көрсөк, бул бөлүштүрүүлөр адабий портреттин түшүнүктөрү менен окшош келет. Каармандын мүнөзүн, анын сүрөттөлүшүн, тандап алган адамды сөз менен тартуу жана “прозадагы портрет”, “лирикадагы портрет” деген түшүнүктөр менен байланыштуу.

Прозадагы портрет – көркөм ыкма катары каармандын образын түзүүдө, анын жан дүйнөсүн чагылдырууда, сырткы жана ички түзүмүн ачып берүүдө колдонулат. Лирикалык поэзиядагы портрет – живопись сыяктуу эле анын предмети, сүрөттүн негизги максаты, бир эле учурда автордун дүйнө таанымын билдирүүчү курал. Демек, портретти түзүүдө кандайдыр бир каармандын ички ой-толгоосун, сезимдерин, мүнөзүн сүрөттөө менен анын сырткы келбетин сөз

менен тартуу десек болчудай. Автор же айтуучу тигил, бул турмуштук кырдаалдарга байланыштуу каармандын сырткы көрүнүшүнүн же абалын ар түрдүү ыкмада бериши мүмкүн. Мисалга, Манастын балакатка жетип балтыры толуп, мүнөзү калыптанган кезиндеги портреттик мүнөздөмөмүн алып көрөк, айтуучу тарабынан өтө идеалдуу сапаттары ар тараптуу чечмеленет:

Астыңкы эрди албайып,
Үстүнкү эрди далбайып,
Ар муруту сеңирдей,
Айбаты албарс темирдей,
Муруну тоонун кырдачтай,
Муруту чөлдүн камыштай.
Алтын менен күмүштүн,
Шүрөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүндүн

Бир өзүнөн бүткөндөй. (“Манас” эпосу: Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. - Бишкек, 2006)

Ушул белгилердин жыйынтыгынан келип каармандын сырткы көрүнүшүнүн толук портрети түзүлөт. Эпикалык чыгармалардагы каармандар адаттан башкача гиперболалык мүнөздө тартылаарын айта кетишибиз керек. Ошондой эле, портреттик сүрөттөө автор тарабынан эмес, чыгармадагы каарман тарабынан берилиши мүмкүн. Ушул эле “Манас” эпосунун Жусуп Маймалдын вариантындагы Нескаранын Манасты сүрөттөгөнүн мисалга алсак:

Күүгүм туман көздүү экен
Майлаган буудай жүздүү экен.
Ачуусу келсе кокустан,
Азрейил түстүү экен.
Кулагын көр калкандай,
Тийчүүдөй турат жалтанбай.
Кулжундаган кишини,
Майдалап койсо эрки экен.
Чондугу тоонун нары экен.
Толкуну көлдүн шары экен.

Элдик оозеки чыгармачылыктагы каармандардын портрети айтуучунун айтуучулук чеберчилигине жараша көркөмдөлөт жана сүрөттөлөт. Жогоруда айтылгандай, портреттик сүрөттөөнүн чыгарманын композициясындагы орду маанилүү ошол менен катар ар түрдүү болот. Элдик чыгармаларга салыштырмалуу профессионалдык адабиятта жазуучу каармандын сырткы көрүнүшүн дароо эле толук түрдө сүрөттөйт. Касымалы Жөнөтөшевдин “Эки жаш” повестиндеги Айнагүлдүн портретин окуп көрөлү: “Келиндин мүчөсү келишкен, алыстан караганда аркар сыны бар, аркасында эки өрүп чачы, көлөкөдө өскөн кайыңдын шагындай самсаалап, толорсуган өтүп турат. Кызыл нурдуу бетине, кырдач мырын, кыйгач кашты эп кыйып, каухар ташка кал салып ойноткондой болгон кош кара көзү, ажар көркүн арттырып,

алда кимди эрксиз өзүнө тартат. Ак жибек көйнөк, кызыл дукаба бешмант, кызыл жибек жоолук, бутундагы кара туфлий, саргылт жибек байпак, омууроодогу кызыл шуру, ак седеп, тумарчалап жазалган күмүш чач учтук сулуунун көркүн чыгарып, көрүнүшүн миң кубултат". Бул үзүндүдөн чыгарманын каарманы Айнагүлдүн портрети толук берилгенин байкаса болот. Бирок толук сүрөттөөгө орус элинин жазуучусу Л.Н.Толстой каармандардын көркөм портретин түзүүдө сюжетке байланыштуу түзүлүшү керектигин жазат. Себеби окурман, биринчи барагында каарман жөнүндө окуган маалыматтарын бир нече эпизоддордон кийин унутуп калышы мүмкүн экендигин жазат.

Каармандын портретин түзүү түшүнүгүнүн кенендигине карабастан, портреттин типологиясы азыркыга чейин аныкталбагандыгын советтик жана орус элинин адабият таануучусу В.Е.Хализев белгилеп, портреттин тарыхый типологиясын идеалдаштырылган портрет жана психологиялык анализ менен байланышкан портрет экиге бөлүп карайт. Бул бөлүштүрүүлөрдү лейтмотивдик жана экспозициондук портрет деген терминдер менен атоону сунуштаган [8]. "Лейтмотив" сөзүнүн келип чыгуусун этимологиялык жактан аныктасак, бул музыкага тиешелүү термин. Немец музыка таануучусу Фридрих Вильгельм Йенс 1871-жылы операга музыка жазууда киргизген. Адабият жанрында бул термин кийинчирек колдонулуп, немец тининен бизче которгондо "маанайды алып жүрүүчү" деген сөзгө маанилеш келет. Мисалга: Акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Барпы Алыкуловдун "Дарыйкага" деген арноо ырынан үзүндү окуп көрөлү:

Илебиң жанган оттойсун,
Ырдасан бойду козгойсун,
Мукамдан созгон үнүңдү,
Булбулдан алган окшойсун,
Кабагың ачык гүл экен,
Карындаш үнүн үн экен.
Улгайган мени ушинтсең,
Уландар кантип жүрдү экен...

Дарыйканын ыры, обону, үнү өзүнчө бир жаралган керемет окуя катары сүрөттөлүп, толкундоо, кубануу сезимдери менен коштолуп сүрөттөгөндүгү байкалп турат.

Демек, каармандын же чыгармадагы образдын аты менен кошо айтылуучу, маанайды алып жүрүүчү портреттик сүрөттөөлөрдү лейтмотивдик, ал эми каарман биринчи пайда болгондо, анын сырткы көрүнүшүн, социалдык абалын билдирип туруучу белгилерди ж.б. сүрөттөп көрсөтсө экспозициялык түргө киргизүү керектигин жазган.

Ошондой эле, ф.и.д., профессор М.Г.Уртминцева портреттин үч түрүн: өздүк портретке чыгарманын авторунун жеке көз карашы боюнча кейипкердин сырткы келбетинин сүрөттөшүн

киргизсе, окурман же чыгармадагы башка каармандын же кейипкердин жеке пикиринде пайда болгон ойду визуалдык образ, "башканын" жана баяндоочунун ой пикири байлашышкан пикирди портреттик мүнөздөмө деп бөлүп көрсөтөт [9]. Ар бир аталган портреттик сүрөттөөнүн түрлөрүндө каармандын ички дүйнөсүн ачып, автордун кейипкерге болгон түз же орток баалоосу камтылат. Ушул сыяктуу бөлүштүрүүлөрдү педогогикалык психология тармагынын адистери И.В.Страхов жана Л.А.Юркина классификациялашкан. И.В.Страхов Л.Н.Толстойдун трилогиясынын каармандарынын негизинде портреттин динамикалык жана статикалык (статический) деп эки түрүн белгилеген. Л.А.Юркина анын оюна кошулуп, "статикалыкка жакын экспозициондук портрет жана динамикалык" деп бөлүштүрөт. Статикалык портретке кейипкердин өзгөрүлбөгөн сырткы келбетинин: боюнун узундугу, дене түзүлүшүнүн өзгөчөлүгү, тери, көз жана чачтарынын өнү ж.б. объективдүү белгилерин берет. Динамикалык портретке ымдоо (бет булчуңдардын кыймылын) жана жаңсоолордун өзгөрүшүн, басуу жана дене кыймылынын өзгөчөлүгүн, сүйлөө манерасын (үн, интонация, дикциясынын мүнөзү) киргизет. Портреттик сүрөттөөлөр портреттик мүнөздөмө берүүдө көп колдонулуучу жана эң жөнөкөй түрү болуп эсептелинет. Чыгарманы окуп, каармандарына баа берүүдө дагы анын башкалардын айырмаланган белгилерин атайбыз. Ушул себептен портреттик сүрөттөөлөр көлөмү боюнча кенен же бир-эки портреттик деталь сүрөттөлгөн кыска (фрагменттүү) болушу мүмкүн.

Ошентип, көркөм адабияттагы портреттик сүрөттөө, каармандын сыпатын айтып берүү гана эмес баа берүүчү кызматты аткараарын, ал эми портреттин типтери автор тарабынан берилүүчү портреттик сүрөттөлөр ар түрдүү болушу мүмкүн экендигин билдик.

Адабияттар

1. Тамарченко Н.Д., Тюпа В.И. Теория литературы. – М., 2004
2. Словарь иностранных слов. – М., 1988.
3. Ожегов С. Словарь русского языка. – М., 1990.
4. Даль В. Толковый словарь. – Санкт-Петербург, 1880.
5. Словарь литературоведческих терминов. – М., 1974.
6. Юдахин К. Русско-кыргызский словарь. – Б.: Шам, 2000.
7. Асаналиев К., Кыдырбаева Р.З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2005.
8. Хализев В.Е. Теория литературы: Учеб. – М.: Высш. шк., 2002.
9. Уртминцева, М. Г. Литературный портрет в русской литературе второй половины XIX века. Генезис, поэтика, жанр, монография. – Н. Новгород, 2005.

УДК: 37.013:001.895

DOI: 10.35254/bhu.2021.54.7

Сагындыкова Дарыкүл - БМУнун окутуучусу
sydykovadarkul@mail.ru
Ажыгулова Дилбара,
БМУнун окутуучусу

УЛУТТУК ДӨӨЛӨТТӨР ЖАНА ИННОВАЦИЯЛЫК САПАТТАР – ТАРБИЯ ИШИНИН МАЗМУНДУУ БУЛАГЫ

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ И НОВАТОРСКИЕ КАЧЕСТВА – ИСТОЧНИКИ СОДЕРЖАНИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

SOURCES OF THE CONTENT OF EDUCATIONAL WORK - ETHNOPEDAGOGY AND INNOVATIVE QUALITY

Аннотация: "Тарбия" түшүнүгү педагогикада алдыңкы орундардын бирин ээлейт. Ал кеңири жана тар мааниде колдонулат. Кеңири мааниде тарбия берүү социалдык кубулуш, коомдун инсанга тийгизген таасири катары каралат. Бул учурда тарбия иш жүзүндө социалдашуу менен аныкталат. Тар мааниде тарбия берүү мугалимдердин жана окуучулардын педагогикалык процесстин шарттарында билим берүүнүн максаттарын ишке ашыруу боюнча атайын уюштурулган иш-аракети катары каралат. Мугалимдердин иш-аракети бул учурда тарбия иштери деп аталат.

Бул макалада азыркы мектептеги тарбия ишинин мазмундук булактары болгон улуттук дөөлөттөр менен инновациялык сапаттарга ээ болуу жаш муундун келечекте өлкөнүн атуулу болуп тарбия алышынын мааниси зор экендиги айтылат.

Түйүндүү сөздөр: тарбия, накыл сөздөр, атуул, инновациялык сапаттар, маданият, азыркы мектеп, идея, чыгармачылык.

Аннотация: Понятие "воспитание" - одно из ведущих в педагогике. Оно употребляется в широком и в узком смыслах. Воспитание в широком смысле рассматривается как общественное явление, как воздействие общества на личность. В данном случае воспитание практически отождествляется с социализацией. Воспитание в узком смысле рассматривается как специально организованная деятельность педагогов и воспитанников по реализации целей образования в условиях педагогического процесса. Деятельность педагогов в этом случае называется воспитательной работой.

В статье говорится, что «национальные требования и новаторские качества», являющиеся источниками содержания воспитательной ра-

боты, важны для того, чтобы в будущем учащиеся стали патриотами страны, а также для использования в школах образовательной системы гуманистического образования.

Ключевые слова: воспитание, пословицы, гражданственность, новаторские качества, культура, современная школа, идеи, творчество.

Annotation: The concept of "education" is one of the leading in pedagogy. It is used in a broad and narrow sense. Education in a broad sense is viewed as a social phenomenon, as the impact of society on the individual. In this case, education is practically equated with socialization. Upbringing in a narrow sense is considered as a specially organized activity of teachers and pupils to realize the goals of education in the conditions of the pedagogical process. The activity of teachers in this case is called educational work.

The article says that "ethnopedagogy and innovative qualities", which are the sources of the content of educational work, are important for future students to become patriots of the country, as well as for use in schools of the educational system of humanistic education.

Key words: education, proverbs, citizenship, innovative qualities, culture, modern school, ideas, creativity.

Улуттук дөөлөттөр - "этнопедагогика" – бул өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо боюнча тээ ата-бабадан келе жаткан тажрыйбасы, анын педагогикалык көз караштары, турмуш-тиричилигин, үй-бүлөнүн жана элдин педагогикасы жөнүндөгү илим экени жалпыга белгилүү.

Окумуштуу С.Байгазиевдин көрсөтмөлөрүнө таянсак: "улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды кийинки жаңы муундун өкүлдөрүнө өткөрүп берүү - ал мурастардын негизинде жаңы муунду өнүктүрүүнүн жана тарбиялоонун негизги жолу" - дейт. [1. 28-б.]

Кылымдап өнүгүп келаткан педагогика өзүнүн казынасына далайлаган түркүн методикалык, этнопедагогикалык каражаттар топтоду. Ангемелешүү, түшүндүрүү, лекция, этикалык маек, диспут, проблемалуу кырдаалдар, үйрөтүү, көнүктүрүү, машыктыруу, ынандыруу, өзүн-өзү тарбиялоо, адептик үлгү-өрнөк көрсөтүү, көрсөтмө, тапшырма берүү, талап коюу, кызыктыруу, мелдеш, жекече мамиле, интерактивдүү аракеттенүү, оюн, сынчыл ойлом, суроо-жооп кечелери, тегерек үстөл, конкурс, көргөзмө, класстык саат, экскурсия, ийримдер, окуучулар уюмдары, мамлекеттик майрамдар жана даталуу күндөргө байланышкан иш-чаралар, окурмандар конференциясы, тарбия кызыкчылыгын аркалаган жумалыктар жана башка усулдар, методикалык ыкмалар, каражаттар, формалар бүгүн педагог-тарбиячылардын жасаган эмгегинде турат.

Ошондой эле, элдик лирикалык ырлар, нарк-дөөлөттөр менен накыл сөздөрдү, маанилүү тарыхый баатырдык мазмунду камтыган сабактарды пайдалануу да тарбия практикасында жүргүзүлүп келе жатат.

Педагогиканын ушундай усулдук казынасынан ким эмнени алып, кайсыга колдонот, кайсы методикалык амалды кандай конкреттүү кыр-

даалга кантип чыгармачылык менен пайдаланат, тигил же бул ыкманы кантип таап иштетип, көздөгөн натыйжаны алат, өзү тарабынан кандай табылгаларын кошумчалайт, - муну тарбиячы - мугалимдин өзүнүн чеберчилиги менен иш жүзүнө ашыралат эмеспи.

Ал эми мезгилдин арышынан артта калбаш үчүн биздин муундардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, билимдүүлүк, профессионалдык компетенттүүлүк, ишкердүүлүк, социалдык мобилдүүлүк, укук сыйлоо, мыйзам сыйлоо көнүмүшү, демократиялык принциптерге берилгендик сыяктуу ж.б. жаңы инновациялык сапаттарга ээ болушубуз мезгилдин талабы.

Ушул өнүгүүнү караганда дүйнөлүк прогрессивдүү маданияттын өрнөктөрүн, эл аралык этиканы өздөштүрүү, башка улуттардын дөөлөт-төрүнө тушунуу менен мамиле жасай билүү касиетине ээ болуу - улуттук өнүгүүбүздүн шарттарынын бири экендигин туюнуу зарыл нерсе болуп калды.

Кыскасы, жалпы жаңы инновациялык сапаттарга ээ болуу багыты таалим-тарбиянын мазмунуна кирет. Ошол башкы максатты жүзөгө ашыруу үчүн көрөңгө, гүлазык, база катары аныкталган, программага салынган мазмунду окуучу баланын аң-сезимине жана жан- дүйнөсүнө кандай "усул" аркылуу жеткире алабыз.

Бул маселе бизди «метод» деген категориянын тегерегинде акыл калчап, терең ойлонууга алып келет. Тарбиячы өз предмети боюнча сабак жүргүзүп жатып, класс жетекчи катары тарбия саатын өтүп жатып, кандай гана таалим-тарбия ишмердигин жүргүзүп жатпасын, анын колунда ийкемдүү, натыйжалуу «ыкмасы, усулу» болуш керек.

Туура, азыркы мектептерде тарбиялык иштер боюнча жыл сайын түрдүү иш-чаралар

жүргүзүлүп келет. Тарбиячы мугалимге тарбия технологиясынын негизинде методологиялык жагдай тууралуу анын зарылдыгы айтылат. Тарбиячылар көп учурда окуучулардын аң-сезимин агартсак, мындайча айтканда, адеп-ахлак нормалары боюнча маалыматтык компетенттүүлүктү камсыз кылсак деген ойлорду айтышат.

Эгерде чыгармачылык менен изденсек, тарбия ишинде далай кызыктуу жана оригиналдуу ишмердикти көрсөтүүгө мүмкүнчүлүгүбүз бар. Ушул жерден педагогдордун окуучуларга жолдогон кеңеш-сунуштарына кайрылуу орундуу болуп турат. Мисалы, В.А. Караковский - азыркы массалык мектептин гуманисттик билим берүү тутумунун негиздөөчүсү.

В.А. Караковскийдин жаңычыл мектебиндеги тарбия усулдарынын, иш-чараларынын аттары менен таанышуунун өзү эле мектепте таалим-тарбия ишине кандай олуттуу изденүү менен мамиле жасалары жөнүндө бизди терең ойлоонууга түртөт.

Бул жерде багыттоочу идея - окуучунун инсандык сапаттарына, кызыкчылыктарына жана жөндөмдөрүнө көңүл буруу. Идеялардын комплексинде жамааттын педагогикалык концепциясы чечүүчү ролду ойнойт. Анын негизи ырааттуулук идеялары, билим берүүнүн татаалдыгы, педагогикалык таасирлердин интеграциясы, жамааттык чыгармачылыктын зарылдыгы. Педагогикалык кеңештерде дал ушул идеялар ар кандай ой-пикирлердин, аргументтердин, жалпылоолордун жана тыянактардын негизи катары колдонулат. Бүткүл мектеп жамааты мектепке карата өзгөчө "Биз" сезими менен мүнөздөлөт, бул мектептин социалдык жана жеке баалуулугун күбөлөндүрөт.

В.А. Караковскийдин жамааттык билим берүүгө багытталган концепциялары, тарбия системасын бекемдөө жана жалпы адамзаттык баалуулуктар, чыгармачылык, билим идеялары, билим берүү тутумдарын иштеп чыгууга жана чыңдоого негизделген.

Тарбия - коомдогу, жамааттагы инсандык өнүгүүнү башкаруу катары каралат, тарбиянын системасын түзүүдө өзгөрүүнүн мааниси - бул социалдашуунун, тарбиялоонун жана өзүн-өзү тарбиялоонун, өнүгүүнүн жана өзүн-өзү өнүктүрүүнүн биримдигин камсыз кылат.

Тарбиянын системасынын жалпы формасында, тутумду түзүү жана иштеп чыгуу процессинде бир катар милдеттер чечилиши керек. [2. 25-б.]

Биринчиден, бул окуучуларда дүйнөнүн бирдиктүү сүрөтүн - бирдиктүү жана илимий негизде калыптандыруу. Окуучулар үй-бүлөдө, мектепте, көчөдө, теле жана радио берүүлөрдөн, кинотасмалардан курчап турган дүйнө жөнүндө

көп нерселерди билишет. Натыйжада, алар курчап турган дүйнөнүн сүрөтүн түзүшөт, бирок бул сүрөт көбүнчө мозаикалуу болот.

Азыркы мектептин милдети - баланы элестетүүгө, дүйнөнүн бүткүл сүрөтүн сезүүгө мүмкүнчүлүк берүү. Окуу процесси да, класстан тышкары иш-чаралар да ушул милдетти ишке ашырууга багытталган.

Экинчиси, андан кем эмес маанилүү милдет - жарандык аң-сезимин, Мекендин тагдыры үчүн жооптуу болгон жарандын өзүн-өзү аң-сезимин калыптандыруу.

Үчүнчү милдет - окуучуларды улуттук нарк-дөөлөттөрү жана жалпы адамзаттык баалуулуктар менен тааныштыруу, алардын бул баалуулуктарга шайкеш жүрүм-турумдарын калыптандыруу.

Төртүнчү - өсүп келе жаткан адамдын чыгармачылыгын, "чыгармачылыкты" инсандык касиет катары калыптандыруу.

Бешинчиси - окуучунун өзүн-өзү тарбиялоосуна жардам берүү менен, өзүн-өзү билүүнү, өзүнүн "Мен" экендигин түшүнүүнү калыптандыруу.

Гуманисттик билим берүү тутумунун предметтик мугалимдер гана эмес, окуучулар өздөрү дагы (бул анын авторитардык системадан негизги айырмачылыктарынын бири, ал жерде окуучу биринчи кезекте билим берүүнүн объектиси катары чыгат), мугалимдер дагы, окуучулар дагы (албетте, жаш курагын эске алуу менен) мектептин алдында турган максаттарды конкреттештирип, аларды практикалык милдеттери катарында кабыл алышат жана биргелешкен иш-чаралардын жүрүшүндө ишке ашырышат. Мектептин гуманисттик билим берүү тутумунун өзөгү болгон окуучуларды жана мугалимдерди командага бириктирүү анын натыйжалуулугунун эң маанилүү шарты болуп саналат. [3. 12-б.]

Кыскасы, таалим-тарбия ишинде өйдө жакта саналган методикалык кеңештерди окуучунун нравалык чындыктарга өзүнүн индивидуалдуу ишмердиги жана өздүк тажрыйбасы аркылуу чыгармачылык менен иш жүзүнө ашыра билиши керек.

В.А.Сухомлинскийдин айтканын эске салсак: «Адеп-ахлактын бийиктигине көтөрүлүүдө ар бир тарбиялануучунун өзүнүн жекече чыйыры, өзүнүн бийиктөөсү, өзүнүн чыңалуусу, өз жүрөгүнүн данконукундай жарк этүүсү болууга тийиш. Ар бир окуучуну ушуга алып келүү - тарбиянын маңызы ушунда».

Кыскасы, мугалим предмети боюнча сабак өтүп жатабы, класстык тарбия саатын өткөрүп жатабы же класстан тышкары тарбия иш-чараларын жүргүзүп жатабы, ошол уюштуруп, өткөзүп жаткан ар түркүн окуу жана тарбия иштери баланын чыныгы инсан болуп өнүгүшүнө, анын

субъективдүү активдүүлүгүнүн өөрчүшүнө, адебинин жакшырышына сүрөө болуп, стимул берип, таасир тийгизүү менен көңүлдүн борборунда турушу шарт.

Демек, педагогдун таалим-тарбиянын эффективдүүлүгүн арттыруу үчүн окуучулардын өзүн-өзү тарбиялоо ишмердигин уюштуруунун зарылдыгын терең туюнушу жана бул багытта конкреттүү практикалык аракеттерге өтүшү - күн тартибинде турган актуалдуу маселе.

Тарбиялоо жана билим берүү процессин уюштуруу көйгөйү азыркы коомдо чоң мааниге ээ жана ал биздин педагогикада негизги маселе болуп калат деп айтууга толук негиз бар. Бул ин-

сандык өнүгүү процесстерин оптималдаштыруу үчүн кызмат кылат.

Демек, анын натыйжалуулугунун башкы критерийи - натыйжа - окуучунун жана педагогдун инсандык сапатын өнүктүрүү жана өзүн-өзү көрсөтүү.

Адабияттар

1. Байгазиев С. Азыркы мектептеги тарбия: максаты, мазмуну жана технологиясы. – Б., 2009.

2. Караковский В.А. Воспитательная система школы: педагогические идеи и опыт формирования. - М., 1992.

3. Караковский В.А. Моделирование воспитательных систем: теория - практике. - М., 1995.

Рецензент: ф. и. д., проф. С. Искендерова

Судоргин Е.П., доцент БГУ, мастер спорта
Мамыров Дж.Т. ст. преподаватель БГУ им. К.Карасаева
sudorginev@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ПРЕДСТАРТОВОЙ РАЗМИНКИ НА СПОРТИВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ СТУДЕНТОВ БГУ

БМУнун СТУДЕНТТЕРИНИН СПОРТТУК ЖЫЙЫНТЫКТАРЫНА МАШЫГУУНУН ТААСИРИ

THE INFLUENCE OF THE PRELAUNCH WORKOUT ON THE SPORTS RESULTS OF BSU STUDENTS

Аннотация: Положительное влияние предстартовой разминки на спортивный результат доказано давно. Тем не менее авторы считают, что вопросу предстартовой разминки студентов, сдающих нормативы по физической подготовке не уделяется должного внимания. В своей статье авторы, на основании педагогического эксперимента, предлагают комплексы разминки для студенток с различными психологическими состояниями.

Ключевые слова: предстартовые состояния, средства и методы разминки, результаты.

Аннотация: Стартка чейин жылынуунун спорттун натыйжаларына оң таасири көптөн бери далилденип келген. Ошого карабастан, авторлор дене тарбия стандарттарын өтүшкөн окуучуларды эрте жылытуу маселесине тийиштүү көңүл бурулбайт деп эсептешет. Макалада авторлор педагогикалык эксперименттин негизинде ар кандай психологиялык абалы бар студенттерге машыгуу комплекстерин сунушташат.

Түйүндүү сөздөр: старт алдындагы шарттар, жылытуунун каражаттары жана ыкмалары, натыйжалары

Resume: The positive impact of the pre-start warm-up on sports results has been proven for a long time. Nevertheless, the authors believe that the issue of pre-start warm-up of students who pass the standards for physical training is not given due attention. In their article, the authors, based on a pedagogical experiment, offer workout complexes for students with various psychological conditions.

Key words: Prelaunch states, means and methods of a warm-up, results.

В современном спорте «спорт высших достижений» плотность результатов соревнований очень высока. Исход борьбы за призовые места решают уже не минуты, а секунды и доли секунд. Анализ результатов соревнований участников Чемпионатов Мира, Олимпийских Игр показал, что плотность результатов вошедших в первую десятку составляет 30 секунд, а между призёрами – сотые доли секунды (в циклических видах спорта). Для достижения высокого спортивного результата необходимо учитывать множество

факторов как физиологического, так и психологического характера. Одним из факторов, влияющих на спортивный результат, является разминка спортсмена перед стартом. Разминка способствует вработыванию организма. Процесс вработывания – это постепенное повышение работоспособности организма к переходу на рабочий уровень спортивной деятельности. Вработывание является закономерностью, для различных видов деятельности (умственной, физической). Во время вработывания происхо-

дит приспособление (адаптация) организма к новому, более высокому уровню деятельности. Вработывание отдельных систем организма происходит неравномерно. Двигательный аппарат достигает оптимальной работоспособности быстрее, чем вегетативные системы (1). Следует учитывать, при скоростной работе организм вработывается быстрее чем при длительной, у тренированных спортсменов период вработывания короче, чем у нетренированных. Предварительный спортивный массаж, тепловые процедуры, а главное правильно организованная разминка ускоряют период вработывания. Правильно организованная разминка способствует повышению возбудимости и лабильности нервных центров. Благодаря этому после разминки укорачивается время между стартовым сигналом и началом движений, улучшается ориентировка в окружающей обстановке, уменьшается количество неправильных реакций.

Физиологические сдвиги, вызванные разминкой, не исчезают сразу после её прекращения, они оставляют следы, которые обеспечивают улучшение работоспособности при последующей деятельности. [2]

Исходя из вышесказанного, в своей работе мы поставили следующие задачи:

1. Выявить влияние предстартовой разминки на спортивный результат студентов БГУ;

2. Разработать комплекс предстартовой разминки для студентов БГУ, сдающих учебные нормативы по физической подготовке с учётом их психологического состояния и вида испытания.

Для решения поставленных задач применялись следующие методы:

1. Изучалась научно-методическая литература.

2. Определялась частота сердечных сокращений (ЧСС) – пальпаторно. ЧСС считывалась за 10 сек., и умножалась на 6. ЧСС определялось в покое и во время разминки, с целью контроля воздействия физической нагрузки на организм испытуемых и внесение индивидуальных корректив в разминку.

3. Результаты исследований обрабатывались статистическим методом с применением t-критерия Стюдента (3).

4. Проводился педагогический эксперимент, который заключался в следующем: Из числа студентов (девушек) БГУ было создано две группы: контрольная (n=10) и экспериментальная (n=10). Возраст испытуемых 18-20 лет. Эксперимент проводился в период с сентября по ноябрь месяцы 2019 года. Перед началом эксперимента испытуемые прошли испытание в беге на 100 м. и 1000 м., поднимании туловища (лёжа на спине) за 1 мин. По результатам эксперимента участни-

ки были распределены на равноценные группы. Далее, контрольная группа разминку проводила произвольно, а экспериментальная разминалась по разработанной нами схеме.

Предстартовая разминка состояла из двух частей: общая и специальная.

Общая часть разминки включала: Ходьбу, бег – 4-5 мин., общеразвивающие упражнения (ОРУ) – 7-8 упр. Общее время данной разминки составляло - 10 мин. Специальная часть разминки проводилась с учётом предстоящего испытания (бег на 100 м., длительный бег и упражнения на силу), а так же с учетом предстартового состояния каждого испытуемого (предстартовая апатия, повышенное возбуждение, «боевая готовность») [4]. Исходя из этого, перед спринтерским бегом студентам с предстартовой апатией (зевота, отсутствие интереса к предстоящему старту, молчаливость и др.) – было трое. Им предлагалось выполнять более короткие с максимальной частотой движения специальные упражнения легкоатлета (бег с высоким подниманием бедра; с захлёстыванием голени; трёх скок, пяти скок и др.). А так же: низкий старт по сигналу. Требование – упражнение выполнять с максимальной частотой движения руками и ногами. Пробегать 15-20 м. Число повторений 3-4 раза. Отдых между повторениями до 1.5 мин. Упражнения на гибкость. Необходимо заметить, при выполнении общей части разминки данным испытуемым предлагалось ОРУ выполнять более энергично. Специальная часть разминки длилась 10 минут. Затем студенты отдыхали 5-6 мин., мысленно проговаривая свои действия, в каждой фазе бега и выходили на старт. Студентам с повышенным предстартовым возбуждением (суетливость, не свойственная разговорчивость, резкость в движениях, и др.) их было четверо. Им предлагалось специальные упражнения выполнять плавно, с большой амплитудой, как в общей части разминки, так и в специальной. Например: Бег с ускорением до 30 м. Число повторений 2-3 раза. Отдых между повторениями до 2 мин. Отдых до старта 7 мин., с мысленным представлением своих действий на беговой дорожке.

Студентам, находящимся в «боевой готовности» их было трое, предлагалось выполнять упражнения в обычном объёме и темпе. Это, 2-3 ускорения с низкого старта по 30 м., и упражнения на гибкость. По продолжительности данная часть разминки занимала 10 мин.

При подготовке к выполнению силового упражнения, испытуемым предлагалась такая же схема разминки, как и при беге на 100 м. Только, испытуемые выполняли, в специальной части разминки, поднимание туловища с количеством повторений 30% от максимального результата.

Число подходов и интенсивность выполнения подбирались в зависимости от психологического состояния испытуемых. Общее время разминки -20 мин.

При подготовке к бегу на 1000 м., испытуемым в общей части разминки предлагалось: медленный бег до 300 м., для лиц с предстартовым возбуждением, ОРУ – 8 упражнений. В специальной части разминки испытуемые выполняли специальные упражнения легкоатлета, повторный бег с ускорением на отрезках до 100 м. - 2-3 раза, темп выше соревновательного. Активный отдых перед стартом до 7 минут.

Участники, «с предстартовой апатией» выполняли медленный бег до 600 м., ОРУ-6-8 раз. В специальной части разминки выполняли специальные упражнения легкоатлета 3-4 упр., повторный бег на отрезках до 150 м., 2-3 раза в соревновательном темпе. Активный отдых перед стартом 5-6 минут. Участники, находившиеся в предстартовом состоянии «боевая готовность», выполняли общепринятую разминку. Главная

цель разминки заключалась в подготовке организма участникам экспериментальной группы к соревнованиям. То есть, сбалансировать деятельность двигательного аппарата и функциональных систем организма человека. В первую очередь сердечно-сосудистую и дыхательную системы. Косвенным показателем сбалансированности функций служит появление «испарини» на теле. Частота сердечных сокращений перед началом работы составляет 120-130 уд/минут. (Васильева). Разминка не должна вызывать утомления. Количество работы, выполненной в разминке, должно быть строго индивидуализировано. Кроме того, для предупреждения утомления во время разминки, целесообразно нагружать мышцы, которые не будут принимать участия в соревновательной деятельности.

В результате проведенного эксперимента нами были получены следующие результаты. См. таблицу №1.

Результаты испытаний в контрольной и экспериментальной группах.

Таблица №1.

Группы	Вид испытания								
	Перед экспериментом			После эксперимента			t/P 100 м	t/P 1000 м	t/P Пресс
	100 м. сек.	1000 м. мин. сек.	Сгиба., разгиба- ние ту- ловища. (пресс) Раз.	100 м. сек.	1000 м мин. Сек.	Пресс Раз	Разница в группах между 1и 2 исследованиями.		
Контрольная (n=15)	19,1+/- 0,27	5:17+/- 0,33	30+/- 5	18.3+/- 0.23	4:65+/- 0.22	37+/- 3	2./ 0.065	1.13/ 0.29	1.2/ 0.25
Экспери- ментальная (n=15)	18.9+/- 0,17	5:17+/- 0,25	32+/- 7	16,7+/- 0.21	4.30+/- 0.18	43+/- 3	7.8/ 0.000	2.75/ 0.01	1.5/ 0.15
t	0.1	0	0.23	2.13	5.0	1.4			
P	0.92	1	0.85	0.05	0.000	0.18			

Из таблицы видно, что перед началом эксперимента достоверных различий между результатами испытаний не наблюдается ($t=0-0.23$; $P=1-0.85$). Это говорит о том, что группы, по физической подготовке, укомплектованы одинаково (комплектация групп проводилась по результатам тестирования, по формуле: 1-2; 4-3; 5-6; и т.д.). Сравнивая результаты контрольной группы вначале эксперимента и в конце, мы констатируем, что достоверных изменений в показателях мы не наблюдаем ($t=2-1.13$; $P=0.065-0.25$), хотя, необходимо отметить, некоторое улучшение результата в беге на 100 м. Видимо, данное улуч-

шение произошло в связи с улучшения техники бега на короткие дистанции. В экспериментальной группе мы наблюдаем значительное улучшение результатов в беговых видах ($t=7.8-2.75$; $P=0.000-0.001$), в поднимании туловища достоверных изменений не произошло ($t=1.5$; $P=0.15$). Сравнивая результаты контрольных нормативов между группами на втором этапе обследования, мы отмечаем достоверное улучшение результата в беговых тестах у испытуемых экспериментальной группы ($t=2.13-5.00$; $P=0.05-0.000$). Таким образом, можно сказать, что проведение специализированной разминки со студентками экспе-

риментальной группы позволило им улучшить результаты в беговых тестах, что позволило им сдать модуль на более высокий бал. Из всего сказанного можно сделать следующие **выводы**:

1. Разминка перед занятиями и соревнованиями должна проводиться обязательно, при этом, необходимо учитывать предстартовое состояние студентов. Разминка включает две части: общую часть и специальную. Длительность разминки до 20 мин. Активный отдых перед стартом 7-10 мин.

2. Проведение разработанной нами методики разминки позволило испытуемым экспериментальной группы достоверно улучшить ре-

зультат в беге на 100 м., на 2.2 сек. В беге на 1000 м., на 0.57 мин.

Литература

1. Дресвянкин В.И. Структура и содержание предстартовой разминки лыжника-гонщика. Теория и практика физического воспитания. -М., 1969. №3, с.16.
2. Васильева В.В. Физиология человека. – М.: ФиС., 1984, с.49-51.
3. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. -М., ФиС 1978. с. 176-178, 180-181.
4. Лобзин В.С., Решетников М.М. Аутогенная тренировка. -Л.: «Медицина», 1986. -с.139-148.

Рецензент: доц. А.С. Тынаев

Айзада Алиева, магистрант
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»
izu filmmaker@gmail.com

**ОТРАЖЕНИЕ ТЕОРИИ АВТОРСКОГО КИНО НА
КИНЕМАТОГРАФ КЫРГЫЗСТАНА
на примере фильмов Актан Арым Кубата**

**КИНОДОГУ АВТОР ТЕОРИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ
КИНОСУНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
же Актан Арым Кубаттын тасмаларынын мисалында**

**REFLECTION OF THE AUTHOR'S THEORY
ON THE CINEMA OF KYRGYZSTAN:
the cinema of Aktan Arym Kubat**

Аннотация: На сегодняшний день в кино режиссер играет большую и важную роль. Условно авторов фильма разделяют на два типа: коммерческие и авторские режиссеры. Второй тип режиссеров это те, у которых есть свое видение, свой стиль и почерк в кино. В этой статье будут рассматриваться фильмы кыргызского режиссера Актана Арым Кубата в контексте теории авторского кино, а также отражение этой теории на кыргызский кинематограф. Теория авторского кино является эффективной на западе, но в нашем кыргызском кинематографе отсутствуют конкретные исследования на эту тему. Исходя из этого тема является актуальной и статья будет полезной для студентов, магистрантов.

Ключевые слова: Теория авторского кино, Актан Арым Кубат, Новая волна, Кыргызское кино

Аннотация: Режиссер бүгүнкү күндө кинодо чоң жана маанилүү ролду ойнойт. Фильмдин авторлору шарттуу түрдө эки түргө бөлүнөт: коммерциялык жана автордук режиссерлор. Экинчи түрдөгү режиссерлор - бул кинодогу өзүнүн көз карашы, өзүнө таандык стили бар адамдар. Бул макалада кыргыз режиссеру Актан Арым Кубаттын тасмалары автордук кино теориясынын контекстинде изилденет. Ошондой эле бул теориянын кыргыз киносунда чагылдырылышы каралат. Автор теориясы Батышта эффективдүү, бирок биздин кыргыз киносунда бул темада атайын изилдөө жокко эссе. Ушунун негизинде, тема актуалдуу жана макала студенттер, магистранттар үчүн пайдалуу болот.

Түйүндүү сөздөр: Кинодо автор теориясы, Актан Арым Кубат, Жаңы Толкун, Кыргыз киносу

Annotation: In cinema, the director is the most important figure. The film authors are conventionally divided into two types: commercial director and director of auteur films. The second type of directors are those who have their own vision, their own style in cinema. This article will examine the films of the Kyrgyz director Aktan Arym Kubat in the context of auteur cinema theory. In addition, the reflection of this theory on the Kyrgyz cinema. The theory of auteur cinema is effective in the West, but there is no specific research on this topic in our Kyrgyz cinema.

gyz cinema. Based on this, the topic is relevant and the article will be useful for students.

Key words: *Theory of auteur cinema, Aktan Arym Kubat, New Wave, Kyrgyz cinema*

Кинематограф в самом начале был индустрией, со временем он становится седьмым искусством. Первые фильмы братьев Люмьер, которые изобрели кинематограф, были более документальными, чем игровыми. В этих фильмах не было ни сценария, ни актеров. В те времена сама новость о том, что изображения могут двигаться на экране была сенсацией.

С развитием кинематографа процесс съемок становился все более сложным и разнообразным. Если раньше в кино показывали, как работники выходят из завода, то теперь для создания фильма нужно было написать сценарий, выбрать актеров, продумывать звуковые и визуальные эффекты. Человек, который управлял всем этим процессом, назывался режиссером. Вскоре позиция автора стала формироваться не только как создатель фильма, а как центральная фигура всего съемочного процесса. Таким образом со временем начали появляться авторы-режиссеры, у которых были своя техника, свой стиль.

Наряду с режиссерами, которые имели разные взгляды, появились разные направления в кинематографе. Одним из этих является «Французская Новая Волна», благодаря ей появилась теория авторского кино.

Cinéma d'auteur или теория авторского кино была эффективной теорией, возникшей во Франции в 1950-х годах. В 1951 году французский киновед Андре Базин начал издавать журнал *Cahiers du cinéma*, который вскоре стал центром дискуссии о роли режиссеров в кино. В этом журнале будущие представители новой волны Франсуа Трюффо, Клод Шаброль, Жан-Люк Годар, Эрик Ромер, Пьер Каст, Жак Риветт, Клод де Живре, Шарль Битш критиковали французское кино.

В 1954 году Франсуа Трюффо написал статью «Отличительная тенденция во французском кино» и впервые упомянул там теорию авторского кино. После этой статьи авторская теория оказала значительное влияние на кинокритику во всем мире. Однако, еще в 1948 году французский режиссер, сценарист и кинокритик Александр Астрюк заложил основы этой теории. А в США основным сторонником и популяризатором теории был американский кинокритик Эндрю Саррис.

Французская новая волна – это направление в кинематографе, которое возникло в 1955 году во Франции. Благодаря французской новой волне появилась теория авторского кино. Представителями новой волны были молодые кинокри-

тики, работавшие в журнале *Cahiers du Cinema* Франсуа Трюффо, Клод Шаброль, Жан-Люк Годар, Эрик Ромер, Пьер Каст и Жак Риветт. Одним из основных источников, влияющих на движение Новой волны был теоретик Андре Базен, который возглавлял журнал. Основные принципы новой волны – это низкий бюджет, непрофессиональные актеры и нарушение правил традиционного кино [1].

1959 год считается годом рождения волны. Фильмы Алена Рене «Хиросима, любовь моя» (*Hiroshima, mon amour*) и Франсуа Трюффо «400 ударов» были показаны на Каннском кинофестивале и имели большой успех. В 1960 году Жан-Люк Годар снял один из лучших своих фильмов «На последнем дыхании» (*A bout de souffle*), который вошел в пятерку самых революционных фильмов в истории кино, наряду с фильмами «Броненосец «Потемкин», «Гражданин Кейн», которые изменили язык кино [2].

Представители новой волны критиковали предыдущее французское кино и восторгались фильмами американских режиссеров Альфреда Хичкока и Говарда Хоукса. В то время фильмы этих режиссеров считались коммерческим кино. Но критики *Cahiers du cinéma*, считали Хичкока и Хоукса настоящими художниками и авторами. Термин «режиссер-автор» был очень важен для представителей новой волны. По их словам, автор-режиссер – это человек, который снимает фильмы по собственным сценариям. Но в то время во французском кинематографе эта концепция не была принята [3].

Конец «новой волны» может быть датирован 1963 годом – когда самый радикальный среди режиссеров новой волны Годар соглашается сделать фильм с большим бюджетом, с большой студией, основанной на романе Альберто Моравии «*Il disprezzo*», и, самое главное, с такими коммерческими звездами, как Бриджит Бардо и Мишель Пикколи. Годар, по мнению его партнеров, предал новую волну. Однако фильм «Презрение», который противоречивал основным принципам новой волны, оставался самым большим фильмом в истории кино [4].

В середине 1950-х годов во французском журнале *Cahier du cinéma* идет дискуссия об авторе фильма. В то время во французском кинематографе доминирует традиция *de qualité* (традиция качества), где автором фильма считается сценарист, а роль режиссера сводится к минимуму. В этих условиях одобрение автора режиссе-

ром было частью борьбы за превращение кино в экспансию литературы.

Александр Астрюк, один из критиков журнала *Cahier du Cinema* об этом событии, писал: «Лучше, чтобы фильм вообще не имел сценариста, потому что в современном кино проводить различие между автором и постановщиком не имеет никакого смысла. Постановка – это не способ иллюстрирования или показа чего-то, а подлинная литература. Автор пишет своей камерой, как писатель пером» [5].

Идея авторского кино была инициирована французским кинорежиссером, сценаристом и теоретиком кино Александром Астрюком. В 1948 году Астрюк публикует в журнале *L'Écran français* статью «Рождение нового авангарда: камера-перо». В своей работе Астрюк заявляет, что кино в будущем обретет новый путь и станет по форме близким роману или личному дневнику. Таким образом он предсказывает массовое появление ручных камер, позволяющих режиссеру работать так, как работает в одиночестве писатель [6]. Астрюк попытался создать визуальный эквивалент авторского текста за сценой. В фильмах камера смотрит на рассказчика, а не на взгляд героя, потому что рассказ ведется рассказчиком. Аудитория чувствует, что голос рассказчика и камера вместе создают «ручку писателя», написанную режиссером. Режиссер подчеркивает, что он построил свои фильмы на визуальных комментариях в тексте. Авторские комментарии становятся основным повествовательным механизмом в картине. Астрюк использует очень сложный процесс, чтобы попытаться воссоздать литературный стиль на экране. Он воспроизводит косвенную речь автора за кадром и в то же время создает особое визуальное выражение. Это не субъективная камера, но она объективизирует своего рода целостное видение, которое включает в себя все взгляды режиссера (автора), героев и «кого-то еще» [7].

С появлением французской «Новой волны» из числа режиссеров Астрюк признает только Жан-Люка Годара. Он считает его единственным новатором, который наиболее последовательно применяет принципы «авторского кино» в этой режиссерской галактике. Режиссеры авторского кинематографического направления 1960-х годов занимаются изобретением новых эстетических, художественных приемов и обогащением языка фильма. Например, режиссер Жан-Люк Годар создает качественно новый тип художественной реальности [8].

Идея Астрюка «камера-перо» была принята знаменитым критиком Андре Базеном и его учениками, молодыми режиссерами французской «новой волны». В 1954 году один из этих моло-

дых кинокритиков Франсуа Трюффо написал статью-манифест «Отличительная тенденция во французском кино», где впервые упомянул о «политике автора» в кино. После этой статьи теория авторского кино оказала значительное влияние на кинокритику во всем мире [9].

Трюффо в своей статье раскритиковал коммерчески успешные, но не творческие фильмы сценаристов Жана Оранша и Пьера Боста. Он обвиняет их в «преданности духу источника»: для кино это становится потерей их собственного «я». Превращая теоретическую систему в идеологическое оружие, Трюффо анонсирует идею авторов-режиссеров, которые выражают собственную индивидуальность и презируют любые стандарты производства. По словам Франсуа Трюффо, личность автора следует искать, когда моменты сознательного влияния режиссера на восприятие зрителя минимизированы, что означает, что он заполняет свои семантические пробелы своим воображением, где зритель должен сам интерпретировать то, что он видит. Таким образом, подчеркивается, что *de qualiti* «традиция качества» не может сосуществовать с авторством [10]. Франсуа Трюффо рассматривал фильм как область кинопроизводителей, а не литераторов. По словам Трюффо, «нет хорошего или плохого фильма, есть хороший или плохой режиссер». Он утверждал, что талантливый режиссер независимо от условий, в которых был снят фильм «покажет свой заметный стиль и тематическую индивидуальность». Первый полнометражный фильм Трюффо «400 ударов» содержал в себе все принципы «политики автора» и идею Астрюка камеры-пера. Картина получила Гран-при Каннского кинофестиваля и стала сенсацией, вызвав живой интерес у всех ценителей кино. В свою очередь Трюффо, который жестко критиковал французское кино в своих статьях, описал эту критику на языке кино с помощью «400 ударов» и обеспечил появление тенденции «Новой волны» во Франции [11].

1.2.3. Эндрю Саррис и три критерия авторской теории

«Теория авторства» или «теория авторского кино» получила дальнейшее развитие как теоретическая система в Соединенных Штатах благодаря статье «Заметки об авторской теории в 1962 году», написанной кинокритиком Эндрю Саррисом. Саррис написал в своей статье три критерия авторской теории [12]:

- Профессионализм режиссера: Плохой режиссер не всегда определяется плохим фильмом. Если у режиссера нет технической компетенции, или даже нет элементарного чутья в кино, то режиссеры выпадают из своего пантеона. Великий режиссер должен быть как минимум хорошим режиссером.

- Уникальная личность, стиль режиссера: Режиссер должен создать в своих фильмах особый стиль, который будет критерием, по которому он будет выделяться как автор определенных работ. То, как он отражает реальность фильма, должно соответствовать мировоззрению режиссера. Художественное отражение определенного мировоззрения формирует стиль автора.

- Внутренний смысл: Внутренний смысл и ценность кино с точки зрения искусства. Саррис называет это «внутреннее значение» душой. Критик определяет душу как минимальное и тонкое различие между двумя личностями при прочих равных условиях.

Саррис представляет эти три критерия в форме концентрических кругов (рисунок 1). Степень объяснения начала авторства для каждого режиссера зависит от того, как далеко он может пройти от внешнего круга до внутреннего. По словам Сарриса, большинство режиссеров остаются только в первом круге («профессионалы»), некоторым удается достичь среднего круга («личность»), и только тех, кто может достичь третьего круга, называют истинным «автором» [13].

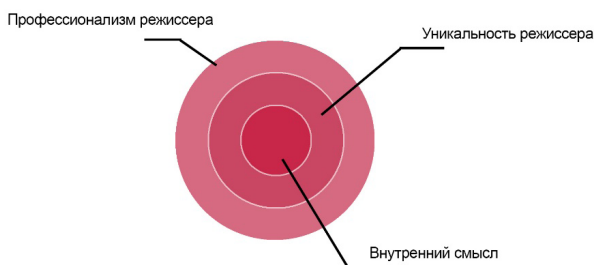

Рисунок 1. Три критерия авторской теории Эндрю Сарриса:

Когда в 1950-х годах во Франции возникла авторская теория, кыргызский кинематограф только начинал делать свои первые шаги. В 1941 году 17 ноября была основана киностудия имени Фрунзе, этот день считается датой рождения кыргызского кино.

Однако только в середине 60-х годов стали сниматься фильмы, снятые режиссерами Кыргызстана. К этому времени мировое кино существовало уже 70 лет и успел пройти огромный идеологический художественный путь. Западный (европейский и американский) кинематограф был ведущим кинематографом, тогда как другие кинематографы должны были одновременно решать две очень сложные культурные проблемы: снимать фильмы на соответствующем уровне, не впадая в провинциализм, и снимать национальные фильмы, отражающие их культурный мир.

В 1965 году режиссер Мелис Убукеев снял фильм «Тайгак кечүү», который отражает менталитет кыргызского народа, особую концепцию и систему творческого мышления, созданную многими поколениями. После этой картины, один за другим стали появляться фильмы, принесшие мировую известность кыргызскому кинематографу. Например, «Бакайдын джайыты» Толомуша Океева (1967), «Караш-Караш» Болота Шамшиева (1968), «Материнское поле» Геннадия Базарова и другие фильмы. Этот период называется «Кыргызское чудо» в кыргызском кино. Представители кыргызского чуда, режиссеры, создавшие свой стиль Болот Шамшиев и Толомуш Океев, позже были признаны мастерами кыргызского кино [14]. После «Кыргызского чуда» или 60-х годов, режиссеры, которые смогли создать свой язык, стиль в кыргызском кино, начали появляться после обретения независимости в Кыргызстане в 1991 году.

Последнее десятилетие XX века стало поворотным моментом в истории Кыргызстана. Наряду с независимостью в нем возродилась национальная культура, в том числе и киноискусство [15]. С распадом Советского Союза государство не вкладывало деньги в государственную киностудию «Кыргызфильм». В кыргызском кино начался кризис и наступила тишина. В начале 90-х никто не ожидал, что в кыргызском кинематографе произойдет чудо, но в итоге это «чудо» произошло [16].

В 1991 году после обретения независимости в кыргызском кинематографе появилась «вторая волна». Основателями второй волны считаются режиссеры Марат Сарулу и Актан Арым Кубат. Благодаря фильмам этих режиссеров кыргызский кинематограф обрел новый путь. После распада союза мир начал узнавать о новом кыргызском кино. А тема любви в фильмах Актана Арыма Кубата вновь обрела жизнь в кыргызских фильмах после 2000 года.

Марат Сарулу прежде чем прийти в большое кино в качестве режиссера работал сценаристом. В 1993 году он снимает свой первый полнометражный фильм под названием «In Spe» (в обновленной версии «Бурная река, безмятежное море»). «In Spe» - это притча о трех братьях. Старший из братьев наследует отцовскую оранжерею, младший ее разрушает, а средний брат своим равнодушием провоцирует и гибель теплицы, и собственный конец. По словам режиссера, фильм - это история разлучения семьи. В этом фильме каждый из трех братьев воплощает определенный аспект национального менталитета: самый крупный - концентрирует отцовский опыт с обязательным сохранением народных традиций; средний представляет интеллектуальный слой нации, а самый маленький - революционер [17].

Фильм был полон символов и метафор. История разлучения семьи – это на самом деле история государства. "In Spe" несет в себе весть о гибели Советского Союза и мучительных поисках нового государства. Помимо символов в этом фильме можно отметить элегантный стилистический эксперимент, снятый с необычной драматической схемой, городской тематикой, необычным монтажом и персонажами, несвойственными отечественному кинематографу [16]. Марат Сарулу после своего дебютного фильма снял такие картины как "Брат мой, шелковый путь" (2002), "Семья" (2008), "Соль" (2011), "Переезд" (2014) и "Мария" (2018).

Несмотря на то, что это были трудные времена режиссеры Марат Сарулу и Актан Арым Кубат смогли получить важные награды на международных кинофестивалях, создать свой собственный кинематографический язык, развивая новую перспективу, далекую от традиционного понимания кино.

При более глубоком изучении фильмографии Актан Арым Кубата становится очевидным, что в целом она обладает характеристиками теории авторского кино. Режиссер имеет свой собственный стиль и почерк. В этой статье рассмотрим его известные фильмы «Бешкемпир» («The Adopted Son»), «Маймыл» («The Chimp»), «Свет-аке» («The Light Thief») и «Кентавр» в контексте авторской теории Эндрю Сарриса.

Саррис в своей работе писал о трех критериях авторской теории. По его словам если режиссер в своих фильмах смог преодолеть все три критерия, то он является истинным автором. Рассмотрим фильмы Актан Арым Кубата в трех критериях.

Первый критерий – это профессионализм, техническая компетентность режиссера. В фильмах Актан Арым Кубата можно увидеть цикличность не только в сюжете, но и в техническом плане. В своих фильмах он часто использует верхний ракурс, тем самым давая зрителю посмотреть на фильм, как на маленький мир. Прежде чем прийти в кино Актан Арым Кубат отучился на художника, и возможно этот самый художественный взгляд повлиял на киноязык режиссера.

Рисунок 2. Верхний ракурс из фильма «Кентавр»

Актан Арым использует черно-белую съемку в фильме «Бешкемпир», но там есть и цветные кадры. Прибегая к такому методу режиссер показывает внутренний мир маленького мальчика. Мы видим «Бешкемпир» в черно-белых оттенках, когда мальчику радостно, когда он проживает свое беззаботное детство. Краски приходят как значимо важное в череде происходящего, например, после смерти бабушки, показывают ее вещи для вязания в цветном кадре. Зритель понимает, что после этого жизнь мальчика кардинально изменится.

Актан Арым Кубат далек от городской тематики. В основном он снимает в провинциях, где нет суеты и жизнь течет своим образом. Он практически не использует музыку. Но если она присутствует, то обязательно несет какой-то смысл. В своих фильмах режиссер часто прибегает к кыргызским традициям, ценностям. Например, в фильме «Бешкемпир» в самом начале панорамной съемкой показывают курак¹ (рисунок 3). Курак является выражением искусства и испокон веков несет в себе огромную жизненную философию.

Рисунок 3. Курак из фильма «Бешкемпир»

Последний фильм режиссера «Кентавр» начинается с кыргызской пословицы «ат – адамдын канаты», что означает «конь – это крылья человека». В этом фильме есть один эпизод, где главный герой в мечети во время поклонения встает и включает кинопроектор, показывая правдивые кадры из фильма «Красное яблоко», где Таттыбубу Турсунбаева и Суймонкул Чокморв в традиционных костюмах скачут на лошадях. Тем самым режиссер призывает не быть радикалами, уважать культуру и не забывать свои истоки.

Актан Арым Кубат не только режиссер и сценарист своих фильмов, но он еще и снимается в этих самых фильмах. Сценарии в основном пишет из своей жизни. В фильме «Свет-аке» Актан Арым Кубат сыграл главного героя. Главный герой фильма – электрик, которого земляки ласко-

¹ Курак это красивое лоскутное полотно, сшитое из разных по цвету, фактуре и размеру кусочков ткани.

во зовут Свет-аке, человек с отзывчивой душой и добрым сердцем. Он не только подключает электрический свет, который часто отрубается в домах односельчан, но и в большей степени приносит в их быт свет любви, верности, жизни и смеха. Свет аке отчаянно борется с коррупцией, пытается хоть как-то помешать, чтобы не продавали земли своего государства другой стране, но попытки его приводят в никуда. В конце фильма Свет аке избивают, но в самом конце показывают, как появляется свет в лампочке.

В фильме «Кентавр» Актан Арым Кубат так же исполнил главную роль. Кентавр борец за свободу, человек, который плывет против течения. Главный герой в фильмах режиссера обычно это маленький, наивный, добрый человек. Маленький человек в маленьком селе, но с большим сердцем.

Литература

1. Betton G., (1990) *Sinema tarihi Başlangıcından 1986'ya kadar. çeviren Şirin Tekeli, İletişim Yayınları*
2. Агафанова Н. А. Искусство кино: Этапы, стили, мастера / Пособие для студентов вузов. -Минск, 2005. -с. 87.
3. <https://arzamas.academy/courses/48/4>: (дата обращения: 10.11.2020)
4. Загребин Е. Французская "Новая Волна" Как Феномен Культуры, Пермский Государственный Гуманитарно-Педагогический университет. -Пермь, 2008 -с. 38,39,40.
5. Моисеева Е. Социальная организация мира авторского кино в России, Журнал исследований. -Вильнюс, 2009. -с. 206.
6. Виноградов В. Ранний период в творчестве Ж.-Л. Годара, или цитирование как метод создания «Антикино». -М.: ВГИК, издательство Грамота, 2011. -с. 37, 38, 39, 40.
7. Тузуши Сосо. Иносказание в художественной структуре авторского фильма. -М.: ВГИК, 2016. -с. 23.
8. Калинина А., К. Г. Муратова и И. С. Параджанов как представители авторского кинематографа в СССР 1960-1980 гг., -Санкт-Петербургский государственный университет, 2014. -с. 5.
9. <https://seance.ru/articles/chto-takoe-art-kino/>, (дата обращения: 10.11.2020)
10. <https://syg.ma/@shant-danielyan/frantsuzskaia-novaia-volna-ili-french-new-riot>, (дата обращения: 12.11.2020)
11. Sarris Andrew (1962), "Notes On The Auteur Theory In 1962", <https://dramaandfilm.qwriting.qc.cuny.edu/files/2011/06/Sarris-Notes-on-the-Auteur-Theory.pdf> (дата обращения 29.10.2020)
12. Андреев А., *Auteurism, art house, art-cinema. Истоки понятия «авторское кино» в зарубежной киноведческой традиции // Киноведческие записки* 102, 2013. -с. 185.
13. Абикеева Г., Кино Центральной Азии (1990-2001), типография Комплекс, -Алматы, 2001. -с. 17.
14. Лузанова Е., Киноискусство в Кыргызстане. Усташакирт, -Б., 2015. -с. 116,117.
15. Вавилкина Н., Трунова О., Минибаев Т. Аннотированный каталог фильмов национальных киностудий «Кыргызфильм» имени Т. Океева 1941-2010: Кыргызфильм, -Б., 2010. -с. 18.
16. Кочеляева Н., Николаева А., Пархоменко Е. История национальных кинематографий в СССР и перспективы кино государств-участников СНГ, стран Балтии и Грузии, издательство Академический проект. -М., 2018. -с. 339, 340.

Рецензент: исп. об. доцента, Phd Нсны Йурдугуль

УДК: 304:42(575.2)

DOI: 10.35254/bhu.2021.54.11

Канатбеков Эдиль Канатбекович-
аспирант

Бишкекского государственного университета им. К.Карасаева

E-mail: kanatbekovich.edil@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ФАКТОРА НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИН САЯСИЙ МАДАНИЯТЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫНА ГЕОСАЯСИЙ ФАКТОРДУН ТААСИРИ

INFLUENCE OF THE GEOPOLITICAL FACTOR ON THE FORMATION OF THE POLITICAL CULTURE OF INTERNATIONAL RELATIONS

Аннотация: В данной статье рассматривается значение геополитического фактора в формировании политической культуры международных отношений на примере центрально-азиатского региона в условиях его географического положения и постоянного интереса со стороны мировых держав. Утверждается, что важнейшим средством формирования контуров политической культуры и политической системы, являются геополитические факторы, которые могут оказывать серьезные влияние на политические процессы мирового характера в географическом и пространственно-территориальном аспекте.

Ключевые слова: политическая культура, международные отношения, концепция, географическое положение, геополитика, геостратегия, цивилизационно-культурологический.

Аннотациясы: Бул илимий макалада эл аралык мамилелердин саясий маданиятынын калыптанышынын геосаясий факторунун таасири мисалында Борбордук Азия аймагындагы шарттарда, алардын географиялык жайгашкандыгы жана дүйнөлүк державалардын туруктуу кызыгуусу каралган. Белгилегендей, саясий маданияттын жана саясий системанын негизги контурлаштыруунун маанилүү куралы катары геосаясий фактор эсептелет, алар географиялык жана мейкиндик-аймактык аспектиге глобалдык мүнөздөгү саясий процесстерге олуттуу таасир этиши мүмкүн.

Түйүндүү сөздөр: Саясий маданият, эл аралык мамилелер, концепция, географиялык жайгашуусу, геосаясат, геостратегия, цивилизациялык жана маданий.

Abstract: This article examines the importance of the geopolitical factor in the formation of the political culture of international relations on the example of the Central Asian region in terms of its geographical location and constant

interest from world powers. Approved, that the most important means of shaping the contours of political culture and political system are geopolitical factors that can have a serious impact on the political processes of a global nature in the geographical and spatial-territorial aspect.

Key words: *political culture, international relations, concept, geographic location, geopolitics, geostrategy, civilizational and cultural.*

Политическая культура международных отношений претерпевает изменения и находится в стадии постоянного переустройства. Контуры будущей политической культуры международных отношений и политической системы, еще четко не определены, идет выбор и апробация различных сценариев.

Рассматривая мировую политику, мы выделяем в качестве основной категории анализа понятие «политическая культура», способствующее раскрытию сущности государства и общества. Само название говорит, что здесь соединены два понятия — политика и культура. Как отмечает Э.Я. Баталова, политическая культура — это система исторически сложившихся, относительно устойчивых, установок, убеждений, представлений, моделей поведения, проявляющихся в непосредственной деятельности субъектов политического процесса и обеспечивающих воспроизводство политической жизни общества на основе преемственности. [1. 25.]

Известно, что концепции «политической культуры» основываются на «традициях, ценностях, поведения, образцам, обычаям, сознания, знании о политике и нормам», в рамках которых исследуются политические процессы, и их взаимосвязи с обществом. Её можно рассматривать как самостоятельный раздел политической науки или как особую субдисциплину, занимающуюся изучением теоретических, практических проблем государства и общества, так и в мировом пространстве, разработкой основных понятий, закономерностей и тенденций развития государства.

Сам термин «политическая культура» был введен в научный оборот немецким ученым просветитель И.Г. Гердером. В своей работе «Идеи к философии истории человечества», И.Г. Гердер рассматривает и освещает такие вопросы, связанные со «зрелостью политической культуры, их носителей, определением содержания культуры, закономерностей исторической эволюции человечества, проблемы природы, общества и культуры». Исследователь рассматривает культуру как «процесс воспитания человеческого рода, который осуществляется путем усвоения и применения переданных традиций». [4. 230.] В главе, посвященной описанию политической жизни древних греков, И.-Г. Гердер впервые использовал словосочетание «политическая культура», однако конкретное определение данного понятия отсутствует. Данный термин использо-

вался как рассуждения о причинах и способах вовлечения людей в политическую жизнь государства и появления у них навыка «размышления о своем политическом строе». [5. 231.]

Влияние на «политическую культуру международных отношений» как известно, оказывают не только системы исторически сложившихся «установок, убеждений, представлений, моделей поведения, ценности», проявляющихся в непосредственной деятельности субъектов политического процесса, но, а также «географический и пространственно-территориальный аспект», того или иного государства, правила и нормы поведения как мирового сообщества, так и отдельных государств, союзов, в общемировом контексте.

О влияние географической среды на политику обсуждались еще в древности такими мыслителями как Гиппократ Платон Аристотель, а более новое время на рубеже 16-17 веках такими просветителями и мыслителями французского происхождения Ж. Баден и Ш. Монтескье которые скрупулёзно занимались с объяснением о влиянии природно-климатических условий на поведение индивида и занимаемой им территории.

Впоследствии, особенно на рубеже нового времени, эти идеи и представления получили интеллектуальную поддержку многих исследователей и ученых, которые выдвинули идею сопоставления истории человечества с историей природы, обосновали различные сценарии международной стратегии государств, тем самым оформив такие научные направления - как «геополитика и политическая география».

Например, важное значение придавалось, «heartland» и «rimland», территориям «Евразии и океанических держав», характеризующим положение страны, либо определенным тенденциям в развитии географической среды, что позволило продвинутся дальше в объяснении природы политики. Особенности «географической, пространственно-территориальной и геополитических аспектов», того или иного государства и региона, влияют на национальные чувства, национальное самосознание и волю, которые, являясь составными элементами культуры, в последующем получают выражение в массовом сознании через идеи, ценности и установки.

Политическая культура как склоняются многие исследователи, имеет множество трактовок и проявлений, методов исследования, так одним из них является, в геополитическом контексте. В свя-

зи выше сказанными современными условиями понятие «геополитика» выступает как один из важных факторов в формировании политической культуры международных отношений. Геополитика объясняет, географическое положение стран как уникальный политический ресурс, возможности государства в деле своего жизнеобеспечения, развитие торговых, финансовых и других отношений.

Сейчас в научной литературе все чаще и чаще международную политику признают в качестве первичного фактора мировой общественной жизни. Говоря о необходимости комплексного анализа, подчеркивают, что наряду с всесторонним изучением явлений, нахождением их внутренних связей, с определением их места в целостном международном организме, нельзя не выделить такой главный подход, как геополитический. Органическая взаимосвязь социального и природного пространства в их единстве, рассматриваемая через призму политической деятельности, выступает стержнем данного подхода. В этом пространстве решающую роль играет геополитическая культура. Именно она дает логическую нить, позволяющую понять существо происходящих мировых событий, составить их единую непротиворечивую картину, ясно видеть их перспективу. Иначе в нашем представлении жизнь международного сообщества будет выглядеть не более чем механической суммой явлений, а сам комплексный подход рискует превратиться в эклектический. [6. 49.]

Геополитические методы способны оказывать серьезное влияние на развитие как внутриполитических ситуаций, так и на политическое регулирование проблем, к примеру, в распространении культуры, идеологий, в формировании политических движений и т.п. Геополитические процессы генерируют изменения в территориальных, этнических, национальных, религиозных, и демографических направлениях, тем самым трансформируя картину мира. По мнению кыргызского ученого А. Дононбаева, цивилизационно-культурологический и геополитические методы исследования играют весьма значимую роль в процессе формирования и развития существенных черт политической культуры международных отношений. Обособляя государство от той цивилизационной и геополитической среды, в которой она живет, и рассматривая его как единственного субъекта международных отношений, наука обедняет многокрасочный спектр исторической жизнедеятельности мирового сообщества. В мировой истории огромную роль играли факторы цивилизационных и геополитических различий, определяя значительной мере характер и особенности международных отношений. Так, четко проявляющиеся различия, существовавшие между кочевой, аграрной и индустриальной цивилизациями, имели первостепенное значение в историческом

развертывании международных отношений с древности до современности. [7. 32.]

К примеру, в историческом прошлом возникает колониальная система. Что изменила структуру политической картины мира. На современном этапе наблюдается разделение по социально-экономическим причинам, разделение на север - юг, по цивилизационно-культурологическим различиям, все перечисленные моменты обостряются на фоне геополитического расположения, глобализации, развития века цифровизации и технологии, транснационализм, СМИ, обуславливающий стирание границ между внутренней и внешней политикой, эти моменты оказывают огромное влияние на формирования политической культуры как внутри, так и на внешние ориентиры. Учитывая данные факторы и осознавая ситуацию, каждое государство в своём развитии вырабатывает свою ориентированную политику, и их внимательный анализ позволяет более четко определять его развитие, а, следовательно, определять, в какой степени то или иное государство может успешным как внутренней, так и в международной арене.

Геополитический метод изучения «политической культуры международных отношений» учитывает стержневой момент, природно-географических условий жизнедеятельности общества и людей. В античной Греции именно в силу особых природных усилий труд и собственность сравнительно рано и быстро стали приобретать частный характер, в то время как условия земледелия во многих районах на Востоке, особенно в странах с речной ирригации, требовали коллективных трудовых усилий, и соответственно коллективной или государственной собственности, а также централизованной власти. Соответственно этим геополитическим обстоятельствам в античном мире гораздо большей степени чем на древнем Востоке, интенсивное развитие получает такой геоэкономический феномен, как товарно-денежные отношения.

Если рассматривать на примере, Центрально-азиатского региона то данное пространство представляет собой обширную территорию, расположенную в центральной части Евразии, богатой культурной историей, не имеющей прямого выхода на мировой океан. На протяжении истории Центральная Азия была известна как территория, соединяющая между собой Европу, Ближний Восток, Южную и Восточную Азию благодаря Великому шелковому пути, способствуя тем самым, взаимному обмену как материальных, так и нематериальных ценностей, в частности — опыта, достижений и мысли населяющих их народов. Соперничество между Российской и Британской империей XIX века, развернулось за достижение доминирования над транспортными коридорами, которые начинались на Ближнем Востоке и заканчивались в Центральной Азии.

Кроме того, важность анализа данного региона определяется рядом обстоятельств. Центральная Азия граничит почти со всеми ядерными государствами мира, такие как Россия, Китай, Индия и Пакистан. Сами страны региона объявили о своем намерении превратить его в безъядерную зону и не допускать утечки ядерных технологий и материалов. Это обстоятельство представляется весьма важным ввиду близкого географического соседства с регионом новых ядерных держав - Индии и Пакистана и так называемого «порогового» государства — Ирана, способного при определенных условиях стать новым членом «ядерного клуба». [8, 69.]

Образование нового геополитического пространства в Центральной Азии следует рассматривать скорее, как результат ключевых изменений, после окончания периода холодной войны. Данные изменения, характеризующиеся влиянием целого ряда событий, в свою очередь, послужили причиной возникновения вакуума в регионе, ввиду оказания Центральной Азии в роли объекта борьбы за доминирующую позицию между конкурирующими и преследующими свои цели и интересы, региональными, континентальными и мировыми силами.

Геополитическая значимость Центральной Азии определяется пересечением интересов крупнейших держав - России, Китая, некоторых мусульманских государств и в новейшее время - США. Среди мировых региональных держав, оказывающих воздействие на геополитическую ситуацию в Центральной Азии, находятся также Турция, Иран, Пакистан, Индия, ЕС и Япония. Очаги современного исламского экстремизма находятся в непосредственной близости к границам Центральной Азии, что создает постоянную угрозу политико-экономическому, культурологическому сознанию развитию региона и сопредельных с ним стран. Поэтому Центральная Азия является весьма уязвимой и к проявлениям национального сепаратизма, вспышки которого зачастую инспирируются извне силами международного терроризма. [9, 70-72.]

В современном мире концептуально возрастает значимость геополитики, поэтому в контексте развития ситуации в общемировых тенденциях Центральная Азия стала объектом особого внимания как региональных, так и географически отдаленных от нее геополитических игроков. [2, 110.] Эксперт Центра современной политики Республики Казахстан Эльдар Габдуллин отмечает, что особое место в современной геополитической архитектуре мира принадлежит относительно небольшому, но богатому энергоресурсами региону – Центральной Азии, который определяет потоки энергетических поставок во все концы мира, а также имеет соседство

с нестабильным Афганистаном. На Центральной Азии сконцентрированы интересы крупнейших глобальных игроков; регион в какой-то мере можно считать «ключом» к геополитическому будущему и стабильности всего Азиатского континента. Необходимо отметить отражение в совокупности всех факторов международной политики, изучение позиции основных держав и игроков, вовлеченных в той или иной степени в геополитику Центральной Азии, и влияние качественно новой международной ситуации на положение стран Центральной Азии. [3, 190.]

Таким образом, проведя краткий анализ можно предположить, что политическая культура международных отношений находится в непрерывном изменении, каждое государство в своем развитии вырабатывает свою ориентированную политическую культуру, и их внимательный анализ позволяет более четко определять его развитие. Контур будущей политсистемы, еще четко не определены, проводятся исследования политических процессов, их взаимосвязи с обществом. Влияние на политическую культуру международных отношений оказывает, также географический и пространственно-территориальный аспект, того или иного государства, правила и нормы поведения как мирового сообщества в целом, так и отдельных государств, союзов, в общемировом контексте.

Литература

1. Баталов, Э.Я. Политическая культура современного американского общества. /Э.Я. Баталов. – М.: Наука, 1990. – 252 с.
2. Бусыгина И.М. Пространственное распределение силы и стратегии государств, или что и как объясняет геополитика/ И.М. Бусыгина, И.Ю. Окунев// Политические исследования. 2014.№2. –С.123.
3. Габдуллин Э. Центральная Азия: геополитика, безопасность, сценария / Э. Габдуллин // Центральная Азия и Кавказ. 2011. Т.14. №1. // Тулеев М.С. геополитическая стратегия и безопасность в Центральной Азии: проблемы и перспективы.М.: Б. Вестник КРСУ. 2016. Том 16. № 6. -С. 190.
4. Гердер И.-Г. Идеи к философии истории человечества / пер. Михайлова А.В. - М., 1977. – С. 608.
5. Гердер И.-Г. Идеи к философии истории человечества / пер. Михайлова А.В. - М., 1977. – С. 608.
6. Дононбаев А.Д. Политическая культура международных отношений (историко-политологическое введение): учебное пособие. -Б.: КРСУ, 2013. -С. 564.
7. Дононбаев А.Д. Политическая культура международных отношений (историко-политологическое введение): учебное пособие. -Б.: КРСУ, 2013. -С. 564.
8. Сафронова Е.И., Тихонов О.С. Проблемы Центрально-азиатской интеграции в контексте ШОС// Китай в мировой и региональной политике. М.: ИДВ РАН, 2003. -С. 293.
9. Сафронова Е.И., Тихонов О.С. Указ. Соч. 2014. -СС. 70-72.

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КЫРГЫЗСТАНА

КЫРГЫЗСТАНДА САЯСИЙ МАДАНИЯТТЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

FORMATION OF POLITICAL CULTURE IN KYRGYZSTAN

Аннотация: В статье рассматривается политическая культура Кыргызстана как одна из важных основ политической жизни общества. Уделяется внимание на необходимость развития политической культуры общества, как фундаментальной основы цивилизации, основ существования общества и общественных отношений. В работе анализируется сущность политической культуры. Описывается проблема формирования политической культуры Кыргызстана как одной из актуальных тем, на протяжении многих лет. Рассматривается формирование и становление политической культуры Кыргызстана, как очень трудоёмкий и долговременный процесс, обусловленный определенными аспектами политико-культурологического характера. Политическая культура конкретной общности состоит из представлений индивидов, их взглядов, политических ценностей, политической идеологии и символики, политических норм, стандартов, стереотипов. Каждый субъект страны являясь гражданином так или иначе становится свидетелем и даже участником политической реальности, тем самым на основе этих элементов и опыта человек формирует собственный взгляд и определяет для себя систему ценностей и линию поведения.

Ключевые слова: политическая культура, гражданская культура, ценности, традиции, нормативные акты, политические идеи, политические традиции, политические нормы, общекультурная среда.

Аннотация: Макалада Кыргызстандын саясий маданиятын коомдун саясий турмушунун маанилүү негиздеринин бири катары каралат. Цивилизациянын фундаменталдык негизи, коомдун жана коомдук мамилелердин негиздеринин маңызы катары коомдун саясий маданиятын өнүктүрүү зарылдыгына көңүл бурулган. Изилдөө ишинде саясий маданияттын маани-маңызына анализ жүргүзүлгөн. Кыргызстанда саясий маданияттын калыптануу көйгөйү көп жылдардан бери актуалдуу темалардын бири катары эсептелинет. Кыргызстандын саясий маданиятынын калыптанышы жана калыптануусу саясий жана маданий мүнөздүн айрым аспектилерине байланыштуу өтө эмгекчил жана узак мөөнөттүү процесс катары каралат. Белгилүү бир коомдун саясий маданияты жеке адамдардын идеяларынан, алардын көз караштарынан, саясий баалуулуктарынан, саясий идеологиясынан жана символдорунан, саясий нормаларынан, стандарттарынан, стереотиптеринен турат. Өлкөнүн ар бир субъектиси, ошол өлкөнүн жараны болуп туруп, кандайдыр бир жол менен

саясий чындыктын интригасынын күбөсү, ал тургай, катышуучусу болуп калат, ошентип, адам ушул элементтердин жана тажрыйбанын негизинде өзүнүн көз карашын калыптандырат жана өзү үчүн баалуулуктар системасын жана жүрүм-турум линиясын аныктайт.

Түйүндүү сөздөр: саясий маданият, жарандык маданият, баалуулуктар, каада-салттар, укуктук ченемдик актылар, саясий идеялар, саясий каада-салттар, саясий нормалар, жалпы маданий чөйрө.

Abstract: The article considers the political culture of Kyrgyzstan as one of the important foundations of the political life of society. Attention paid to the need to develop the political culture of society as the fundamental basis of civilization, the foundations of the existence of society and social relations. The paper analyzes the essence of political culture. The article describes the problem of forming the political culture of Kyrgyzstan as one of the topical issues for many years. The article considers the formation and formation of the political culture of Kyrgyzstan as a very labor-intensive and long-term process, due to certain aspects of political and cultural character. The Political culture of a particular community consists of individual representations, their views, political values, political ideology and symbols, political norms, standards, and stereotypes. Each subject of the country, being a citizen, in one way or another becomes a witness and even a participant in the intrigue of political reality, thereby the basis of these elements and experience, a person forms his own view and defines for himself a system of values and a line of behavior.

Keywords: political culture, civil culture, values, traditions, regulations, political ideas, political traditions, political norms, General cultural environment.

Политические процессы, происходящие в Кыргызстане, серьёзно влияют на нормы, ценности, формирование, сохранения и преемственности политического опыта, тем самым сказывается и на политической культуре общества в целом. В последние годы многие учёные все чаще обращают внимание на изучение политической культуры. Ведь никому не секрет, степень духовного развития, образованности и осведомлённости характеризует социальное развитие и общий уровень сознания народа. Ключевым элементом классификации сегодня выступает уровень образованности, воспитания, честности и патриотизма каждого индивида и общества.

По утверждению большинства исследователей автором понятия «политическая культура» является немецкий просветитель И.Г. Гердер. В своей работе «Идеи к философии истории человечества», И.Г. Гердер рассматривает и освещает такие вопросы, связанные со «зрелостью политической культуры, их носителей, определением содержания культуры, закономерностей исторической эволюции человечества, проблемы природы, общества и культуры». Исследователь рассматривает культуру как «процесс воспитания человеческого рода, который осуществляется путем усвоения и применения переданных традиций». [1, 230.]

После основания понятия «политическая культура» И.Г.Гердером, данный феномен не так уж и часто использовался. И свой большой толчок в использовании и в осмыслении получил

только после выхода книги Г. Алмонда «Сравнительные политические системы» [2] в 1956 году, что в последующем стал одним из ведущих авторитетов в политической науке. А в 1963 году С. Верба и Г. Алмонд, предложили миру книгу «Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти государств» [3], в котором описали понятие и типологию политической культуры. И последующие годы начинается развиваться концепция политической культуры в рамках изучения и разработки. Причины популярности для исследования феномена «политической культуры» во второй половине XX века, вызвано, как отмечает, Г. Алмонд отмечает, что «провал ожиданий, основанных на идеях просветительства, от политического и социально-экономического развития в мире, выдвинул ряд проблем, ответом на которые явились исследования политической культуры, а развитие социальной теории в XIX и XX вв. и методология социальных наук (прежде всего эмпирических) после второй мировой». [4, 126.] Схожего же мнения придерживается российский ученый Э.Я. Баталов, он утверждает «исследование политической культуры было спровоцировано изучением после Второй мировой войны политических систем, где основным вопросом выступал, анализ жизнеспособности политических институтов, в контексте различных культур». [5, 8.]

К концу XX века после распада Советского Союза образовались множество независимых государств. Произошедшие события позволили

распространению новых суверенных государствах, «принципов демократии, рыночной экономики, распространение интересов, навязывание и влияние извне», но совершенно новым стал вопрос для новогосударств о становлении и развитии социально-политической парадигмы развития внутри государств. Для кыргызского общества, встала задача построение абсолютно новой парадигмы устойчивого развития политической системы и вместе с тем концепта политической культуры личности и общества. Однако, становление и развитие политической культуры Кыргызстана по сей день испытывает серьезную проблему, это обуславливается отсутствием понимания, значения и важности формирования образцовой политической культуры.

С момента демократического пути развития КР, больше внимания уделяют на аббревиатуры, то есть на создание формального набора демократических институтов. Однако это не показатель эффективного продвижения и правления, а для действенности важно развивать образование, сознание общества, экономику, социально-политическую структуру, политическую культуру общества в целом, уделяя особое внимание наболевшим вопросам настоящего, настоящего, ценностям, традициям, образцам, поведения, сознания, обычаям, знании о политике и нормам. Ведь политическая культура придает целостность, интегрированность политической сфере, равна так же как, общая культура способна сохранить незыблемость кыргызского общества. В 90-е годы суверенная отчетная точка КР кардинальных изменений не привнесли, полагаются, что особенностью этого периода стало «слабое распространение собственных идейно-политических зрений и проектов, следование в фарватере западной идеологии, личной свободы, правового государства, многопартийности и плюрализма мнений.

Многие исследователи считают что, политическая культура имеет множество разнообразных трактовок и проявлений таких как, национальные, традиционные, геополитические, вероисповедальные и другие аспекты. Тем самым порождает не предопределённость, разношерстность данного феномена, что требует глубоко осмысления, исследования и разработки соответствующих инструментариев основываясь на конкретных государствах и обществах с учетом их национального характера. Так с точки зрения Ф.М. Бурлацкий, «политическая культура – это институализированный и неинституализированный исторический и социальный опыт национальной и наднациональной общности, оказывающий большее или меньшее воздействие на формирование политических ориентаций и в

конечном счете политического поведения индивидов, малых и больших социальных групп; это зафиксированная в законах, обычаях и политическом сознании «память» о прошлом общества в целом, а также его определенных элементов, в первую очередь классов и слоев». [6, 197-198.] К политической культуре он относил такие явления, как «политические традиции, политическая ориентация и система политических ценностей, политическая идеология и символика, политические нормы, стандарты, стереотипы и т. п.». [7, 49-50.]

Известный российский ученый Э.Я. Баталов пишет: «...едва ли не каждый серьезный исследователь, работающий в области политической культуры, должен начинать с уточнения своего понимания этого феномена. Ибо ныне, как и тридцать, или двадцать лет назад, отсутствует единое. Так по мнению А.С. Панарина, политическую культуру можно определить, «как символическую систему, охватывающую политические традиции, политические нормы и ценности, политические идеалы и проекты будущего. Иными словами, политическая культура сводит воедино три времени: прошлое, зафиксированное в политических традициях; настоящее, отражаемое в установках и нормах поведения людей, адаптирующихся к современной политической реальности; и будущее, совмещающее вероятное, желаемое и должное». [8, 327] То есть представляет политическую культуру, как часть общей культуры, и — как некий синтез значимых политических характеристик политической системы и субъекта.

Каждый субъект страны являясь гражданином так или иначе становится свидетелем и даже участником интриги политической реальности, тем самым на основе этих элементов и опыта, человек формирует собственный взгляд и определяет для себя систему ценностей и линию поведения. И поэтому важно образцовое поведение элиты. Политическая культура Кыргызстана, как и других конкретных общностей, состоит из представлений индивидов, их взглядов. Каждому обществу соответствует определенная политическая культура. Она вбирает в себя традиции, навыки, опыт, знания, умения и, накопленный многими поколениями людей. Формирование и развитие политической культуры происходит через усвоение и сохранение людьми норм, традиций, стандартов. Для этого важно класть правильный фундамент развития общества, думая о будущей страны, общепринятое представление о предмете, сфере и границах культуры как родового явления. [9, 8]

Проблематика современной политической культуры рассматривались еще в древности, в трудах Античных философов. И все это отталки-

валась и развивалась от степени уровня и знания в какой-либо сфере, «зависимости от уровня развития общества, а также уровня развития знаний, люди отображали мир с разной степенью».

Согласно западным и восточным традициям, культура и политическая культура часто понимались как нечто духовное, идеальное, нематериальное. Так, древнекитайское понятие «жэнь» фиксировало основное отличительное человеческое качество, составляющее основу межлических отношений и охватывающее всю Вселенную, трактовалось не только как «гуманность, человечность», «человеческое начало», «любовь», «всеобщая любовь», «всеобъемлющая любовь», но и как «разум», а понятие «жэнь чжэн» – как «гуманная политика», «разумная политика» (политика, основанная на гуманизме, разуме, говоря современным языком, на культуре), выступающая в качестве единственно правильного и всеобщего принципа осуществления власти. Оба эти понятия противостоят понятию «чжи», означавшему нечто изначальное, нетронутое, грубое, простое, лишенное культуры. [10, 187] Древнеиндийское понятие «дхарма» означало некий положительный образец, вечный моральный закон, которому надлежит следовать как норме. [11, 180] Древние греки противопоставляли себя «некультурным» варварам и главное свое отличие от них видели в «пайдейе» – «воспитанности», соблюдении совокупности всеобщих правил (образцов) поведения и взаимоотношений людей. [12, 293]

Знание и четкое понимание в какой-либо направлении во многом актуальны и сейчас, в Кыргызстане последние годы обсуждают уровень политической культуры элиты, уровень общественно-политического сознания и развития. Часто обсуждаемым стал вопрос связанным политическими выборами, агитациями, ведь политические выборы служат неким индикатором для замера уровня развития какого-либо общества в политическом, культурном, сознательном характере. Важно отметить, в современном Кыргызстане наблюдается чрезмерно высокая степень «политизации» всех общественных отношений, вызванным вопросом развития концепта политической культуры, экономического, морально-этического, культурного поведения. Однако данный процесс очень сложный, и требует времени, обращения внимание на целый ряд факторов, направленности развития экономических, политических отношений, воспитания молодежи, формирования социополитической и общекультурной среды, целенаправленное формирование политической культуры с учетом политической системы и национальной особенности.

Так по мнениям А.С. Кадыркуловой, Х.А. Абдужабаровой формирование политической культуры Кыргызстана рассматривается с двух позиций.

Первая, несомненно, связана с политической культурой Запада. В ее основе прослеживалось поэтапное разделение труда с непрерывным развитием как политико-экономической, так и культурной сферы. Параллельно формировалось вполне выдержанное в духе времени сознание колониального владения правящих кругов западных стран. Так, устанавливалась политика западного влияния на страны так называемого «третьего мира», активно насаждались капиталистические отношения. При таких условиях прочно утвердилась культура индивидуализма, самодостаточности. Иными словами, культура материализма, которая впоследствии и стала доминирующим началом последующего развития, прочно заняла свои позиции. Вторая позиция, в отличие от первой, совершенно иная. Определим формирование политической культуры в Кыргызстане. В этой связи выделим специфику кыргызского общества. Наиболее, на наш взгляд, значимым фактором в неоднородном включении кыргызов в так называемую систему международной или освоенной другими народами структуры труда, является своеобразный образ жизни, сформированный на основе кочевого скотоводства, в таких условиях у кыргызов сложилось чувство свободы, связанное с пространством. Так, у них были очень крепки родственные узы, с одной стороны, и клановая структура с другой. Поэтому им был чужд индивидуализм, свойственна общинность, не было и развитых торговых отношений. Следует также отметить, что кыргызы всегда боролись за свою независимость, начиная с десятого века. Вместе с тем в истории кыргызов нет случаев свержения своих ханов, а народные массы организованно не восставали против гнета своих феодалов эксплуататоров. [13, 117-118]

Развитие политической культуры Кыргызстана происходит в условиях целенаправленного воздействия западных ориентиров, проводимых различными их институтами с применением вполне отработанных технологий. Так, если раньше завоевывались государства путем военного вторжения, то в современный период предлагают экономическую помощь, внедряют языки, систему политического управления, культуру и образ жизни. Однако, многие предлагаемые европейские стандарты не отторгаются нашим обществом. [14, 117-118]

С точки зрения, Б. Торогельдиева политико-культурные трансформации, которые произошли и происходят в суверенном Кыргызста-

не, показывают, что политическая культура его народа – как и во всех постсоветских государствах – носит смешанный, поляризованный и сегментированный характер. Она характеризуется различными ценностными факторами, противоречиями между традиционализмом и модернизмом, светскими и религиозными ориентациями, элитарной и массовой культурой, расхождением между субкультурами городского и сельского населения, столичного и провинциального электората. Сегментированность современной политической культуры кыргызского народа связана с тем, что она формируется на основе ряда факторов. [15, 146-147]

Первый и главный из них – современная отечественная политическая практика, которую формируют нормативные акты и социально-политическая действительность. В современной КР имеются группы, требующие, чтобы ее государственное устройство основывалось на традициях, то есть использовалось историческое деление кыргызов на правое и левое крыло; другая часть ориентирована на исламские ценности, третья – на модернизацию республики на светских основах. Второй фактор – этническая традиция. Политическая культура любого общества, тем более с устойчивыми многовековыми традициями, развивается на основе преемственности. Третий фактор – советский опыт, именно тогда формировались современные ключевые политические идеи, а также ценности, и, наконец, в основном и современная отечественная политическая элита. Более того, некоторые элементы политической культуры были превращенной формой традиционной культуры, адаптированной к условиям XX века. [16, 146-147] Таким образом политическая культура народа Кыргызстана представляет собой смешанный, поляризованный характер своей национальной особенностью.

На наш взгляд формирование и развитие политической культуры Кыргызстана рассматривается в двух волнах.

Если рассматривать с точки зрения эволюционного характера, то первая важная на наш взгляд политико-культурологический, морально-этический всплеск кыргызского народа, было в составе СССР. Важно отметить, по мнению Э. Баталова, «характерной чертой культуры политического сознания советских людей были индифферентное отношение к политике и низкий уровень ориентации на участие в политическом процессе, что составляло важнейшую предпосылку воспроизводства тоталитарного режима в стране». [17, 62] В самом деле, вся информация о внутренней и внешней политике строго дозировалась и ограничивалась в СССР. Советский человек знал о политике только то, что, по

разумению властей, обязан был знать, чтобы функционировать в качестве стандартного, легко заменяемого «винтика» Системы. Уровень реальной вовлеченности людей в политический процесс, особенно на его верхних этажах, тоже не был высоким. Если исходить из модели, проводящей различие между ориентациями граждан на процессы, происходящие на «входе» Системы и имеющие политический характер (поскольку именно здесь принимаются властные решения), и процессы, идущие на «выходе» и имеющие административный характер (так как они связаны с реализацией уже принятых решений), то советская политическая культура может быть описана как ориентирующая массового субъекта именно на «выход», на практические результаты функционирования политической системы, проявляющиеся в обыденной жизни. [18, 401] Однако, следует отметить, именно в составе Советского Союза сформировалась оттенки культуры, политической культуры элит, КР. Советское время для народа кыргыстана ознаменовалась большим скачком в интеллектуальной, образовательной, воспитательной, технической сферах, сформировались институты власти, государство, партийные школы. Полным ходом шли процессы модернизации всех сферах деятельности, что конечно же с положительной стороны влияло каждого субъекта государство. Однако данный процесс был прерван и не доведен до конца 1991 году.

Второе – формирование культурных и морально-этических рамок всего кыргызского народа, пришла с независимостью, в данный период стал вопрос формирования и развития всех секторов государства. Немаловажным, остается и тот факт, что Кыргызстан особенная страна где политическая система крайне неустойчивая, она обуславливается географией, 80% территории Кыргызстана – это горы и соответственно всё общество, состоит из разных частей, кланов и родов, которые разделены горными хребтами соответственно, и политическая система очень фрагментарная. К тому же существуют определённые интересы со стороны иностранных государств, который в основном транслируются западной культурой, через неправительственные организации. Сама деятельность государства остается важным определяющим в процессе формирования политической культуры и модели политического поведения. Также влияние геополитического фактора остается актуальным на современном этапе, где роль и место государства на международной арене способствует выработке определенных установок. С момента объявления демократического пути развития, основополагающим аспектом демократии яв-

ляется процесс максимально комфортного соединения в модернизацию, в глобальные тренды и стандарты. Под модернизацией подразумевалось копирование западных образцов во всех областях жизни. Однако для перехода к состоянию «модерна» необходимо было пройти ряд этапов. К чему КР явно не было готова. Данный период ознаменовался периодом трансформации, процесс консолидации систем, создание концепта развития, экономики, ценностей, интересов, однако разношерстная политика и отсутствие единой программы консолидации привело «к миксу всего».

Кыргызское общество имеет возможный потенциал реализации и становления эффективной социальной культуры. Для этого важно создать ту исходную точку для формирования общекультурной, социальной, экономической среды и конечно самым важным выступает социальное воспитание подрастающего поколения молодежи.

Рассмотренный перечень определений подтверждает сложность политической культуры как системы регулирования общественных отношений населения и власти, политических институтов и процессов. Вместе с тем, основные элементы и можно разделить на три исследуемых направления ученых, первая группа отождествляет политическую культуру субъективным содержанием политики совокупностью духовных явлений. Вторую группу составляют в видении в ней проявление нормативных требований, образцов поведения человека в политике. Следующая группа понимает, как способ, стиль политической деятельности человека, который предполагает воплощение его ценностных ориентаций в практическом поведении. [19, 92]

Литература

1. Гердер И.-Г. Идеи к философии истории человечества / пер. Михайлова А.В. - М., 1977. - С. 230.
2. См.: Almond G. F. Comparative Political Systems // Journal of Politics. Aug/ 1956

3. Алмонд Г.А. Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия // Политические исследования. 1992. № 4.

4. Цит. По: Смирнов В. В. Указ. соч. С. 126.

5. Баталов Э.Я. Политическая культура России сквозь призму civic culture // Pro et Contra, том 7. - 2002. - №3. - С.8.

6. См.: Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А. Современный Левиафан: Опыт политической социологии капитализма. -М., 1985. -С. 197-198.

7. Бурлацкий Ф. М. Социологические проблемы политики // Социальные исследования. Вып. 5. -М., 1970. -С. 49-50.

8. Панарин А.С. Политология. - М., 2000. -С. 327

9. Зимин В.А. Политическая культура как объект философского анализа / Стратегия философского осмысления, ФН - 1/2013. - С. 8.

10. См.: Философский энциклопедический словарь. -М., 1983. -С. 187.

11. См.: Философский энциклопедический словарь. С. 180.

12. См.: Там же. С. 293.

13. Кадыркулова А.С., Абдужабарова Х.А. Политическая культура Кыргызстана// Вестник КРСУ. 2008. Том 8. №3. -С. 117-118.

14. Там же. С. 117-118.

15. Торозельдиева Б. Факторы формирования и характер политической культуры в современном Кыргызстане// Центральная Азия и Кавказ № 1 (61), 2009. -С.146-147.

16. Там же. С. 146-147.

17. Баталов Э. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) -С. 62. [Режим доступа] http://ecsocman.hse.ru/data/721/310/1218/006_Batalov.pdf

18. В книге «Массовая информация...» приводятся данные, характеризующие общественные ориентации населения советского среднего города. Согласно проведенным в 60—70-е годы комплексным исследованиям, большинство горожан, направлявших письма в «органы управления» и искавших личные контакты с юс представителями, были озабочены отнюдь не политическими вопросами. «Объем внимания» авторов информации к различным сторонам жизни советского общества «распределялся следующим образом: проблемы производства — 10% всей переданной информации, сферы обслуживания и быта — 79, проблемы управления — 8 процентов» (указ. соч., с. 401).

Рецензент: д. полит. н., проф. А. Дононбаев

УДК: 37.014.

DOI: 10.35254/bhu.2021.54.2

Dr. Samunnatha V.

Osmania University

College of Commerce and Business Management

Faculty of Management

Hyderabad, Telangana

Dr. Choong Y. Lee

Kelce College of Business

Pittsburg State University

Pittsburg, KS 66762

U.S.A.

Tel: (620) 235-4587

E-mail: cylee@pittstate.edu

Gulzat Machinova

Osmania University

College of Commerce and Business Management

Faculty Of Management

(PhD scholar by ICCR program)

Hyderabad, Telangana

Tel +9100470362 (mobile)

e-mail: maichinova@mail.ru

YOUTH DEVELOPMENT PROGRAMS FOR SUSTAINABLE GROWTH IN KYRGYZSTAN

ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖИ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ

ABSTRACT. The purpose of this paper is to identify what youth development programs are needed for the socio-economic development of Kyrgyzstan, and how such programs can be built effectively for the sustainable development of Kyrgyzstan. Since their independence from the Former Soviet Union, virtually all Central Asian countries have faced complex socio-economic challenges in their transition from a command to a market economy. As a consequence, social instability has increased to the level of serious threat to political stability and national security. Particularly, Kyrgyzstan has had people's revolutions three since its independence. In those three Kyrgyz revolutions, even though all patriotic Kyrgyz people were parts of relatively peaceful demonstrations against dictators and their corrupt governments, young people who were teens and early twenties made the difference at the critical moments during those two revolutions.

Now, Kyrgyz people seem overconfident in believing that they could change anything they don't like. Especially after the second revolution, many people, especially young people, in Kyrgyzstan have a wrong and dangerous perception that they could have another revolution any time when they feel their demands are not satisfied. However, unfortunately, such demands could not be satisfied completely in a shorter time of their tolerance.

If young people's beliefs about their future will not be realized soon, there will be social chaos virtually everyday continuously, which hurts its socio-economic development in Kyrgyzstan. As the Kyrgyz young people feel have more socio-political power than ever in Kyrgyzstan, angry and frustrated young people

in Kyrgyzstan will make lots of noise politically as well as socially. However, history tells us that radical movements, such as revolutions, are not the ultimate solutions in most times for building a healthy society or a prosperous nation. Revolution could sweep the past, but they could not promise a bright future automatically. Building a promising future needs well-developed plans, including youth development programs, by the knowledgeable and competent leadership with visions, and those plans should be carried out one by one in right ways. However, little attention has been paid to such programs in Kyrgyzstan. Therefore, Kyrgyzstan should establish well-focused youth development programs and implement them according to its national priority in strategic development of its country.

The objective of this paper is to identify what youth programs/activities are needed for socio-economic development in Kyrgyzstan and how to develop such programs/activities effectively in the current situation, and to make some suggestions for successful operations of those programs to encourage all the Kyrgyz youth to play constructive roles in building their country as a socio-economically well-respected country in the world.

Key Words: Youth, Education system, Human Resource Development, Youth development program, Economic Development, Korean Education System, Kyrgyzstan

Аннотация. Цель этой статьи - определить, какие программы развития молодежи необходимы для социально-экономического развития Кыргызстана и как такие программы могут быть эффективно построены для устойчивого развития Кыргызстана. С момента обретения независимости от бывшего Советского Союза практически все страны Центральной Азии столкнулись со сложными социально-экономическими проблемами при переходе от командной экономики к рыночной. Как следствие, социальная нестабильность выросла до уровня серьезной угрозы политической стабильности и национальной безопасности. В частности, с момента обретения независимости Кыргызстан трижды переживал народные революции. В этих трех киргизских революциях, несмотря на то, что все патристически настроенные киргизы участвовали в относительно мирных демонстрациях против диктаторов и их коррумпированных правительств, молодые люди в возрасте от 20 до 30 лет сыграли решающую роль в критические моменты этих двух революций.

Теперь кыргызстанцы кажутся слишком самоуверенными, полагая, что они могут изменить все, что им не нравится. Особенно после второй революции у многих людей, особенно молодых, в Кыргызстане сложилось неправильное и опасное представление о том, что у них может произойти еще одна революция в любое время, когда они почувствуют, что их требования не удовлетворены. Однако, к сожалению, такие требования не могли быть удовлетворены полностью за более короткий срок их терпимости.

Если убеждения молодых людей в своем будущем не будут реализованы в ближайшее время, практически каждый день будет происходить социальный хаос, который негативно скажется на социально-экономическом развитии Кыргызстана. По мере того как кыргызская молодежь захватывает большие социально-политической власти, чем когда-либо в Кыргызстане, разгневанные и разочарованные молодые люди в Кыргызстане будут создавать много шума как в политическом, так и в социальном плане. Однако история говорит нам, что радикальные движения, такие как революции, в большинстве случаев не являются окончательным решением для построения здорового общества или процветающей нации. Революции могут сменить прошлое, но они не могут автоматически обещать светлое будущее. Для построения многообещающего будущего необходимы хорошо разработанные планы, в том числе программы развития молодежи, под руководством знающего и компетентного руководства с видением, и эти

планы должны выполняться один за другим правильным образом. Однако в Кыргызстане таким программам уделяется мало внимания. Поэтому Кыргызстан должен разработать целенаправленные программы развития молодежи и реализовывать их в соответствии со своими национальными приоритетами в стратегическом развитии своей страны.

Цель этого документа - определить, какие молодежные программы / мероприятия необходимы для социально-экономического развития в Кыргызстане и как эффективно развивать такие программы / мероприятия в текущей ситуации, а также внести некоторые предложения по успешной работе этих программ, чтобы побудить всех кыргызская молодежь сыграть конструктивную роль в построении своей страны как социально-экономически уважаемой страны в мире.

Ключевые слова: молодежь, развитие человеческих ресурсов, программа развития молодежи, экономическое развитие, корейская система образования, Кыргызстан.

OVERVIEW OF KYRGYZSTAN AND YOUTH DEVELOPMENT PROGRAMS

In Kyrgyzstan, almost 68% of the population still lives under the poverty limit (in 2012 up from 62% in 2006), and about 60% of the children suffer from chronic to acute malnutrition (USAID, 2010). The unemployment rate of the young generation under 30 years old in Kyrgyzstan is so high with an estimated figure of 35%, and young women with their children are the ones who have suffered the most from deprivations subsequent to those two revolutions in the last decade. Impoverished youth are particularly vulnerable, which makes them an easy target for a variety of subversive and religious propaganda. Even if some young businessmen are among the most successful Kyrgyz entrepreneurs, access to resources is socially restricted and even discouraged by the nation-wide corrupt systems.

More importantly, most young people think that there is no hope in their country. Most of well-educated young people, who tend to be moderate politically, have left Kyrgyzstan for a better life abroad. Most young people from poor families, who are usually radical politically, become angry easily, and are a main source of social instability. So, developing youth programs/activities for the Kyrgyz youth is urgently needed for strategic development of economy in Kyrgyzstan. In 2010, a research project conducted by Lee (C.Y. Lee 2010) uncovered the lack of youth programs and activities even though there have been strong demands of such programs for all aged youth nation-wide in Kyrgyzstan.

Youth development programs prepare young people to meet the challenges of adolescence and adulthood through a structured, progressive series of activities and experiences which help them obtain social, emotional, ethical, physical, and cognitive competencies for their future. They address the broader developmental assets all children and youth need for their well-being and better life in the future, such as caring relationships, safe places and

activities, mental and physical health, marketable skills, and opportunities for service and civic participation. Rather than only seeking to stop young people from engaging in risky behaviors, positive youth development, in addition, aims to mobilize societies and communities to create positive goals and outcomes for all youth.

Youth development organizations are nonprofit youth-serving organizations with a major emphasis on providing youth development programs. Youth-serving organizations are organizations with a primary focus on providing youth development, health and fitness, educational, substance abuse prevention, child welfare, child protective, psychological, parenting, vocational and training, teen pregnancy, rehabilitative, or residential services to youth.

Youth development programs usually work on three levels: helping individual youth build these four characteristics; ensuring that there is at least one caring, consistent adult in each young person's life; and developing a sense of security in the lives of all young people. So, youth development services should provide guidance and support; safe places to live, learn and play; and a variety of opportunities that will contribute to the healthy development of young people. Youth development programs should be designed to meet the human development needs of youth and to build a set of core assets and competencies needed to participate successfully in adolescent and adult life. Finally youth development programs must assist young people in developing competencies that will enable them to grow, develop their skills and become healthy, responsible and caring youth and adults.

KOREA AS A MODEL COUNTRY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT THROUGH YOUTH DEVELOPMENT

Human resource is one of the most important infrastructures for socio-economic development in any country. However, it is more critical for develop-

ing countries to build youth development programs for a self-sustainable economy as an important part of national HRD (Human Resource Development) programs.

An excellent example for this case is Korea. Korea was one of the poorest countries in the world until the 1960s. It had no resources at all – virtually no natural resources with a minimum level of human resources. According to the data, the GDP per capita in Korea was less than \$100 in 1962 while it was about \$220 in Thailand and about \$200 in the Philippines. Many countries in Africa had a better economy than Korea with a higher GNP per capita in 1962. Furthermore, in 1970, a UN report about the Korean economy said that even though Korea and Ghana were almost identical in terms of economy, Korea seemed to have no future while Ghana would have a bright future in terms of economy. Actually these two countries had almost the same amount of GDP per capita, the same level of HDI, the same structure of economy, and the same amount of international trade, etc. until that time.

Today everybody knows that the UN report mentioned above is wrong. The actual outcomes of these two countries' economies today is completely opposite of what was predicted by the UN report. The Korean GDP per capita was about \$28,000 in 2012, while Ghana is still one of the poorest countries with a GDP per capita less than \$2,000. More importantly, the Korean economy today is regarded as one of the most dynamic and competitive in the world. Many experts wonder how Korea could become one of the first countries to recover from the current global financial crisis. The answer is simple and obvious: Korea's human resources are extremely competent based on its well-developed educational system, including many excellent youth development programs. With highly developed human resource, Korea has been able to develop highly competitive technology-based industries even though it has little natural resources.

The most important decision Korea made at the beginning of its economic development process was to develop its nationwide HRD programs immediately as its top priority when Korea was so poor. Most of those programs were for youth development. Korea has established a well-sequenced educational system for developing the human resources needed for its sustainable development. The Korean government established: (1) vocational training programs; (2) technical high schools; (3) science high schools for talented students; (4) national higher educational institutions specialized in engineering, sciences, and technology with advanced graduate programs in addition to its well-designed national athletic programs for youth.

At the beginning of its sustainable development, Korea decided to develop a well-designed educational system that focused on developing each individual person's competence from his/her early age according to personal interest and talent. Even though Korea was a very poor country during that time, it invested its financial resources in the creation of specialized high schools, colleges, and universities for training technicians and craftsmen and educating engineers and scientists for the future, unlike other developing countries. Also, Korea has established one of the most effective national scholarship programs for young scholars, engineers and scientists to go abroad for their higher degree education and training at world-class institutions and research centers. This was one of the most significant decisions the Korean leaders made in the early stages of the economic development process.

The following youth development programs suggested to Kyrgyzstan are selected based on Kyrgyz's priority as well as lots of valuable lessons learned from youth development programs in Korea and other model countries.

YOUTH DEVELOPMENT PROGRAMS RECOMMENDED FOR SUSTAINABLE GROWTH IN KYRGYZSTAN

1. The "Manas" National Scholarship Program

This is the national scholarship program for outstanding talented youth in Kyrgyzstan to study abroad for their higher degrees. It recognizes national importance of educating its most talented youth at the best universities of the world, and thus enables them to acquire necessary knowledge, skills and experience to lead the country into its prosperous future. For the strategic development of Kyrgyzstan with sustainable growth, there is an acute need for cadres with advanced western education, and so, it is now necessary to send the most qualified youth to study at leading educational institutions in foreign countries.

The program is designed to train future leaders in natural sciences, technology, engineering, mathematical sciences, and other key fields for the strategic development of the Kyrgyz economy. Upon completion of their programs, scholarship recipients return to Kyrgyzstan to help advance the nation by their service of making contributions in their fields. Also, it is the national scholarship program to improve the national competitiveness mainly in the STEM (Sciences, Technology, Engineering, and Mathematical Sciences) areas for the sustainable development of Kyrgyzstan by supporting Kyrgyz youth to study abroad at world class educational institutions for their graduate degree programs in those areas.

The rigorous criteria for selection of the scholarship recipients and the highly competitive nature of the selection process assure that only the best students/youth and young scholars, who represent Kyrgyzstan's most promising young leaders, are named "Manas" Scholars. There should be no discrimination at all during the entire process based on ethnic/tribal background, religion, gender, and geography. Students/youth as well as young scholars living in Kyrgyzstan who are exceptionally talented in their fields are all encouraged to apply for the scholarship regardless of their ethnic/tribal background, religion, gender, and geographical background.

2. National Human Resource Development Programs for Youth

Human resource is one of the most important infrastructures for socio-economic development in a country. It is more critical for developing countries to build national HRD programs for youth for a self-sustainable economy. Especially, for sustainable development, it is critical to help young generation develop its potential as human resource for the future. Developing such nationwide HRD programs for youth is one of the most urgent national agenda with the top priority for economic development. It includes the creation of vocational training programs, technical high schools, specialized science high schools, colleges and universities for training technicians and craftsmen and educating engineers and scientists. It will give the Kyrgyz youth lots of opportunities, jobs, eventually hope in the future.

Usually, developing countries do not have enough finance and face the common problem of a lack of financial resources. Under such conditions, it is more important and critical to set the right priority for many programs and projects especially in the early stages of economic development. Thus, the knowledgeable leader (or government) should select the areas or programs/projects the country needs to develop most urgently before all others in order to maximize the effects of the chain reaction that will follow, and concentrate his or her efforts to them with the allocation of scarce resources. This is the principle of "*selection and concentration*"!!

Generally the national economy, as well as its competitiveness for sustainable development, depends on the country's level of technological development, especially in engineering, the sciences, and high-tech areas. The level of technology determines the overall power and competitiveness of a nation and its economic development. So, for sustainable development, it is critical to develop technology in engineering, sciences, and high-tech areas through a well-sequenced education system. Consequently, a nation's economic development is a matter of human resources development in those areas.

3. National Athletic Programs for Youth

There are two categories of national athletic programs for youth: (A) **Sports and Athletic Programs for Youth**; and (B) **Elite Athletes Development Programs**. The first one is the programs for all kids/children and students in Kyrgyzstan while the second one is the programs of identifying, selecting, training athletes who represent Kyrgyzstan in international sports event or competitions.

(A) Sports and Athletic Programs for Youth

There is a tremendous need for after-school care for children and youth. Far too many families are unable to find safe, quality programs for their children, and are forced instead to turn to makeshift arrangements or leave their children unsupervised. In Kyrgyzstan, lots of children are left without any programs/activities involvement every day in the hours after school. For some of these latch-key kids, the hours after school may be dangerous, children and youth are the most likely to try something bad for them, such as alcohol, tobacco and illegal drugs, and more likely to experiment with sex. All of these risks greatly increase for low-income children in urban communities as well as villages. For many other children, the afternoon hours are simply wasted; time spent watching television or doing nothing could be used instead to participate in positive activities or to connect with responsible adults. Research indicates that children who attend high quality after-school programs have better peer relations, emotional adjustment, conflict resolution skills, grades, and behavior in school than peers who are not in after-school programs. Students who spend more hours every day in extracurricular activities are less likely to use drugs and less likely to become teen parents than students who do not participate.

Sports programs can also promote healthy development for youth. Examples abound of successful sports programs that build character, responsibility and leadership skills, help children and youth improve school performance, and nurture relationships with adult mentors. Many researchers found that participation in sports programs helps children and youth achieve better performance in their standardized tests and improve their academic skills overall; their enthusiasm for schoolwork is rivaled only by their ardor for sports programs.

Therefore, it is critical for the government to support after-school sports and athletic activities through a broad array of national programs. Some may help working families pay for child care with sports programs, including after-school sports programs for school-age children. Others may attempt to prevent delinquency and crime by providing positive alternatives to risky and criminal behavior. Still others could be designed to improve health and fit-

ness. The government must find the major funding sources for after-school sports and recreation programs and discuss current legislative or executive action related to these programs. So far there are not enough funding sources which are not specifically geared toward sports and recreation, but can be and are being used to support these programs -- to promote access for low-income children and youth to sports and recreation opportunities, build infrastructure, provide links to other important services, and improve the quality of programs.

(B) Elite Athletes Development Program

Virtually all countries from all over the world assemble their best athletes and send them to the Olympics and other international athletic competitions all year round. For many of those countries and their citizens, the simple fact that their athletes participate in those events offers them a sense of success, furthermore it gives their people some opportunities to feel the national unity and pride. However, for some other countries, success is not achieved unless their athletes reach the medal podium or get medals. Especially for developing countries, this is more important since they don't have lots of opportunities of showing their national pride. Such is the case with Kyrgyzstan. Kyrgyzstan needs all kinds of success in any international sports events for its national unity since one of the most serious challenge Kyrgyzstan faces is the problem of division of North and South spiritually, which hurts its national harmony and unity. After the second revolution in April 2010, this problem has showed that its national identification as one nation is in deep trouble and easily vulnerable. One of the most peacefully effective and efficient approaches to solve this nationally urgent problem is to make all people and citizens in Kyrgyzstan feel the national pride by showing them the outstanding performance in international athletic competitions and sports events. For this, developing elite athletes program is crucial in Kyrgyzstan. Obviously, developing elite athletes program usually takes a while with well-allocation of necessary resources as well as the government support.

The important element of the mission statement of such a national program should be the notion of sustained competitive excellence. It means that the ultimate goal of developing elite athletes program is winning medals at every Olympic, Paralympic, Asian Games and other similar major international sports events through the provision of the best resources to every athlete with the hope of building a pipeline of future athletes to continuously and consistently bring the success to Kyrgyzstan. This intention then flows through the organizational structure to each National Governing Body (NGB) and to the

athletes themselves. It is at the NGB level where the foundation of sustained competitive excellence lies and where the creation of an athlete development system truly takes shape.

For the purposes of this, an elite athlete development system should be defined as the organized group of interacting elements required to progress an athlete from the introductory level to Olympic level. The Kyrgyz Olympic Committee (KOC) was established as soon as Kyrgyzstan became independent in 1991, and has done outstanding jobs of sending its best athletes to those international events and showing lots of impressive outcomes in spite of shortage of resources since then. However, for all the continuous success in those international sports arena in the future, it is necessary now to discuss in detail those elements that are necessary to the infrastructure of the athlete development system. These include funding, facilities, and personnel.

4. National Vocational Job Training Programs for Youth

The unemployment rate of the young generation under 30 years old in Kyrgyzstan is so high with an estimated figure of 35% in 2012, and young women with their children are the ones who have suffered the most from deprivations subsequent to those two revolutions in the last eight years. Impoverished youth are particularly vulnerable, which makes them an easy target for a variety of subversive and religious propaganda. More importantly, most young people think that there is no hope in their country because they don't have any jobs. They become angry against the government and society easily, and are a main source of social instability. So, developing vocational and job training programs for the youth is urgently needed for the social stability, which is very important for economic development in Kyrgyzstan.

Vocational education or vocational education and training (VET) prepares trainees for jobs that are based on manual or practical activities, traditionally non-academic, and totally related to a specific occupation, or vocation. It is sometimes referred to as technical education as the trainee directly develops expertise in a particular group of techniques or technology. Vocational education may be classified as teaching procedural knowledge. This can be contrasted with declarative knowledge, as used in education in a usually broader scientific field, which might concentrate on theory and abstract conceptual knowledge, characteristic of tertiary education. Vocational education can be at the secondary or post-secondary level and can interact with the apprenticeship system. Increasingly, vocational education can be recognized in terms of recognition of prior learning and partial academic

credit towards tertiary education (e.g., at a university) as credit; however, it is rarely considered in its own form to fall under the traditional definition of higher education.

However, as the labor market becomes more specialized and economies demand higher levels of skill, governments and businesses are increasingly investing in the future of vocational education through publicly funded training organizations and subsidized apprenticeship or traineeship initiatives for businesses. After completing secondary education, one can enter higher vocational schools or universities. It is also possible for a student to choose both technical college and vocational schooling. The education in such cases last usually from 3 to 4 years. Vocational education is an important part of the education systems in most of developed countries.

In Korea, vocational high schools typically offer programs in five fields: agriculture, technology/engineering, commerce/business, maritime/fishery, and information technology. In principle, all students in the first year of high school (10th grade) follow a common national curriculum. In the second and third years (11th and 12th grades) students are offered courses relevant to their specialization. In some programs, students may participate in workplace training through co-operation between schools and local employers. The government is now piloting Vocational Meister Schools in which workplace training is an important part of the program. Although there are many private vocational high schools, the public schools are the backbone of the vocational education and job training in Korea. Private and public schools operate according to similar rules; for example, they charge the same fees for high school education, with an exemption for poorer families.

5. Computer and IT Skills Development Programs for Youth

This program will create enriched learning environments in which the appropriate use of technology affords opportunities for marginalized people, particularly youth. It envisions a world in which they are equipped with adequate tools and resources that prepare them to confidently compete for 21st century opportunities. It recognizes that technology is not going to solve the problems of these communities, but it is a tool that can be used to help bridge social and economic obstacles. To this effect, this program teaches participants first to recognize and speak out about what challenges exist in their community and then demonstrate how to research, document, and disseminate information about these challenges. During this process, technology is identified as an enabler, it is introduced.

This program's main theme is, "Bridging the Digital Divide". This theme is made out of an aspiration to empower people, in communities that we work in, to sit in the driver's seat of their development while accessing the networks, tools and information to make positive change. Poverty reduction is about developing people, their experiences and their potential. It is about capacity building, about acquiring life skills enabling them to become better educated and more productive.

For the successful outcomes, it is strongly recommended to have one of the most urgently needed national movements, "*A Computer to Every Kids in Kyrgyzstan*" with establishing an advanced wireless telecommunication network system. It is obvious that computer and information technologies (CIT) have become a significant factor in development, having a profound impact on the political, economic and social sectors in any country.

The proliferation of CIT presents both opportunities and challenges in terms of the social development and inclusion of youth. Young people often use the Internet to access entertainment and news sites and as a personal meeting space through chat programs. There is also an increased emphasis on using information and communication technologies in the context of global youth priorities, such as access to education, employment and poverty eradication. Yet questions remain as to whether information and communication technologies can empower young people and improve their lives or whether they are deepening the already existing inequalities and divisions in the world. The important concerns of a global "digital divide" apply as much to youth as to any other age group.

Although progress towards basic education regarding information and communication technology, beginning with computer literacy, has been made in Kyrgyzstan recently, the number of computer illiterate youth will continue to grow nationwide in Kyrgyzstan, and Kyrgyzstan, like many developing countries, is likely to fall short of necessary education regarding information and communication technology. Three main concerns regarding the current situation of digital divide in Kyrgyzstan are analyzed. The first is the inability of many parents in Kyrgyzstan to provide necessary resources, including computers and their access to telecommunication networks, such as Internet, to their children because of local economic and social conditions in Kyrgyzstan. The second concerns easy access to an effective information and telecommunication network at a reasonable cost. The third concerns the quality of computer and information technology education, its relevance to employment and its usefulness in assisting young people in the transition to full adulthood, active citizenship and productive and gainful employment.

6. Youth Leadership Development Programs

Youth Leadership activities build skills relevant to young people's personal development, as well as their role within a group. On a personal level, youth who participate in these experiences gain insight into themselves. This helps them analyze their strengths and weaknesses and set personal and vocational goals. On a group level, youth develop the ability to work with others to create a shared vision and to draw on the talents, skills, and energy of others.

Today's youth are the leaders of tomorrow. Too many of the current problems in societies stem from youth education that is ill prepared to deal with present complexity. This is not just a matter of inadequate training in the realities of global change but a lack of human resourcefulness – youth living out of a field of awareness that limits their abilities to deal with their world. An interdependent vision of the whole is lacking. A new approach to leadership education and training for youth is urgently needed. The vision of a planetary civilization that offers equity, education, sufficiency, and the ability to live on this planet in a way that encourages the possible human and the possible world is essential to this approach.

Youth development is a process that prepares a young person to meet the challenges of adolescence and adulthood and achieve his or her full potential. Youth development is promoted through activities and experiences that help youth develop social, ethical, emotional, physical, and cognitive competencies. Youth leadership is part of the youth development process and supports the young person in developing: (a) the ability to analyze his or her own strengths and weaknesses, set personal and vocational goals, and have the self-esteem, confidence, motivation, and abilities to carry them out (including the ability to establish support networks in order to fully participate in community life and effect positive social change); and (b) the ability to guide or direct others on a course of action, influence the opinions and behaviors of others, and serve as a role model.

The youth of today need to develop leadership skills in order to enjoy greater success in their lives. Therefore, it is important there be programs that can help them cultivate their skills. By investigating successful programs and other relevant activities, the excellent customized programs fit into the situation in Kyrgyzstan should be developed.

Well-designed and well-run youth development programs promote youth leadership by involving youth in needs assessment, planning, implementation, and evaluation. A growing number of organizations include youth on their boards of directors. Effective programs engage all participating youth

in constructive action through activities such as service learning, arts, and athletics; and emphasize common values such as friendship, citizenship, and learning.

In order for youth to be prepared to work in partnership with adults, they need to develop and/or enhance their leadership skills. Leadership training prepares youth to manage time, work as a team, set goals, start conversations, facilitate meetings, and make effective presentations. Promoting youth leadership development is a great way to promote positive life skills learning.

SUMMARY AND CONCLUSION

It is important to understand that building a promising future for a society, a community or a nation is a long process of strategic development of many areas. Youth development is now accepted as an important area for building a promising future politically, culturally as well as socio-economically.

Youth development and economic development should work together to maximize the synergy effect for each other. Youth development programs should serve economic development and economic development should help develop more youth programs. Both youth development and economic development must be a nation-wide endeavor that should be initiated, planned, supported, and monitored by the governments, local communities and NGOs. Actually, they are very similar in nature because they both require a nationwide mobilization of all available means and resources with government supports as well as local communities' participation in the development process. At the same time, young people should play all important roles as future leaders, workforces, and followers in such a process. They should understand their roles and responsibilities as well as expectations from their communities and societies. They should be prepared to do right jobs in the process of strategic development of their country before they are called to do their assignments later.

Youth development programs help youth deal successfully with the challenges of adolescence and prepare them for the independence and responsibilities of being leaders, workers, and citizens, by attempting to help youth develop competencies. Most of youth development programs apply accepted theory and empirical evidence through interventions designed to help youth build personal resilience. A resilient individual has these attributes: (1) social competence; (2) problems-solving skills; (3) autonomy (sense of self-identity and an ability to act independently and to exert control over his or her environment); and (4) sense of purpose and of a future.

There will be lots of challenges and obstacles in youth development. Although there are many

great youth development programs planned in the strategic development process, they can't be implemented all together at a time and can't be finished completely just for overnight. It usually takes a while to see meaningful progress when they are implemented. Leaders of those programs should work diligently towards their goals with patience according to their well-designed plans.

In conclusion, building a promising future in Kyrgyzstan needs well-designed youth development programs as well as the knowledgeable and competent leaders with visions who could carry out all those programs as planned even when they face barriers and obstacles. Unfortunately so far little attention has been paid to such programs in Kyrgyzstan. Few Kyrgyz leaders know the importance of youth development programs in the strategic development process of Kyrgyzstan. It is now critical to establish those youth development programs suggested to Kyrgyzstan, support them by providing necessary resources, and implement them according to its national priority in the strategic development of Kyrgyzstan. In many ways, the success of strategic development of Kyrgyzstan will heavily depend on the success of those youth development programs.

REFERENCES

- Adams, A.V. (2007). *The Role of Youth Skills Development in the Transition to Work: A Global Review*. The World Bank, Washington, D.C.
- Ashton, D., Green, F., Sung, J., and James, D. (2002). "The Evolution of Education and Training Strategies in Singapore, Taiwan and S. Korea: A Development Model of Skill Formation", *Journal of Education and Work* 15 (1), 5-30.
- Brody, G.H., McBride Murry, V., Gerrard, M., Gibbons, F.X., Molgaard, V., McNair, L. (2004). "The Strong African American Families Program: Translating Research into Prevention Programming", *Child Development* 75, 900-917.
- Cook, T.D., Murphy, R.F., Hunt, H.D. (2000). "Comer's School Development Program in Chicago: A Theory-based Evaluation", *American Educational Research Journal* 37, 535-597.
- Flay, B.R. (2000). "Approaches to Substance Use Prevention Utilizing School Curriculum Plus Social Environment Change", *Addictive Behaviors* 25, 861-885.
- Flay, B.R., Allerd, C.G. (2003). "Long-term Effects of the Positive Action Program – A Comprehensive Positive Youth Development Program", *American Journal of Health Behavior* 27, S6-S21.
- Fraser-Thomas, J. L., Cote J. and Deakin J. (2005). "Youth Sports Programs: An Avenue to Foster Positive Youth Development", *Physical Education & Sport Pedagogy* 10 (1), 19-40.
- Godfrey, M (2003). *Youth Employment Policy in Developing and Transition Countries – Prevention as well as Cure*, The World Bank.
- Greenburg, M.T., Kusche, C.A., Cook, E.T., Quamma, J.P. (1995). "Promoting Emotional Competence in School-aged Children: The Effects of the PATHS Curriculum", *Development and Psychopathology* 7, 117-136.
- Lee, C.Y. (2010). *Youth Development Programs for Strategic Development of Kyrgyzstan. The Report submitted to the Kyrgyz Ministry of Youth Affairs, Bishkek, Kyrgyz Republic*.
- Roth, J. L. and Brooks-Gunn, J. (2003). "Youth Development Programs: Risk, Prevention and Policy", *Journal of Adolescent Health* 32, 170-182.
- Shek, Daniel TL (2006). "Adolescent Development Issues in Hong Kong: Relevance to Positive Youth Development Programs in Hong Kong", *International Journal of Adolescent Medicine and Health* 18 (3), 341-354.
- Tinio, V. (2001). *ICT in Education, United Nations Development Programme*.

Рецензент: к. соц. н., доцент А. Шайылдаева

УДК:94(575,2):94(574)
DOI: 10.35254/bhu.2021.54.6

Сапаралиев Дөөлөтбек Бекишович
тарых илиминин кандидаты, профессор,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин
окутуучусу
E- mail: saparaliev@mail.ru,
Узакова Айпери Кенешовна –
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин аспиранты
E- mail: uzakovaiperi5@gmail.com

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН МАМЛЕКЕТИ ЖӨНҮНДӨГҮ МААЛЫМАТТАР

СВЕДЕНИЕ О ГОСУДАРСТВЕ КЫРГЫЗОВ В ЭПОСЕ «МАНАС»

INFORMATION ABOUT THE KYRGYZ STATE IN THE EPIC «MANAS»

Аннотация: Илимий макаланын максаты, XX кылымдагы кыргыз элинин улуу манасчысы Сагынбай Орозбак уулунун айтуусундагы “Манас” эпосунда жолуккан маалыматтардын негизинде, кыргыз элинин орто кылымдар мезгилинен бери өз алдынча эгемен мамлекети болгондугун, анын атрибуттары менен символдору аркылуу: мамлекет башчысы - ханын тандап, дайындоо жөрөлгөсү, ага таажы кийгизип ордого (такка) отургузуу аземи сакталып; өкмөтү – мыйзам чыгаруу өнөкөтүн аткарып, бийлик эгедерлери аким, бек, баатыр, кеңешчилеринин (кырк чилтен) өлкөнү коргоо аракеттери; жетекчилердин өздүк мөөрлөрү жана мамлекеттик асаба, туулары жөнүндө баяндама берүү менен аталган эпикалык чыгарманын өзөгүн кыргыз элинин ыйык тилеги – өткөндө ураган мамлекетин кайрадан жаралтып, калыбына келтирип, сактоо экендигин ачыктап айкындоо.

Түйүндүү сөздөр: Ак-Асаба, Алтай, Кара Шаар, кыргыз, кызыл туу, Кытай, мөөр, ордо, Чынгыз Айтматов.

Аннотация: Целью статьи является, на основе сведений эпоса «Манас» по варианту Сагынбая Орозбакова, показать существование у кыргызов своего независимого средневекового государства со своими атрибутами и символами. Они раскрываются на примере сохранившихся: традиций избрания и назначения хана, церемонии возведения на трон государя, осуществление правительством законотворчества, усилия властимущих акимов, беков, батыров и советников по защите страны, наличие у них собственных печатей, а также государственных знамен и

штандартов. Повествования обо всем этом наглядно показывают, что основным стержнем вышеупомянутого эпического произведения было возрождение, восстановление и сохранение разрушенного некогда средневекового государства кыргызов - являвшегося их сокровенной целью.

Ключевые слова: Ак-Асаба, Алтай, Кара Шаар, кыргыз, красное знамя, Кутай, печать, ордо, Чингиз Айтматов.

Annotation: Aim of the article is on basis of epic telling *Manas* of Sagynbai Orozbek uulu's variant to show: existence independent medieval state of Kyrgyz people with its attributes and symbols, revealing tradition election and appointing of king, enthronization, government's legislation, efforts of power holding rulers, heroes, advisers to protect the motherland, presence of stamps, flags, and state standards. Narrative of this clearly shows kernel of this epic telling was revival, reestablishment and preservation of destroyed medieval Kyrgyz state.

Key words: Ak asaba, Altai, Kara Shaar, Kyrgyz, Kyzyl Tuu, Kytai, Moor, Ordo, Chingiz Aitmatov.

Сиздерге сунушталган бул макала кыргыз элинин белгилүү жана даңктуу манасчыларынын бири Сагынбай Орозбак уулунун (1868-1930 жж. өмүр сүргөн) айтуусу боюнча 1978-1980-жылдары басмадан жарыкка чыккан "Манас" эпосунун 4 томдук басылышынын биринчи жана экинчи бөлүктөрүнүн негизинде даярдалды. Белгилүү болгондой бул вариантын 1920-жылдары таланттуу фольклорчу Ибрай Абдрахманов тарабынан манасчыдан жазылып алынган, кийин Кыргызстан Улуттук Илимдер Академиясы аны басмадан чыгарган.

Өткөн XX кылымда, азыркы биздин Кыргыз Республикасынын аймагында, Советтик түзүлүштүн доорунда, СССР курамындагы элдердин тарыхындагы, өзгөчө байыркы мезгилдеги алардын өз мамлекети болгондугу тууралы проблема, эң бир кысымга алынган темалардан болгон. Мунун бирден бир себеби, СССРде коомдук илимдерди изилдеп үйрөнүүдө марксисттик методология үстөмдүк кылып, мамлекет таптык тирешүүдөн жаралып, ал андагы жетекчилердин башкаруучулук куралы катары, коомдун убактылуу институту деп эсептелгендиги болгон. Андыктан, бул суроого ал кезде көп маани берилбей, берилсе да өкүмдүк-буйрукчул көрсөтмөнүн тебелендисинде калган. Анын үстүнө, мурун көчмөндөрдүн алардын катарында кыргыз элинин тарыхын изилдөөдө, евроцентристтик көз караш үстөмдүк кылган. Айтмакчы, биз азыр деле андан арыла албай жатабыз, анткени кыргыздардын жакынкы эле XIX кылымдагы ортосу мезгилдеги мамлекети болгон эмес, «ханы жок – калк, мамлекети жок эл» деген илимий даражалуу тарыхчыларыбыз, арабызда арбын десек жаңылбайбыз. Ал эми көчмөндөрдүн турмушу өзгөчө жол менен өнүккөнүн, белгилүү Россиялык түрколог Лев Николаевич Гумилев дааналап, акыйкаттык менен мындай деп белгилеген: «көчмөн маданиятынын өз алдынча өнүгүү жолуна ээ, ал чет жакадагы жапайы жана драметсиз эмес» [1, с.94]. Ошондуктан бул макала

жогоруда биз белгилеген маселе - кыргыз мамлекетинин тарыхын дыкат жана айкын изилденишине көмөкчү болот деген үмүттөбүз.

Ушундай ахвалда, кыргыз элинин байыркы мамлекети жөнүндө сөз кылуу коркунучтуу болгон. Буга бир гана мисал келтирели: академик Болот Жунусалиев 1950-1960-жылдары басылып чыккан "Манас" эпосунун жалпыланган вариантынын баш сөзүндө, кээ бир жагдайларга түшүндүрмөлөрдү берип жатып "хан" деген титулдун мааниси даана бийлик башы эмес, эпитет сыяктуу айтылган сөз дегенге мажбур болгон [3, с.38]. Ал эми ошол чабал жандуу мамлекетибиздин мезгилинде, Кыргыз ССРинин декларативдик укуктарын (СССРдин курамынан ар бир Республика бөлүнүп чыгууга укугу бар деген беренени) коомчулукка ачыктоого далалат жасагандыгы үчүн эле, кыргыздын алгачкы юриспруденция боюнча илиминин доктору, профессор Кубанычбек Нурбеков куугунтуктоого кабылганы баарыбызга маалым.

Дүйнөгө даңкы чыккан, улуу кыргыз эл жазуучусу, академик Чынгыз Айтматов "Манас" эпосунун Сагынбай Орозбак уулунун вариантынын баш сөзү катары берилген "Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу" деген кириш сөзүндө мындай деп баса белгилейт: "Эпостун бүткүл көркөмдүк түзүлүшү, пафосу эң негизги идеяны баштан аяк улап, өөрчүтүп-өнүктүрүп отурат, ал эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы" [1, с.9]. Өзүңүздөр көрүп тургандай, эпостогу эң негизги максаты - бул кыргыз элинин эркиндиги, демек аны камсыз кылуучу - өз эгемен мамлекетин кайрадан калыбына келтирип, өнүктүрүү экендиги шексиз.

"Манас" эпосунун Сагынбай бабабыздын вариантында муну даана байкаса болот. Мисалы: Манас эр жетип Жакып атасын жана анын элин куугунтуктап басынткан калмактарды (батыш монголдор уруулары же башкача айтканда – ойроттор 1635-1758-жылдары өкүм сүргөн, жунгар хандыгынын калкы) бир далайын жок кылып, калганын сабап кубалагандан кийин. Жакып:

"кой балам, биздин абалыбыз кыйын, калмактарга көз карандыбыз", - деп ал-жайды түшүндүрсө, бала ызаланып, өз бабаларынын тегин сурайт. Ошондо Жакып:

"Оо балам, уругун кыргыз - түрк деп,
Өкмөт кылган бабабыз,
Кытайдын журтун сүрүп - деп,
Айрылганбыз эл журттан
Ар кайсыбыз ар жерде,
Аким болуп жүрүп - деп.
Чоң атаң аты Ногой - деп,
Каратып турду Кашкарды,
Кара Шаарга жеткенче,
Хан атаң Ногой башкарды.
Санатын алган Сары-Колду,
Ага самаган душман сап болду,
Ордо кылган Ополду,
Даң-дуң тоонун оюна,
Далай журтун которду.
Соонар көлдү бойлогон,
Балам, бабаң Ногой тушунда,
Согушкандар сойлогон,
Лоп жакасын жердеген
Ойротко намыс бербеген" [5, с. 117].

Ушундай бейкуттукка алдырып кытайдын Эсен канынын чабуулуна туруштук бере албай Багдатты көздөй эл качты. Азыр: "Балам чачылган сенин тууганың" - деп хан Жакып сөзүн аяктайт.

Ошондо Манас тегерегин караса, көзүнө:

"Кызыл байрак көтөргөн, кырк киши чыга калганы (кырк чилтен)" көрүнгөндө, каткырып күлүп сүйүнөт. Андан ары ал алдын-артын караса:

"көз жеткен жердин баарында
көп-көк темир кийинген,
көп аскер курчап туруптур.
Алтындуу таажы башында,
Агала сакал бир – тур,
Аскеринин кашында" [5, с. 119-120].

Буга шерденген Манас жана анын талапташтары, калмактар менен чечкиндүү күрөшкө аттанышып, "Манас, Манас, Манас!" – деп, ураан чакырышып, чабуулга киргенде:

"Ак-Асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу.
Көк Асаба, кызыл туу,
Көк жанырган улуу чуу," [5, с. 147], башталды – делет.

Манастын хан болушу да өзгөчө кызык, адегенде 84 курдаштары аны Чаркастандын ойунда ууда жүрүшүп, ак тердикке салып Манасты хан көтөрүп алышат [5, с. 241]. Манас дароо өзүнүн максатын айтат. Алтай жана башка жерлерди өзүбүзгө алабыз деп, буйрук берип, мыйзам чыгарат. Каракчы, ууруларды, удуң-жудундардын азабын беремин дейт.

"Ара кокуп арага,
Өкүматы тийиптир,
Өткүр Манас балага" [5, с. 242]

...

«Өкүм болбой өнүкпөйт,
Өзнүчө бу журт көнүкпөйт,
башчысы болбой марыбайт.
Баш аламан жарыбайт,
Ханы болсо кор болбойт,
Жарактуу киши зар болбойт" [5, с. 264].
"Тегерегин баары жоо,
Тепсесе душман жан койбойт.
Калкалайм десең жаныңды,
Көтөрүңөр ханыңды!
Хан көтөрбөй болбос - деп,
Каптаса душман койбос – деп,
Хандуу журт болуп калалык,
Калаба кылса каапырлар,
Кайрат кылган болулук.

...

Бели катуу бирөөндү
Бек көтөрүп коёлук!
Калкка кабар салалык,
Кайраты бар бирөөндү
Хан көтрүп алалык,
Калкка кабар салалык,
Каапыр келип кол салса,
Каруу - жарак асынып
Каршысына баралык», [5, с. 265] – дейт бай Жакып.

Чогулган эл аны шаңдуу кубаттап үн катышты:

«Көтөрөлүк ханды – деп, -
Хан көтөргөн жанды! – деп,
Алты кулач ак кийиз
Астына алып салышты, -
Агала сакал Жакыпты
Акбалта менен Бердики
Жетелешип алышып,
Көпчүлүк аны сүйрөдү,
«Көтөрбөңдөр мени» - деп,
Көсөл Жакып сүйлөдү.

...

Казак, кыргыз камалап
Калмак, мангул жабылып
Ак кийиздин үстүнө
Бай Жакыпты салганы,
Баласы Манас баатырды
Ак кийиздин үстүнө
Аны дагы биргелеш
Отургузуп алганы,
Көтөрүп көп журт алганы,
Жети кадам басканда
«Болду, балдар болду!» - деп,
Жеткелең Жакып карыя
Жерге түшүп калганы.
Жеке Манас Баланы,
Көтөрүп алып көпчүлүк,
Алиге турган жыйынды
Жети айланып барганы" [5, с. 272].
«Хандуу журт болуп калдык – деп,
Кабылан Манас баланы
Хан көтөрүп салдык!» деп,

Тогуз күндө той тарап,
Үй үйүнө кеткени.
Талапкердин баарысы,
Талабына жеткени” [5, с. 273].

Жаңы хандын атасы Жакып токсон бээни сойдуруп, тогуз күнү той берип ата-бабасынан келе жаткан кызыл тууну көтөрөт, ханга караган элдин санын алуу башталат.

Кээ бир тарыхый маалыматтарда маселен, XV кылымга тийешелүү булакта монголдордун ханын тандап мыйзамдаштыруусу төмөндөгүчө болот дейт: “ ак кийизге отургузушуп, аны үч жолу көтөрүшөт. Андан соң аны менен боз үйдү үч жолу айлантышып такка отургузушуп колун алтын кылыч карматышат. Ал өзүлөрүнүн жөрөлгөсү боюнча ант берет” [7, с. 70]. Кыргыздардын XVI кылымдын башталышында ханы болуп көтөрүлгөн Мухаммед Кыргыз [8, с. 357] жана 1841-жылы хан болуп жарыяланган Ормон Ниязбек уулу [9, с. 27] да ак кийизге отургузулуп хандык бийликке мыйзамдуулукта ээ болгондорун белгилүү. Ормонду хан көтөргөндө башына төбөсү кызыл кымкап менен тышталган бөрктүү тебетей кийгизишип, ак кийизге отургузушуп аземге катышкандарды үч ирээт айлантышкан [9, с. 31]. Дагы бир маалыматтарда, казак көчмөндөрдүн аземи боюнча, хан көтөрүүгө катышкандар, ханды көтөргөн кийиздин майда кесиндилерин же болбосо анын үстүндөгү мурунку көйнөгүнүн кесиндилеринен ырымдап ала кетишчү экен [4, с.126-127].

Сагынбай Орозбак уулунун вариантындагы “Манас” эпосунда жогоркулардан тышкары мөөр, туу, асаба, байрак, желек ж.б. мамлекеттүүлүктүн атрибуттары жөнүндө бай маалыматтарды кездештиребиз. Бир жерде: “Катчыга катын жаздырды, кандык мөөрүн бастырды”- деп, мөөр жөнүндө баяндалса [6, с. 78-79], башка бир саптарда кыргыздарда мамлекеттик символ болгон туу атадан-балага, муундан-муунга мурас катары өтүп тургандыгы жөнүндө айтылат:

“Бай Жакыптын кызыл туу,
Байкаганга сөзү бу:
Кыргыздын кыйла тобунан
Алыс жерден калган туу,
Башкы атасы Бабырхан,
Андан калган ушул туу” [6, с. 28].
“Ак асаба, кызыл туу,
Көк асаба, кызыл туу,
Көк жаңырган улуу чу” [6, с. 31].

Байыркы кыргыздарда хандык бийликтин болгону төмөнкү саптардан да көрүнүп турат:

“Хан өкүмүн тийгизди,
Хан таажысы ушу деп,
Хан Манастын башына
Жыгалуу бөрктү кийгизди” [6, с. 272].

“Манас” эпосунун текстинде “хан”, “баатыр”, “бек”, “аким”, “төрө”, “мырза” сыяктуу жолуккан титулдар, жалпы эле түрк-монгол элдерине да таандык экендиги маалым. Ал эми “падыша” деген титулдун жолугушу болсо, кыргыздардын орус калкы менен жамаатташ жашагандыгынын, эпоско тийгизген таасири экени даана көрүнүп турат. Дагы бир ушундай эле “паша” деген титулдун эпосто учурашы, аталган чыгарманын кагазга түшүрүү мезгилиндеги кыргыз элинин ичиндеги мусулманчылыктын жана Мустафа Кемаль Ататүрк жетектеген ошол кезде Түркияда күч алып жаткан жаш түрктөрдүн «Биригүү жана Прогресс» партиясынын идеяларынын Түркстанга анын ичинде Кыргызстанда жайылышынын чагылышы десек жаңылбайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосундагы мамлекет жөнүндөгү маалыматтардан көрүнгөндөй, кыргыз элинин мамлекет куруу жөрөлгөсү те тарых тереңинен келүү менен бирге, ал ар тараптан өнүгүп, өскөн толук кандуу эл аралык мамилелердин субъектиси катары өмүр сүргөнүнөн кабар берет. Сагынбай Орозбак уулунун вариантындагы “Манас” эпосунун негизги өзөгү кыргыз элинин ураган мамлекетин кайрадан жаралтып, калыбына келтирип, сактоо экендиги талашсыз, ал эми келечектеги бул багыттагы изилдөөлөр өзгөчө атайын дыкат изилдениши абзел жана мында көп кызыктуу маалыматтар болооруна ишеничтемин.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу //Манас. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. Т.1. -Ф.: Кыргызстан, 1978. 295 б.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки.- М., 1973. -203 с.
3. Жунусалиев Б. Кириш сөз// Манас. Т.1. -Ф.: Кыргызмамбас, 1958.
4. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. -Спб,1832.Ч.3.
5. Манас. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча.Т.1. -Ф.: Кыргызстан, 1978. 295 б.
6. Манас. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча.Т.2.- Ф.: Кыргызстан,1980. 252 б.
7. Султанов Т. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. -Алматы: Дайк пресс, 2001. 276 с.
8. Кыргыз Республикасынын тарыхы. Жогорку окуу жайлары учун окуу китеп/Жооптуу ред. : А. Кекеев. -Б.: Кыргызстан, 2000. 368 с.
9. Усенбаев К. Ормон хан. -Б.,1999. 104 б.

Рецензент: к.и.н., доц. Т.М. Рыскулов

МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ БАЗА АРХИВНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ СОХРАНЕНИЯ «НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАМЯТИ»

АРХИВ МЕКЕМЕЛЕРИНИН МАТЕРИАЛДЫК- ТЕХНИКАЛЫК БАЗАСЫ «УЛУТТУК БАЙЛЫКТЫН» САКТООНУН МААНИЛҮҮ ШАРТЫ

MATERIAL AND TECHNICAL BASE OF ARCHIVAL INSTITUTIONS AS AN IMPORTANT CONDITION FOR PRESERVING «NATIONAL MEMORY»

Аннотация: Данная статья посвящена вопросу материально-технической базе архивных учреждений. Рассматривается возникновение этого направления в нашей стране и первые разработки в этой области, исследуются перспективы развития, а также некоторые проблемы, которые предстоит решить. Рассмотрены основные архитектурные сооружения как основа материальной базы архивов: история и развитие, материально-техническая база в организации работы архивных учреждений, а также наиболее важное внедрение новых информационных технологий в деле совершенствования архивной деятельности, материально-техническая база архивов Кыргызстана: проблемы и перспективы развития. Эта тема актуальна, ведь задача архитекторов сегодня состоит в том, чтобы архивы приобрели свой неповторимый облик.

Ключевые слова: архив, архивная служба, архивный документ, материально-техническая база, архитектура, информационные технологии.

Аннотация: Бул макала архив мекемелеринин материалдык-техникалык базасы маселесине арналган. Биздин мамлекетте ушул багыттын пайда болушу жана бул жааттагы алгачкы өнүгүүлөр каралып, өнүгүү келечеги, ошондой эле чечиле турган айрым көйгөйлөр каралды. Архивдердин материалдык базасынын негизи катары негизги архитектуралык курулуштар каралат: тарых жана өнүгүү, архив мекемелеринин ишин уюштуруудагы материалдык-техникалык база, ошондой эле архив ишин өркүндөтүүдө жаңы маалыматтык технологияларды киргизүү, Кыргызстандагы архивдердин материалдык-техникалык базасы: көйгөйлөрү жана өнүгүү келечеги. Бул тема актуалдуу, анткени архитектордун милдети бүгүнкү күндө архивдерди өзгөчө көрүнүшкө ээ кылуу.

Түйүндүү сөздөр: архив, архив кызматы, архивдик документ, материалдык-техникалык база, архитектура, маалыматтык технологиялар.

Abstract: This article is devoted to the issue of material and technical base of archival institutions. The article examines the emergence of this direction in our country and the first developments in this area, examines the prospects for development, as well as some problems that need to be solved. The main architectural structures as the basis of the material base of archives are considered:

history and development, material and technical base in the organization of archival institutions, as well as the most important introduction of new information technologies in improving archival activities, material and technical base of archives of Kyrgyzstan: problems and prospects for development. This topic is relevant, because the task of the architect today is to make the archives acquire their own unique appearance.

Keywords: archive, archive service, archive document, material and technical base, architecture, information technologies

Современные условия развития общества требуют от архива особого внимания к его внешнему и внутреннему облику. Они занимаются поиском имиджа, созданием собственного имиджа, повышением престижа среди реальных и потенциальных пользователей.

Материально-техническая база архива включает отраслевую структуру с выделением основных и вспомогательных инфраструктурных секторов. Для архива понятие материально-технической базы учитывает состояние составляющих ее компонентов: наличие и приспособляемость производственных площадей, возраст оборудования, соответствие материальным ресурсам производственной программы [1, 6-9].

Успешное развитие отрасли возможно только при наличии соответствующей материально-технической базы (МТБ).

Согласно Законодательству Кыргызской Республики государственные органы, органы местного самоуправления, организации обязаны обеспечивать финансовые, материально-технические и иные условия, необходимые для комплектования, хранения, учета и использования архивных документов, предоставлять создаваемым ими архивам помещения, отвечающие нормативным требованиям хранения архивных документов и условиям труда работников архива. Этот вопрос регулярно стоит на повестке дня государственной архивной службы, и всякий раз отмечается его неудовлетворительное состояние, так как ни в одном госархиве по сегодняшний день нет современного специального оборудования. Исключение составляет здание Центрального государственного архива политической документации (ЦГА ПД КР), где в советское время функционировала система увлажнения и обогрева (охлаждения) воздуха. Но и там она, на момент вхождения архива в систему государственной архивной службы, уже вышла из строя. Калориферная система была предусмотрена и в здании Центрального государственного архива КР (ЦГА), но из-за технологического дефекта фактически со дня ввода здания в эксплуатацию она не функционировала. Установка же современных систем для поддержания температурно-влажностного режима в архивах республики пока только в планах.

Уже к началу 1990-х гг. из-за перегруженности хранилищ и невозможности приема новых

документов на хранение в Кыргызстане остро стоял вопрос со зданиями для многих государственных архивов. Еще в 1988 году решением горисполкома городе Фрунзе архивной службе был отведен земельный участок площадью 0,34 гектара по улице Правды (Ибраимова) для строительства нового здания ЦГА КР. В старом здании по улице Токтогула предполагалось оставить Центральный государственный архив кинофото-фонодокументации КР (ЦГА КФФД). Строительство нового архивохранилища было включено и титульный список капитальных вложений на 1995 г., но оно так и не было возобновлено.

В соответствии с этим постановлением Правительства местными властями были приняты другие меры по улучшению материально-технического и финансового состояния госархивов. В результате Манасский, Карабууринский, Сузакский, Каракульский архивы переехали в более подходящие помещения.

Бедственное положение архивов и хроническое невнимание к ним вынудило группу ведущих архивистов 26 сентября 1997 года в надежде быть понятыми, обратиться с письмом к президенту А.А. Акаеву, в котором говорилось о том, что из-за крайне неудовлетворительного состояния МТБ сохранность архивных документов находится под угрозой. В документе обращалось внимание на отставание архивного хозяйства КР от других стран, отсутствие новых информационных технологий, перегруженность архивохранилищ, необходимость строительства типовых зданий, невыделение финансовых средств на капитальный ремонт и финансирование архивов по остаточному принципу.

В ответ Президент КР распорядился профинансировать архивную отрасль на 1998 год в полном объеме, но это распоряжение не было выполнено: на капитальный ремонт было выделено 27,3 тыс. вместо положенных 400 тыс. сомов. А в 1998-1999 гг. программа «Маданият» для архивных учреждений и вовсе не финансировалась [2, 22].

Время от времени работу архивов деморализовывали чрезвычайные происшествия. В конце 1993 г. случилось чрезвычайное происшествие в Иссык-Кульском областном государственном архиве (ОГА): из-за аварии в системе отопления от горячей воды пострадало около 17 тыс. ед. хр. При-

чиной аварии послужило отсутствие капитального ремонта в здании областного архива и его коммуникаций. В течение нескольких лет архивисты приводили в порядок намоченные документы.

Как пример бедственного положения МТБ архивной отрасли и самоотверженности архивистов можно рассматривать трагедию с Сузакским районным архивом. В ночь на 19 мая 1998 года в результате наводнения селевым потоком затопило здание архива. Бурным течением были выдавлены двери и оконные рамы, часть дел унесло, расположенные на нижних полках документы оказались затопленными водно-грязевыми массами. Высота селевого потока местами достигла 160 см. В первые дни добраться к архиву было невозможно, обследование здания было осуществлено через чердак спустившимся с вертолета заведующим архивом. Только на третий день, когда уровень воды снизился, документы были вывезены в безопасное место и размещены в палатках на стеллажах для просушки.

Восстановление документов и проверка их наличия продолжались до конца 1999 года. Как показали результаты проверки, около 1 тыс. дел оказались в удовлетворительном состоянии, более 1 тыс. дел требовали реставрации, 576 дел не подлежали восстановлению и 7414 дел не были обнаружены. Таким образом, в результате стихийного бедствия было утрачено 7990 дел по личному составу.

После наводнения архиву было выделено другое здание, проведен ремонт. Просушенные и прошедшие санитарную обработку документы перемещены в новое помещение [3, 129-134].

Ситуация с Сузакским районным архивом осложнялась тем, что районная администрация вынесла неправомерное решение о продаже здания архива частной фирме, минуя местное отделение Фонда госимущества. Между тем спорное здание еще в 1940-х годах было построено самими архивистами. Руководству архивной службы области пришлось пройти через мучительную судебную тяжбу, чтобы сохранить здание архива. После этого инцидента началась целенаправленная работа архивов по поводу перевода зданий и помещений архивов по всей республике на баланс архивной службы. Ведь в прежние годы этот вопрос не был актуален: государство гарантировало выделение государственным учреждениям зданий, но с введением частной собственности и начинавшейся приватизацией вопрос наличия правоустанавливающих документов стал приоритетным.

С начала 1990-х гг. Правительством КР ставилась задача информатизации системы управления на основе новых информационно-коммуникационных технологий. Первая попытка в архивной отрасли осмыслить эту работу воплотилась в Программе информатизации архивного дела в КР, подготовленной в марте 1994 года.

Она вошла в Программу информатизации КР на 1995-2000 гг. [4, 204].

Программой предусматривалось создание информационно-поисковой архивной системы с объемом финансирования 4,5 млн. сомов за счет зарубежных кредитов. Однако из-за отсутствия кредитов реализация этой программы так и не началась. Позже программой «Маданият» на создание автоматизированной системы управления архивным делом и компьютеризацию архивных учреждений на 1998-2000 гг. из государственного бюджета предусматривалось выделение 500 тыс. сомов. Но и эти скудные средства так и не были выделены.

Первопроходцем среди государственных технологий стал ЦГА КФФД. Правительство КР профинансировало 600 тыс. сомов на приобретение аппаратуры нового поколения для перевода фонозаписей на цифровые носители. Архивом было начато копирование фотодокументов, что поставило на более современный уровень обеспечение их сохранности. С 2003 года началось создание автоматизированного кинокаталога, а с 2004 года - электронной базы данных на фотокаталог. В настоящее время в кинокаталоге насчитывается более 25 тыс. карточек, в фотокаталоге - более 49 тыс.

С 2004 года эстафету принял ЦГА КР, начав заполнять базу данных «Архивный фонд», программное обеспечение для которой было предоставлено Росархивом, и базу данных «Решения Фрунзенского горисполкома» на основе программного обеспечения Тверского областного архива РФ, которое позже дорабатывалось уже своими силами. Впоследствии БД начал создавать Иссык-Кульский ОГА.

За 2004 год количество компьютеров в архивных учреждениях республики возросло с 13 до 35. Впервые заработал сайт Государственной архивной службы КР. В целях реализации Национальной стратегии «Информационно-коммуникационные технологии для развития КР» государственная архивная служба и ее областные управления были подключены к государственной компьютерной сети.

Неудовлетворительные условия хранения документов вынуждали активизировать работу с местными органами государственной власти. В течение 1998-1999 гг. благодаря усилиям архивистов были получены помещения для Чуй-Токмоцкого, Кеминского, Жеты-Огузского, Ак-Суйского, Балыкчинского, Тогуз-Торунского, Чаткальского, Сузакского, Кадамжайского, Узгенского, Кара-Суйского, Бишкекского госархивов. Но в целом ситуация со зданиями архивов, особенно районных и городских, оставалась по республике все еще неблагоприятной.

22 января 1998 г. состоялось совместное заседание коллегии Госархивагентства и ЦК профсоюза работников государственных учреждений

и общественного обслуживания КР, на котором обсуждалось состояние охраны труда и техники безопасности. Как достижение отмечалось отсутствие случаев производственного травматизма, но вместе с тем указывалось, что архивисты, как правило, работают в условиях плохой освещенности, запыленности, низкой температуры в зимний период из-за отсутствия отопления в хранилищах. Нарушения требований охраны труда и техники безопасности были обусловлены тем, что подавляющее большинство архивов располагалось в нетиповых зданиях. Чтобы стимулировать улучшение условий труда, был объявлен республиканский смотр-конкурс по охране труда, итоги которого были подведены в апреле 1999 года. Проведение конкурса способствовало улучшению условий труда в архивах республики: сделан ремонт помещений и оборудования, приобретены обогреватели, стремянки, тележки, проведено медицинское обследование персонала. Однако недостаточное финансирование не позволило в полной мере привести условия труда архивистов в соответствие с требованиями нормативов.

В здании ЦГА КР, построенном в 1964 году, в архивохранилищах ни разу не проводился капитальный ремонт, а хранилища исчерпала возможности для комплектования новыми документами. В них отсутствовало оборудование для поддержания температурно-влажностного режима и противопожарной безопасности.

Созданному в 1972 году ЦГА КФФД так и не было предоставлено отдельное помещение и уникальные аудиовизуальные документы хранились в неподобающих условиях с нарушением технологии хранения.

Из 7 ОГА в типовых зданиях размещались только 4 – Иссык-Кульский, Нарынский, Ошский и Джалал-Абадский. Таласский ОГА располагался в старом саманном одноэтажном здании бывшей школы с печным отоплением, которое находилось в аварийном состоянии: пол прогнил, документы из-за сырости заражались грибом. Не имел своего здания и ютился по кабинетам разных учреждений созданный в 1992 году Чуйский ОГА. Остро нуждался в проведении капремонта Джала-Абадский ОГА, документы которого находились под постоянной угрозой затопления из-за протекающей крыши.

Районные и городские архивы располагались в различных приспособленных помещениях, большая часть которых не отвечала элементарным требованиям. Например: Аламединский райархив находился в гараже районного суда, Кочкорскому было отведено помещение бывшей тюрьмы. Таласский госархив располагался в крошечном помещении в подвале облминистрации, без окон и вентиляции, где архивные документы из-за отсутствия места лежали на бетонном полу.

До 1991 году во всех центральных, областных и ряде районно-городских архивов действовала охранно-пожарная сигнализация, но к 2000 году она пришла в негодность. Не все архивы имели возможность приобрести и перезарядить огнетушители. Автоматические же системы пожаротушения были недостижимы.

Лишь к концу 2000 году в МТБ госархивов наметились небольшие сдвиги: Алайскому и Кеминскому райархивам, а также Таласскому госархиву были выделены приспособленные помещения; удалось официально закрепить земельный участок за Ак-Талинским райархивом; в Джалал-Абадской области сделана пристройка к зданию горархива Джала-Абада, переведены на баланс архивной службы здания Джалал-Абадского и Таш-Комурского райархивов; проведен ремонт Жайылского и Кантского филиалов Чуйского ОГА, Иссык-Атинского райархива; проведен капитальный ремонт здания Джалал-Абадского ОГА и старого здания Сузакского райархива; новые помещения выделены Таш-Комурскому и Джеты-Огузскому райархивам; состоялось открытие Тонского районного архива Иссык-Кульской области, переехавшего в здание бывшей районной больницы; часть документов Бишкекского горархива из подвала здания ЦГА КР были перемещены в помещение бывшего почтового отделения; Чуйский ОГА переехал в здание своего Кантского филиала, произошло объединение двух архивов.

В июне 2001 году на заседании Архивного совета рассматривался вопрос о состоянии пожарной безопасности в центральных государственных архивах. Отмечалось, что в архивах не действует пожарная сигнализация, в ЦГА КР и книгохранилище отсутствует система автоматического пожаротушения, а в ЦГА ПД эта система не действует по причине износа оборудования. Электроосветительная система архивов не соответствует требованиям безопасности и нуждается в замене, из-за отсутствия финансовых средств не приобретаются новые и своевременно не перезаряжаются старые огнетушители. Противопожарное состояние архивов критическое и требует принятия неотложных мер.

Ряд архивов в течение 2001 году улучшили свою МТБ: получили новые здания Каракульский и Кок-Жангакский горархивы, завершился капитальный ремонт зданий Ошского и Баткенского ОГА, начался капитальный ремонт Иссык-Кульского ОГА.

В значительной мере способствовало решению вопросов улучшения МТБ региональных архивов постановление Правительства КР от 29 апреля 2002 года «О состоянии архивного дела в Кыргызской Республике и мерах по его улучшению». Благодаря ему в 2002 году получили новые здания Бишкекский горархив, в Чуйской области – Панфиловский, Кеминский, Чуй-Токмокский

райархивы, в Ошской области - Ноокатский райархив, в Джалал-Абадской области - Кара-Кульский и Майлуу-Суйский горархивы, в Нарынской области - Жумгалский и Ак-Талинский райархивы, в Таласской области - Таласский ОГА [5, 10-11].

9 сентября 2003 год стал праздничным днем для архивистов Таласской области, которые переехали в собственное просторное двухэтажное здание общей площадью 1320 кв.м. в с. Кок-Ой.

2004 году несмотря на переживаемые материальные трудности, стал первой ступенью в процессе внедрения информационно-коммуникационных технологий в архивном деле. Были созданы web-сайты государственной архивной службы, ЦГА КР и Иссык-Кульского управления архивами и документацией. Государственная архивная служба (ГАС) подключилась к Государственной компьютерной сети, было получено разрешение на подключение к этой сети всех областных управлений архивами. ЦГА КФФД начал оцифровку своих документов. ЦГА КР продолжил создание двух баз данных на архивные документы.

С 2005 года и в последующее время в судьбе архивной службы республики наметился поворот. Это стало возможным благодаря регулярному и существенному увеличению финансирования отрасли. В 2007 году общая сумма финансирования составила уже более 45 млн. сомов, в т.ч. на приобретение оборудования 2,2 млн. сомов и капитальный ремонт – 5,8 млн. сомов. Впервые за 40 с лишним лет начался капитальный ремонт головного здания ГАС. В течение 3-х лет была отремонтирована кровля, архивохранилища, административные помещения здания, полностью обновлена электросеть, приобретена офисная мебель и компьютерное оборудование [6].

В 2008 году продолжилось оснащение головного архивного здания в Бишкеке современной техникой. Была установлена новая охранно-пожарная сигнализация, а в архивохранилищах - автоматическая система пожаротушения.

Благодаря поддержке региональных руководителей и повышенному вниманию государства к 2012 году удалось значительно укрепить МТБ архивной службы.

Увеличился компьютерный парк архивных учреждений. Однако без специальных книжных сканеров, на приобретение которых не было финансовых средств, оцифровка документов задерживалась. Она стало возможной только в 2012 году, когда один книжный сканер был установлен в ЦГА, а затем концу года еще 4 сканера заработали в областных архивах - Чуйском, Иссык-Кульском, Джалал-Абадском и Ошском.

Впервые в истории архивного дела республики в виде эксперимента в Иссык-Кульском област-

ном архиве применены современные технологии хранения архивных документов - установлены механические передвижные стеллажи. Их использование дало экономию площадей в архивохранилище за счет отсутствия рядов и архивных коробок.

В 2013 году состоялось открытие 4 районных архивов - Алайского, Токтогульского, Аламединского и Жайылского, въехавших в выделенные им и капитально отремонтированные и оборудованные помещения. Установлены система поддержания температурно-влажностного режима в Жайылском, система пожарной сигнализации и электрическое отопление в Аламудунском, системы отопления в Московском, Панфиловском и Иссык-Атинском райархивах.

В 2014 году по защищенным статьям архивная отрасль была полностью профинансирована, по незащищенным - на 43,4%. Областные архивы активизировали работу по укреплению своей МТБ.

В 2015 году на работы по укреплению МТБ архивов было выделено из бюджета: 1,6 млн. сомов на утепление архивов, 3 млн. сом на строительство Ак-Талинского райархива, 8,2 млн. сомов на поиск и копирование архивных документов за рубежом и другие мероприятия, запланированные в связи со 100-летием восстания 1916 г. и 115-годовщиной Алымбек-датки [7, С.214-215].

Таким образом, в результате кропотливой работы архивистов республики укреплялась материально-техническая основа архивной отрасли, которая постепенно начала выходить из кризиса и вставать на пути устойчивого развития. Развитию отрасли стало уделяться большое внимание, пришло общее понимание важности архивных документов для решения текущих и стратегических задач.

Литература

1. Жугастр-Лушин, А.М. Здания архивов [Текст]: учебник / А.М. Жугастр-Лушин. - М.: Стройиздат, 1975.- 125 с.
2. Информационный бюллетень. - Б., 2000.- №1.- 78 с.
3. Из истории архивного дела Жалалабатской области 1926-2008. / Сб. документов. - Жалалабат, 2008.- 159 с.
4. Ахмедов, О.К. История архивного дела Кыргызстана [Текст]: учебное пособие / О.К. Ахмедов, З.К. Курманов, Т.А. Абдырахманова.- Б., 2017.- 320 с.
5. Информационный бюллетень.- Б., 2003.- №1.- С. 10-11.
6. Центральный государственный архив КР [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://archive.kg/state/cga.html>.
7. Ахмедов, О.К. История архивного дела Кыргызстана [Текст]: учебное пособие / О.К. Ахмедов, З.К. Курманов, Т.А. Абдырахманова.- Б., 2017.- 320 с.

Çetin Murat Hazar
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Samara Batabekova
İstanbul Üniversitesi
S.batabekova@gmail.com

КОММУНИКАЦИЯНЫН АНЫКТАМАСЫ ЖАНА ТАРЫХЫ

İLETİŞİM KAVRAMI VE TARİHİ

CONCEPT AND HISTORY OF COMMUNICATION

Аннотация: Адамдар өздүк жашоосун өнүктүрүү жана улантуу үчүн байланышка муктаж. Жекеликтер байланыштын жардамы аркылуу бири-бири менен, ошондой эле табият менен жакын мамиледе боло алат. Адам жана бүткүл жандуулар үчүн эң зарыл каражат болгон байланыштын тарыхы туңгуч адам менен кошо башталган. Коммуникация - бул байланыш - жеткирүүнү каалаган маалымат, ой жана сезимдерди символдор менен элдештирип, ар түрдүү каражаттарды колдонуу аркылуу каршы тарапка жөнөтүү дегенди түшүндүрөт. Айрыкча, оозеки байланыш жазуунун пайда болушунан мурун негизги байланыш методу (ыкмасы) катары колдонулган. Оозеки байланыш жазуунун пайда болушунан кийин дагы аны менен бирге кеңири колдонулган. Алгач байланыш каражаты катары сүйлөшүү жана сүрөт колдонулса, алфавиттин табылышы менен бирге, байланыш азыркы учурдагы формасын алган.

Түйүндүү сөздөр: Коммуникация (же байланыш), коммуникация түшүнүгү, коммуникация тарыхы, алфавит, папирус, пергамент, иероглиф, оозеки байланыш, ыш аркылуу байланыш, Рим папасын тандоо

Özet: İnsanların kendi varlıklarını geliştirmek ve sürdürmek için iletişime ihtiyaçları bulunmaktadır. Bireyler iletişim sayesinde birbirlerine ve doğaya uyum sağlayabilmektedir. İnsanlar ve bütün canlılar için vazgeçilmez olan iletişimin tarihi ise ilk insanla birlikte başlamaktadır. İletişim, iletmek istenen bilgi, düşünce ve duyguların karşı tarafa üzerinde uzlaşmaya varılmış simgelerle çeşitli araçlar kullanılarak gönderilmesi şeklinde tanımlanabilir. Sözlü iletişim özellikle yazının icadından önce temel iletişim yöntemi olarak kullanılmıştır. Yazının icadından sonra da sözlü iletişim, onunla birlikte yine yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Önce konuşma ve resim, iletişim aracı olarak kullanılmış, alfabenin bulunması ile birlikte iletişim günümüzdeki şeklini almıştır.

Anahtar Kelimeler: İletişim, İletişimin Tanımı, İletişimin Tarihi. Alfabe, Papirüs, Parşömen, Hiyeroglif, Sözlü İletişim, Dumanla İletişim, Papa Seçimi

Abstract: People need communication to develop and maintain their own existence. People can adapt to each other and to nature through communication. The history of communication, which is indispensable for humans and all creatures, starts with the first human being. Communication can be defined as sending the information, thoughts and emotions that are wanted to be conveyed by using various means with the symbols that have been agreed on the opposite side. Oral communication has been used as the basic communication method especially before the invention of the writing. First, speech and picture were used as communication tools, and with the discovery of the alphabet, communication has taken the form of today.

Keywords: *Communication, Definition of Communication, History of Communication, Alphabet, Papyrus, Parchment, Hieroglyphics, Oral Communication, Communication with Smoke, Election of The Pope*

İnsan iletişimi, ilk insandan beri varlığını sürdürmüştür. Dünya yüzeyinde birçok canlı yeni oluşan şartlara ayak uyduramadığından, yani varlığını sürdürmek ve kendi varlığını geliştirmek için gerekli olan iletişimi gerçekleştiremediğinden ayıklanmıştır. Bugün dünya üzerinde varlığını sürdüren bütün türler birbirleriyle, doğayla gerekli iletişim sağlamışlar ve buna uyum göstermişlerdir.

1. İLETİŞİM KAVRAMI

İletişim, bireyler arasında ortak bir simgeler sistemiyle gerçekleştirilen anlam ve bilgi alışverişi olarak nitelendirilebilir (AnaBritannica, 1988: 11/520). İletişimle ilgili birbirinden farklı birçok tanım bulunmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- İletişim, bilgi, düşünce, duygu, tutum ve davranış biçimlerinin kaynak ile alıcı arasındaki bir ilişkişme yoluyla birinden diğerine bazı oluklar kullanılarak değişik amaçlarla aktarılmasını kapsayan süreçtir. (Yüksel, 2003:9)
- İletişim, insanlık tarihinin başlangıcından bugüne kadar, bugünden de sonsuza kadar insanları birbirine bağlayan ve onların sosyal bir grup halinde denge ve uyum içinde anlaşmalarını sağlayan bir etkileşimler bütünüdür. (Mısırlı, 2003:1)
- İletişim bir bakıma anlam üretmek ve onu başkasıyla paylaşmaktır. (Kılıç, 2002:14-15)
- İletişim, anlamlarında uzlaşmış simgeler aracılığı ile bilgilerin, düşüncelerin, duyguların biriktirilip aktarılmasının ve alış-verişinin hem ortak hem de değişik zaman ve mekan boyutlarında gerçekleştirilmesidir. (Zıllıoğlu, 1993:7)
- İletişim, birbirlerine ortamlarındaki nesneler, olaylar, olgularla ilgili değişimleri haber veren, bunlara ilişkin bilgilerini birbirine aktaran, aynı olgular, nesneler, sorunlar karşısında benzer yaşam deneyimlerinden kaynaklanan, benzer duygular taşıyıp bunları birbirine ifade eden insanların oluşturduğu topluluk ya da toplum yaşamı içinde gerçekleştirilen tutum, yargı, düşünce, duygu bildirişimleridir. (Oskay, 1994:15)
- İletişim, belli bir coğrafya parçasında aynı doğa koşulları içinde varlıklarını sürdürmek için araç ve gereçler bulan, bu konuda çeşitli bilgiler üretmiş bulunan, bunları belirli işbölümü yöntemlerine göre kullanan, kendi aralarındaki bu işbölümünden kaynaklanan farklılaşmaları haklılaştırmak için çeşitli değerler ve inançlar üreterek toplumun farklı kesimlerini ortak üst kimlikler içinde kaynaştırmayı amaçlayan insanların etkinliğidir. (Oskay, 1994:15-16)

• İletişim, iletilmek istenen materyalin, ilgili herkes tarafından tamamen anlaşılabilmesi amacıyla, bilgi, kanaat ya da düşüncenin, yazı, konuşma ve görsel araçlarla veya bunların bir arada kullanımıyla iletilmesi, alınması veya değiştirilmesidir. (Sillars, 1997:1)

Ünsal Oskay, 19. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişimin Kültürel İşlevleri Kuramsal Bir Yaklaşım adlı eserinde (1993:309) uygulama içinde iletişimin ne anlama geldiğini F.E.X. Dance'ın 15 kavramlaştırmasıyla açıklamaya çalışmaktadır. İletişimin çok değişik anlamlarla kullanıldığını belirten Oskay, Dance'ın değişik alanlardan ve değişik yazarlardan yola çıkarak önce 4 560 iletişim terimini topladığını, sonrasında bunları tiplendirerek 2 612'ye indirdiğini ve en sonunda da kavramsal içerikleri açısından 15 ana kategoriye ayırdığını vurgulamaktadır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- Simge/sözsellik/konuşma bakımından, düşüncenin, fikrin sözsel karşılıklı-mübadelesi,
- Anlama bakımından, total konum içinde, iki kişinin birbirini anlaması, birbirine kendisini anlatabilmesi,
- Etkileşim/ilişkilendirme/toplumsal süreç bakımından, biyolojik anlamda bile ortak edime olarak veren, karşılıklı-etkileşim,
- Belirsizliğin azaltılması bakımından, ego'yu savunmak, etkin eylemde bulunmak için belirsizliğin azaltılması,
- Süreç olması açısından, enformasyonun, idea'ların, hissiyatın, becerilerin simgeler kullanımı ile aktarımı süreci,
- İçinden-değiştirim/aktarım/mübadele olma açısından, bir şey ya da bir kişinin bir şey/bir kişi iken, başka bir şey/bir kişiye dönüşmesinin/dönüşme işleminin/ya da hem değişimin hem de değişim sürecinin kendisi,
- İlintileme/bağıntılama açısından, yaşayan bir evrenin kesikleşmiş parçalarının bağıntılama süreci,
- Harcıalemlendirme açısından, bir kişinin tekelinde olan şeylerin, iki ya da daha çok kişinin eline geçmesi,
- Kanal, taşıyıcı, aracı/yol olma özelliği açısından, mesajın, komutun gönderimi olarak, usul, teknikleri,
- Belleklenmelerin yanıtla dönüştürülmesindeki işlevi açısından, alımcı tarafta, onun dikkatine uyandırarak, daha önceden belleklendirdiklerinin, gönderimcinin beklentileri uygun yanıtlara dönüştürülmesi işlemi,
- Farkedişçi yanıt/davranış uyarlayıcı/yanıt/değişim olarak, organizmanın ortamdaki uyarıya verdiği onu farketirici yanıt, çevredeki, ortamdaki

değişime uyarlanması yanıt, bu yanıtla diğerinin davranışını etkilemek,

- Uyarı özelliği açısından, kaynaktan çıktığından itibaren alımcı taraf için bir uyarı olan edim,
- Zaman/konum olması açısından, bir yapılanmış konumdan, tüm olarak, bir diğerine aktarım süreci,
- Güç (yetke-iktidar) olması bakımından, gücün uygulandığı (tatbikata aktarıldığı) mekanizma.

Doğduğumuz günden itibaren bir iletişim içinde yaşamaktayız. Bu ilk yıllarda kendi varlığımızı tanımak, fiziksel ihtiyaçlarımızı gidermek, daha sonraki yıllarda ise, diğerlerini tanımak, toplumsallaşmak ve kendimizi ifade etmek için iletişimi yoğun bir şekilde kullanırız.

İlk önce kendi ellerini, ayaklarını tanımaya çalışan bebek, bir takım fiziksel ihtiyaçlarının varlığına vararak, bunların giderilmesi için dışarıyla iletişim kurmaktadır. Bu yıllar aynı zamanda ebeveynlerle güvenlik ihtiyacının karşılanması için tanışmayı ve ilişki kurulmayı içermektedir. İlerleyen yıllarla birlikte aile dışında, toplumsallaşma ve kendini ifade ederek bir yer edinme eylemi başlamaktadır. Ergenlikle birlikte ise, neredeyse toplumsallaşma ve kaçış ihtiyacı iletişimin temel öğelerini oluşturmaya başlamaktadır.

Bilgilenmek/bilgilendirmek, eyleme geçmek/geçirmek, sosyalleşmek/sosyalleştirmek, kaçmak/kaçırmak gibi amaçlarla yapılan iletişim, aynı zamanda psikolojik bağlamda benliğimizin oluşması için yaşamsal bir öneme sahiptir. Hangi amaç veya amaçlarla iletişim kurarsak kuralım bunu bir ihtiyaç olarak hissetmekte, sırf iletişim kurmak için bile bu eylem içine girmeyi istemekteyiz. Kaldı ki, bir televizyon seyretmek, radyo dinlemek, bilgisayar kullanmak, gazete okumak, birileriyle sohbet etmek hatta düşünmek bir iletişim eylemi içinde yer almaktadır. Algıladığımız veya algılayamadığımız birçok şey bir iletişim ögesi olarak karşımıza gelmektedir ve buna karşı olumlu veya olumsuz bir tepki (tepkisizlik bile bir tepki biçimidir) göstermekteyiz. Dolayısıyla bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde günümüzün her saatini iletişimle geçirmekteyiz.

2. İLETİŞİMİN TARİHİ

İletişim ilk insanla birlikte başlamaktadır. Dünya yüzeyindeki ilk insan acıktığı için yemek yemiş, su içmiş, hayvan ve bitkilerle iletişim kurmuş, havanın, suyun sıcaklığından etkilenmiş, doğayla etkileşim içinde olmuştur. Diğer insanlarla birlikte olduğunda toplumsallaşmaya başlamış ve onları anlamaya, kendini onlara anlatmaya çaba sarf etmiştir.

Yazının insan tarafından icat edilmesinden önce ilkel dönemlerde, bir ağaçtaki çentik, ortamdakilerden farklı renkli bir çakıl taşı, kırık bir dal bulunulan yerden bir düşman, dost veya bir hayvanın geçtiğini insanlara göstermekte (Jeanneney, 1998:20) ve ona

göre bir tavır almalarını sağlamaktadır. Aynı şekilde çıkarılan tamtam sesleri, gündüzleri duman, geceleri ise ateş insanları herhangi bir durum konusunda bilgilendirmek için kullanılmışlardır.

Gerek yazının bulunmasından önce, gerekse bulunduğ ve kullanıldığı zamanlarda da sözlü iletişime yoğun olarak rağbet edildiği görülmektedir.

Ses kaydının olmadığı sözlü kültür devirlerinde, insan belleği çok önemli bir yer tutmuş ve hafızaları güçlü olanlara saygı gösterilerek (Baldini, 2000:11) bunlardan bilgi iletmede faydalanılmıştır. Ancak, ezberin nasıl denetlenebileceğinin pek belli olmaması yüzünden, olabilecek karışıklıklara karşı iki veya daha fazla kişinin aynı anda sözleri tekrarlaması yolu ön plana çıkmıştır (Ong, 1999:75).

Ezbere dayalı iletişimin geçmişte birçok örneği bulunmaktadır. M.Ö. 490 yılında, Yunanlıların Perslere karşı kazandıkları zaferden sonra haberci, Atina'ya kadar binlerce kilometre koşarak, ezberlediği haberi iletmiş (Jeanneney, 1998:21) ve sonrasında yaşam nedeni sona ermişcesine ölmüştür.

İspanyolların fethinden önce, İnkalar ülkelerinin topraklarını Quito'dan Cuzco'ya kadar boydan boya geçen ve dağları devasa merdivenlerle aşan, 2 400 kilometrelik taş döşeli bir yol inşa etmişlerdir. Yapılan bu ana yol, bir konak noktasından diğer konak noktasına, aralıksız olarak birbirini izleyen koşucular tarafından saatte ortalama 10 kilometre hızla aşılabilmektedir. Koşuculardan biri 20 kilometre koştuktan sonra bir diğerinin yanına gelmekte, o da mesajı ayrıntılarıyla önceki postacıdan ezberlemekte, ilk postacı onun öğrenip öğrenmediğini denetlemek için tekrarlamakta ve ikinci postacı diğer konuk noktasına kadar koşuya tek başına devam etmektedir. Bu şekilde haberler ağızdan ağıza, imparatorluğa baştan başa geçmiş ve 2. 400 kilometrelik yol aşılabilmektedir. (Jeanneney, 1998:21-22)

Yazının bulunuşu ve atların evcilleştirilmesi ile iletişim hızı oldukça artmıştır ve kolaylaşmıştır. At bir koşucuya göre iki kat daha hızlı koşabilmekte, hatta saatte yaklaşık 25 kilometre gidebilmektedir. Kaldı ki çok hızlı bir hecin devesi ise çölde günde 80 kilometre gidebilmektedir (Jeanneney, 1998:22). Bundan dolayı, haberlerin veya bilgilerin iletilmesinde özellikle atların kullanılması yaygınlaşmıştır. Marko Polo'ya göre, onun devrindeki Moğol İmparatorluğu 200 bin attan haber ulaştırma işinde yararlanmıştır (İnuğur, 2002:26).

Sözlü iletişimin yanında, ateş ve dumanla haberleşme eski dönemlerde yoğun olarak kullanılmıştır.

M.S. 9. yüzyılda bile, Bizans İmparatoru Abbasi İmparatorluğu sınırına, eğer hava çok kapalı değilse Abbasilerin sınırı geçip geçmediğini bir saat içinde öğrenmek için ateş ve fener hattı kurdurmuştur.

Yüzyıllardır belirli ritüellerle yapılan Papalık seçimleri de dumanla haberleşmenin varlığını gü-

nümüze kadar taşımaktadır. Papa'yı kilisenin dünya çapındaki kardinallerinden oluşan Kardinaller Kurulu seçmektedir. Papa'nın ölümünden 2-3 hafta sonra yeni Papa'nın seçilmesi süreci başlamaktadır. Bu süreçte yaşları 80'in altında olan kardinaller Sistine Kilisesi'nde öğleden sonra toplanarak oylama yaparlar. Böylece seçimlerde yarışan adayların oy potansiyelleri belirlenmiş olur. Elde edilen bilgiler ışığında ertesi gün sabahdan yeniden seçimlere başlanır. Sabahları iki, öğleden sonra iki olmak üzere günde dört seçim yapılır. Seçimler bir kağıdın üzerine desteklenen adayın isminin el yazısıyla yazılması şeklinde gerçekleştirildiğinden genellikle oylarının rengini belli etmek istemeyen kardinallerin el yazılarını değiştirme çabası içinde oldukları görülür. Sabah ve öğleden sonraki seanslarda yapılan seçimlerde verilen oyların yazıldığı kağıtlar yakılmaktadır. Sonucu dışarıda bekleyenler ise kağıt yakılmasında kullanılan özel kimyasallar sayesinde herhangi bir karara varılamamış ise siyah, Papa seçilmiş ise beyaz dumanla karşılaşırlar.

Yazılı iletişime geçilmesindeki en önemli örnekler, Yontma taş devrinden (Paleolitik) kalan mağaraların (özellikle İspanya ve Fransa'da) duvarlarında rastlanan ilkel resim-yazılardır (İnuğur, 2002:28). Resimlerden kaynaklanan bu yazılarda genellikle avlanan av hayvanları betimlenmiştir. Av hayvanları, vaktinin büyük çoğunu av aramakla geçiren dönemin insanları için çok daha fazla şey ifade ettiğinden en çok kullanılan motif haline gelmiştir. Bu dönemin insanları besin sağlamak için yemiş toplayıp kök kazdıkları, bir-iki av hayvanı yakaladıkları veya daha güçlü avcılarını bıraktığı artıkları tükettikleri (Wells, 1984:66) halde, hem av olarak hem de bir canlı olarak hayvanlara duyulan hayranlık onların mağara duvarlarına resimlenmesi şeklinde kendini göstermiştir.

Yontma taş devrinin temel özellikleri olarak; dağlık ve kısmen ormanlık bir yaşam alanı, sert ve soğuk iklim, mağara ve kaya altı sığınaklarında barınma, bol av hayvanı, çakıl taşı ve çekirdek aletlerle avcılık ve toplayıcılık yapılması, yonga ve bilgi teknolojisinin yavaş evrimi, alet yapan aletlerin oluşturulması, 20-30 kişilik küçük avcı toplayıcı toplulukları, avlanan ve toplanan besinin paylaşılması, grup üyelerinin akraba olup klanlaşmaları, kuvvetli avcılarının grupları yönetmesi, cinsler arasında iş bölümünün başlaması, göçebe bir toplum düzeni, avı etkilemeye çalışan dinsel ve büyüsel motifler ve figürlerle mağara sanatı, Venüs heykelcikleri, verimlilik tanrıçalarının yapılması, 20-25 yıllık ömür, çok yavaş nüfus artışı, ateşin kontrol altına alınması, aletlerin evrimselleşmesi sayılabilir (Güvenç, 1984, 160).

Avcılık-toplayıcılık dönemini simgeleyen paleolitik çağdan sonra, neolitik çağda (cila taşı) insanların hayvan ve bitkilerden bazılarını evcilleştirmeyi başardıkları, avcılığın yerini hayvancılığın, toplayı-

cılığın yerini ise tarım yada rençberliğin aldığı, ilk köy yerleşimlerinin, iş bölümünün, para ve pazar ekonomisinin, eğitimin, hukukun kurumlaştığı görülmektedir (Güvenç, 1984, 183).

Özellikle mağara resimciliğinin azalmaya başladığı bu dönemde yazının icadı ve matematiğin kullanılmasıyla iletişim önemli bir evrimden geçmiştir.

Çağımızdan 8 bin yıl önce Mısır'da neolitik çağla birlikte ilk resim-yazı örneklerine rastlanmıştır (İnuğur, 2002:28). Bu tip yazılara, hiyeroglif denilmekte ve bu "Kutsal Yazı" anlamına gelmekteydi. Yazılardaki resimlerin örneklerine benzemesi ilkesinden dolayı, yazılması ve okunması çok zor olan bu yazı için iyi bir eğitime ve ortak bir deneyim alanına ihtiyaç bulunmaktaydı. Daha sonraları resimler örneklerine benzemekten kurtulup sadece bunları hatırlatan bir şekil olmaya başladığı zaman asıl yazıya doğru büyük bir ilerleme söz konusu olmuştur (İnuğur, 2002:28).

Mısırlılarla çağdaş olan Sümerler, yazı için ince kilden yapılmış levhaları kullanarak ve heceleri belirten işaretlerden yararlanarak resim-yazıdan şekil yazıya geçmişlerdir. Kil üzerine küçük değneklerle yazılan bu yazı türüne çivi yazısı denilmektedir (İnuğur, 2002:29). Sümerler, kili yoğurarak, bazıları bisküvi büyüklüğünde olan tabletlere bölmüşlerdir. Yazının, kilin kurumasından önce yazılması gerektiğinden dolayı, bazı işaretlerde kısaltmaların yapılması gerekmiş, bunun sonucunda ise alfabe kullanılmaya başlanmıştır (Geray, 2003:8).

Resim-yazıdan yazıya geçişte, ilk yazılı belgeler M.Ö. 4 bin yıllarında Mezopotamya'da yerleşik olan Sümerlere aittir. Daha sonra M.Ö. 3 binlerde Mısırlılar, M.Ö. 1500'lerde Çinliler, M.S. 50'de Mayalar ve M.S. 1400 yıllarında Azteklerin kendi yazı yöntemlerini buldukları görülmektedir (Baldini, 2000:23).

Finikeliler ise, eski çağda Önasya'da kullanılan çeşitli uygulamaları bir araya getirerek kendi dillerine uygun bir alfabe oluşturmuşlardır. Finike alfabesini alıp düzelten Yunanlılar, bunu Latinlere ihraç etmişler ve böylece bugün batı dünyasınca kullanılan alfabe ortaya çıkmıştır (İnuğur, 2002:29).

Yazının neyle iletileceği, nasıl kalıcı hale getirileceği kadar önem taşımıştır. Mısır'da hafifliği nedeniyle, uzun mesafeler arasında kolaylıkla kullanılabilen, Nil nehri boyunca yetişen bir bitki olan Papirüs'ün yapraklarının kurutulmasıyla elde edilen madde üzerine yazı yazılması M.Ö. 2500 yıllarına kadar dayanmaktadır (Geray, 2003:9).

Mısırlıların üzerine kamış kalem ve siyah is mürekkebi ile yazı yazdıkları (İnuğur, 2002:30) papirüslerin yıldan yıla ihracının farklılık göstermesi nedeniyle, hemen her yerde bulunan hayvan derilerinin kurutulması ve işlenmesiyle elde edilen parşömen yeni bir yazı kaynağı olarak gelişmiştir. Pergament de denen Parşömen, hayvan derilerinin terbiye edilmesi, parlatılması ve mürekkep kabul edecek

hale getirilmesi ilkesine dayanmaktadır (İnuğur, 2002:30). Rulolar haline getirilerek saklanabilmekte olan Papirüs'ün depolama süreleri kısıtlıdır. Buna karşın, parşömen, saklanma, arşivlenme ve yeniden başvurma konularındaki kullanımının kolaylığından ötürü, daha kullanışlı bir yazım aracı olarak ortaya çıkmıştır (Geray, 2003:20).

Özellikle kağıdın ve baskının Çin'de bulunup dünyaya yaygınlaşması ve teknolojinin gelişmesiyle da iletişim tarihi içinde “çevreyi bir ayna gibi aksettiren, bireysellik ve onların toplumsal çevreleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir sosyal süreç olan kitle iletişim araçları” (Steinberg, 1972:4) içinde yer alan gazete, radyo, televizyon ve internetin önemli bir payı bulunmaktadır.

Kaynakça

1. Ana Yayıncılık (1988) *AnaBritannica*, Ana Yayıncılık, İstanbul.
2. Baldini, Massimo (2000) *İletişim Tarihi*, Çev. Gül Batuş, Avcıol Basımevi, İstanbul.
3. Geray, Haluk (2003) *İletişim ve Teknoloji, Ütopya Yayınları*, Ankara.
4. Güvenç, Bozkurt (1984) *İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi*, İstanbul.
5. İnuğur, M. N. (2002) *Basın ve Yayın Tarihi*, 5. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
6. Jeanneney, Jean-Noel (1998) *Başlangıcından Günümüze Medya Tarihi*, Çev. Esra Atuk, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
7. Kılıç, Veysel (2002) *Dilin İşlevleri ve İletişim*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.
8. Mısırlı, İrfan (2003) *Genel İletişim*, Detay Yayıncılık, Ankara.
9. Ong, Walter J. (1999) *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Çev. Sema Postacıoğlu Banın, Metis Yayınları, İstanbul.
10. Oskay, Ünsal (1993) *19. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişimin Kültürel İşlevleri Kuramsal Bir Yaklaşım*, Der Yayınları, İstanbul.
11. Oskay, Ünsal (1994) *İletişimin ABC'si*, Simavi Yayınları, İstanbul.
12. Sillars, S. (1997) *İletişim*, Çev. Nüzhet Akın, MEB Yayınları, İstanbul.
13. Steinberg, Charles (1972) *Mass Media and Communication*, Commuication Arts Books.
14. Wells, Calvin (1984) *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, Remzi Kitabevi, Ankara.
15. Yüksel, A. Haluk (2003) “İletişim Kavramı ve Tanımı”, *Genel İletişim*, Ed. Uğur Demiray, PegemA Yayıncılık, Ankara, 1-34.
16. Zılhoğlu, Merih (1993) *İletişim Nedir?*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Рецензент: Коммуникация багытындагы профессор, доктор Мехмет Сезайм

МАЗМУНУ

ТИЛ ИЛИМИ

Көчөрова Г., Долуева З. Адамдагы «мүнөз» жана «сапат» түшүнүктөрү, алардын фразеологизмдер аркылуу туюнтулуш бөтөнчөлүктөрү.....	3
Турсунова А. Аркылуу мамиленин салыштырма тарыхый анализи (кыргыз тили менен түрк тили негизге алынды)	8
Muhittin Gümüş. Türkçe “gibi”, kırgızca “sıyaktuu” edatıyla yapılan bazı benzetmelerin kültürelbilim açısından değerlendirilmesi	13

АДАБИЯТ ИЛИМИ

Акматалиева Н. Эссе жанрынын табияты жана изилдениш тарыхы	23
Болгомбаев Б. Калыбек Байжигитовдун алгачкы сынчылык ишмердүүлүгү	27
Акылбекова А. Көркөм адабияттагы портреттик сүрөттөөлөрдүн түрлөрү, ыкмалары	31

ПЕДАГОГИКА

Сагындыкова Д., Ажыгулова Д. Улуттук дөөлөттөр жана инновациялык сапаттар – тарбия ишинин мазмундуу булагы	34
---	----

Судоргин Е., Мамыров Дж. Влияние предстартовой разминки на спортивные результаты студентов БГУ.....	38
Айзада А. Отражение теории авторского кино на кинематограф Кыргызстана на примере фильмов Актан Арым Кубата.....	42

СОЦИОЛОГИЯ-ПОЛИТОЛОГИЯ

Канатбеков Э. Влияние геополитического фактора на формирование политической культуры международных отношений.....	48
Канатбеков Э. Формирование политической культуры Кыргызстана.....	52
Dr.Samunnatha V., Dr. Choong Y. Lee, G. Machinova Youth development programs for sustainable growth in Kyrgyzstan.....	58

ТАРЫХ

Сапаралиев Д., Узакова А. «Манас» эпосундагы кыргыздардын мамлекети жөнүндөгү маалыматтар.....	67
Акматалиева Н. Материально-техническая база архивных учреждений как важное условие сохранения «национальной памяти»	71
Çetin Murat Hazar, S. Batabekova. Коммуникациянын аныктамасы жана тарыхы.....	76

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУ жарчысы» илимий журналы кыргыз, орус ж.б. тилдерде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, экономика, журналистика, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып флешка же электродун почта аркылуу берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, барактын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар, макаланын аннотациясы 90 сөздөн, түйүндүү сөздөр 10 сөз (кыргыз, орус, англис тилдеринде), УДК көрсөтүлүшү керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В научном журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии, экономике, журналистике, учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв руководителя кафедры или отдела;
 - объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
 - рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
 - рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на флешке, электронной почтой;
 - список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
 - все источники должны иметь библиографические ссылки;
 - авторская справка с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона,
 - аннотацию статьи - 90 слов, ключевые слова -10 слов (киргизском, русском, английском языках), номер УДК должны быть указаны в каждой статье, направляемой в журнал;
 - таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;
- Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in the journal «Bulletin of BHU» on the humanities science: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology, economy, journalism; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

The articles in the journal should meet following requirements:

- to have a scientific review of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to exceed 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a flesh card or by e-mail;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text,
Duly the bibliographic description;
- all sources have to have bibliographic references;
- the author's inquiry with a mention Ffirst name, middle, last name, place of work, position, a scientific degree, phone number, abstract, key words in kyrgyz, russian, english languages, UDK number is necessary to give in each new article directed to magazine;
- Tables have to be numbered, entitled and given on single sheets;
- Manuscripts and other materials aren't be back to the authors.

The Authors respond for the content of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information, please apple to Publishing department, 18 office BHU after K .Karasaev.

Ph.: (0312) 21-89-61

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде
жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып
берилбейт.

Редакторлор:
К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:
Э. Талканов

Басууга 14.01.2021-ж. берилди. Офсет кагазы.
«PT Serif» гарнитурасы. Форматы А4 (210x297 мм). Көлөмү 10,5 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 02.

«Мега Формат» басмасында басылды.